ÖZBEK DESTANLARINDA SAVAŞ

Meryem Cemile DİNÇ

Yüksek Lisans Tezi
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Ana Bilim Dalı
Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR
2021
Her Hakkı Saklıdır.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANA BİLİM DALI

Meryem Cemile DİNÇ
0000-0002-0307-0456

ÖZBEK DESTANLARINDA SAVAŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR

ERZURUM–2021

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
Graduate School of Turkish Research

TEZ BEYAN BİLDİRİMİ

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esasları'nın ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum ***"ÖZBEK DESTANLARINDA SAVAŞ"*** adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

☐ Tezimin Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin düzenlenmesini ve erişime açılmasını düzenleyen 5. maddesinin 1. fıkrasına göre [*Ulusal Tez Merkezi, enstitü ve fakülteler tarafından Tez Otomasyon Sistemine yüklenen tezlerin bibliyografik bilgilerini kontrol eder, kataloglama kurallarına göre düzenler, konu başlıklarını belirler ve tam metin olarak internet üzerinden erişime açar.*] **basılı ve elektronik kopyalarına erişim izni verdiğimi onaylarım.**

İSTİSNAİ DURUMLAR*

☐ **Patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle (2 Yıl)**
Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 1. fıkrasına göre tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle teze erişim, Enstitümüz Yönetim Kurulunun …./…/…. tarih ve ..... sayılı kararı ile 2 (iki) yıl süreyle engellenmiştir.

☐ **Yeni Teknik, Materyal ve Metotların Varlığı (6 ay)**
Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 2. fıkrasına göre tezde yeni teknik, materyal ve metotlar kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içerdiği için tez danışmanının önerisi ve ana bilim dalının uygun görüşü üzerine Enstitümüz Yönetim Kurulunun …./…/…. tarih ve ..... sayılı kararı ile teze erişim 6 (altı) ay süreyle engellenmiştir.

☐ **Ulusal Çıkar ve Güvenlik Durumu (Gizlilik Dereceli Çalışmalar)**
Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin gizlilik dereceli tezler bahsini düzenleyen 7. maddesinin 1. fıkrasına göre bu teze erişim, ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendirdiği için Enstitümüzün uygun görüşü üzerine Üniversitemiz Yönetim Kurulunun …./…/…. tarih ve .....
sayılı kararı ile Üniversitemiz Yönetim Kurulu aksi karar verinceye kadar engellenmiştir.

10.09.2021

Meryem Cemile DİNÇ

Aslı ıslak imzalıdır

** İstisnai durumlar danışmanın yazılı başvurusu ve Enstitü / Üniversite Yönetim Kurulunun onayı ile kabul edilir.*

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
Graduate School of Turkish Research

TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR danışmanlığında **Meryem Cemile DİNÇ** tarafından hazırlanan "**ÖZBEK DESTANLARINDA SAVAŞ**" başlıklı bu çalışma aşağıdaki jüri tarafından Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bilim Dalı Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 10.09.2021

		Kabul / ~~Ret~~ – İmza
Jüri Başkanı	Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR *Atatürk Üniversitesi*	Aslı ıslak imzalıdır
Jüri Üyesi (Ad-Soyad-Unvan)	Prof. Dr. Gülhan ATNUR *Atatürk Üniversitesi*	Aslı ıslak imzalıdır
Jüri Üyesi (Ad-Soyad-Unvan)	Doç. Dr. Tuna BEŞEN DELİCE *Bartın Üniversitesi*	Aslı ıslak imzalıdır

Bu tezin *Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği*'nin ilgili maddelerinde belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

Prof. Dr. Osman MERT
Enstitü Müdürü

Aslı ıslak imzalıdır

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **III**
ABSTRACT ..... **V**
KISALTMALAR DİZİNİ ..... **VII**
ÖN SÖZ ..... **VIII**
GİRİŞ **1**
I. AMAÇ, KAPSAM VE YÖNTEM **5**

BİRİNCİ BÖLÜM
TÜRK KÜLTÜRÜNDE SAVAŞ

1.1. SAVAŞ NEDİR? **6**
1.2. TÜRKLERDE SAVAŞ KÜLTÜRÜ **6**
1.3. TÜRKLERDE SAVAŞ ALETLERİ **9**
1.4. TÜRKLERDE SAVAŞ STRATEJİLERİ VE TAKTİKLERİ **13**
1.5. TÜRKLERDE SAVAŞÇININ DONANIMI **18**
1.6. SAVAŞ MÜZİKLERİ **20**
1.7. TÜRKLERDE ORDU SİSTEMİ VE ASKERÎ YAPI **21**
1.8. TÜRKLERDE SAVAŞ EĞİTİMİ **23**
1.9. TÜRKLERİN SAVAŞLARDA KULLANDIKLARI HAYVANLAR **25**
1.10. TÜRKLERDE SAVAŞ DİSİPLİNİ **27**

İKİNCİ BÖLÜM
ÖZBEK DESTANLARINDA SAVAŞ

2.1. SAVAŞ SEBEPLERİ **29**
2.2. SAVAŞ HAZIRLIKLARI **44**
2.3. SAVAŞ SİLAHLARI **62**
2.4. SAVAŞ SAHNELERİ **74**
2.5. SAVAŞILAN ZAMAN VE MEKÂN **88**
2.6. SAVAŞ ALAMETLERİ VE SAVAŞ MÜZİKLERİ **93**
2.7. ORDU SİSTEMİ (ORDU DÜZENİ) VE ASKERÎ YAPI **100**

2.8. SAVAŞ STRATEJİLERİ VE TAKTİKLERİ 104
2.9. DÜŞMAN TİPİ 107
2.9.1. Olağan Düşman Tipi 108
2.9.1.1. Baba Düşman Tipi 108
2.9.1.2. Üvey Anne Düşman Tipi 112
2.9.1.3. Üvey Erkek Kardeş Düşman Tipi 112
2.9.1.4. Dayı Düşman Tipi 114
2.9.1.5. Rakip Âşık Düşman Tipi 119
2.9.1.6. Farklı Bir Memleketin Padişahı Olan Düşman Tipleri 122
2.9.1.7. Casus Düşman Tipi 127
2.9.1.8. Köse Düşman Tipi 129
2.9.2. Olağanüstü Düşman Tipi 131
2.9.2.1. Cadı Düşman Tipi 131
2.9.2.2. Peri 138
2.9.2.3. Dev 140
2.9.2.4. Ejderha 146
2.10. YARDIMCI TİPLER 151
2.10.1. Olağan Yardımcı Tipler 152
2.10.2. Olağanüstü Yardımcı Tipler 162
2.10.3. Yardımcı Hayvanlar 174
2.11. SAVAŞ EĞİTİMİ 175
2.12. SAVAŞTA KULLANILAN HAYVANLAR 177
2.13. SAVAŞ SONRASI DÜZEN 211

SONUÇ 221
KAYNAKÇA 228

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÖZBEK DESTANLARINDA SAVAŞ

Meryem Cemile DİNÇ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR

2021, 234 sayfa

Jüri: Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR
Prof. Dr. Gülhan ATNUR
Doç. Dr. Tuna BEŞEN DELİCE

"Özbek Destanlarında Savaş" adlı tezde genel olarak Özbek destanlarının yapı taşlarından biri olan ve destanların gelişiminde önemli bir role sahip savaşlar üzerinde durulmuştur. Özbek destanlarında savaşların nedeni, düşmanlık ve mücadele sebepleri, yardımcı tipler ve önemi, kahramanın atının mücadelelerde üstlendiği roller vb. tespit edilmeye çalışılmıştır.

Tez, iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda sosyolojik, psikolojik, tarihsel açıdan savaş olgusu ve Türk savaş kültürü açıklanmaya çalışılmıştır. İkinci kısmında ise antropolojik (işlevsel) yöntem kullanılmış ve birinci bölüm esas alınarak Özbek destanlarında yer alan savaşlar hakkında genel bilgiler verilmiştir.

İkinci bölümde; Özbek destanlarından hareketle, Türk kültüründe çok önemli bir yer teşkil eden savaşın sebepleri, destan kahramanının ve kırk yiğidinin ya da ordusunun savaş hazırlıkları, savaşta kullanılan silahlar ve savaşın gelişimine etkisi, destanlarda uzun uzun betimlemelerle anlatılan savaş sahneleri, savaşçıların savaştığı mekânlar ve zaman konuları üzerinde durulmuştur. Bunların yanında savaş alametleri ve geçmişten beri savaş tarihimizde özel bir yere sahip olan savaş müzikleri Özbek destanlarında tespit edilmeye çalışılmıştır. Kahramanın karşısında duran ve onu ülküsünden uzaklaştırmaya çalışan, sürekli engeller çıkaran olağan ve olağanüstü düşmanlar ile bu düşmanlar karşısında kahramanla birlikte olan, ona yol gösteren, onunla birlikte savaşan yardımcı kahramanlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca destanlardaki destan kahramanı ve savaşçılarının eğitimleri ile birlikte destanlarda kullanılan hayvanlar hakkında da bilgiler

verilmiştir. Türk tarihinde, kültüründe, edebiyatında, sanatında ve savaşlarında işlevsel bir yeri olan, destanlarda da kahramanın en önemli yardımcısı, yoldaşı, kardeşi olan atlar; Özbek destanlarında tespit edilerek savaşlardaki önemi ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Son olarak destanlarda savaş sonrası düzene, mükâfatlara, cezalandırmalara, ganimetlere yer verilmiştir.

Sonuç kısmında ise yapılan çalışma ile alakalı genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Tezde modern dipnot tekniği kullanılmış, faydalanılan kaynaklar Kaynakçada gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Savaş, Düşman, Destan, Özbek, At

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

WAR IN THE UZBEK EPICS

Meryem Cemile DİNÇ

Advisor: Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR

2021, Page: 234

Jury: Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR
Prof.Dr. Gülhan ATNUR
Assoc. Prof. Dr. Tuna BEŞEN DELİCE

In this thesis entitled "War in Uzbek Epics", the focus will be provided on wars that play an essential role at the development of the legends. As in Turkish epopees, theses wars represent their milestones. The objective is to identify components such as the purposes of the wars in Uzbek legends, the rivalries and their reasons, the companions and their importance, the role of the hero's horse in the confrontations.

This thesis will be based on two parts. The first part will try to bring clarifications at a sociological, psychological and historical level on war principle and Turkish culture of war. The second part, on the other hand, will provide detailed information based on anthropological (functional) studies of the Uzbek legends mentioned in the first part.

In the second part, starting from Uzbek epics, topics such as important reasons of war in Turkish culture, heroes in epopees and the preparations of the forty braves or the army, the weaponry used and their impact in wars, war scenes written with long descriptions or the geographical position of wars will be studied. Also, war signs and war songs that possess a special place in Uzbek epopees will be pointed out. A special attention has been provided to identify the hero's ordinary and extraordinary enemies that stand in front of him, tries to put him out of his way. The companions of the heroes will also take place in this study, their role such as guidance or acolyte of war are detailed in this document. Moreover, information on the training of the heroes and the animals in epopees have been provided. Horses, which have a very special place in Turkish history, culture, literature, art and war will be studied. Endorsing essential roles in epopees such

as assistant, companion up to family; horses that are mentioned in Uzbek legends will be identified. At the end of the second part, post war situations like new civil order, awards, punishments or trophies have been analyzed and pointed out.

Finally, a conclusion is available at the end of this study where general feedback information are provided.

APA format has been used for this thesis, uilized sources are showed in part “Kaynakça”.

Key Words: War, Ennemy, Legend, Uzbek, Horse

KISALTMALAR DİZİNİ

AKMB	:	Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı
C.	:	Cilt
DLT	:	Dîvânu Lugâti't-Türk
Dr.	:	Doktor
ed.	:	editör
haz.	:	hazırlayan
M.Ö.	:	Milattan Önce
M.S.	:	Milattan Sonra
Prof.	:	Profesör
s.	:	sayfa
S.	:	Sayı
SSR	:	Sovetskaya Sotsialistiçeskaya Respublika
T.C.	:	Türkiye Cumhuriyeti
TDE	:	Türk Dili ve Edebiyatı
TDK	:	Türk Dil Kurumu
TT	:	Türkiye Türkçesi
TTK	:	Türk Tarih Kurumu
vb.	:	ve benzeri
vd.	:	ve diğerler
vs.	:	ve saire
yy	:	yüzyıl

ÖN SÖZ

Destanlar, tarihin bilinmeyen dönemlerinden günümüze kadar Türk boylarının yaşadığı önemli olayları, belli bir sözlü gelenek içinde aktaran en önemli kültür ve sanat eserlerindendir. Destanlar aynı zamanda uzun dönemler boyunca sözlü geleneğe bağlı kalmış olan Türk topluluklarının "millî şuuru"nu içlerinde barındıran önemli edebiyat ürünleridir. Destanlar Türk topluluklarının geçmişte çeşitli dönemlerde yaşadıkları savaşlar, düşmanlıklar, yenilgiler, göçler, dostluklar, ihanetler vb. acıları, sıkıntıları ve sevinçleri bünyesinde barındırmaktadır ve her dönemde yaşanılan olayların hatıralarıyla süslenmiş geçmişle gelecek arasında bir köprü vazifesi üstlenmiştir.

Savaş iki veya daha fazla düşman tarafın çıkarları doğrultusunda hareket ederek birbirlerine isteklerini zorla kabul ettirmek için yaptıkları silahlı mücadele olarak tanımlanabilir. Fakat bu tanım Türk kültür tarihi için eksik kalacaktır. Tarih boyunca bütün milletler kendilerini diğer milletlerden farklı kılan özellikleriyle ön plana çıkmışlardır. Milletleri meydana getiren insanlar ırkî ve antropolojik özellikleriyle farklılıklar arz ettikleri gibi hayat tarzlarıyla, dinî inanışlarıyla, eğlence ve törenleriyle, kullandıkları eşyalarıyla, silahları ve araç-gereçleri ile de birbirlerinden ayrılmışlardır.

Türkler yaşayış tarzlarının, inançlarının ve bozkır kültürünün de etkisiyle savaş kültürleriyle ve savaşçı özelikleriyle tarihte yer almış ve diğer milletlerden bu özellikleriyle ayrılmışlardır. Türklerde hükümdara “cihan imparatorluğunu” kurma görevinin Gök Tanrı tarafından verildiğine inanılmaktadır. İslamiyet sonrası bu anlayışın “Allah tarafından” hükümdara verildiğine inanılmıştır. Bu inanış tarzı, Türklerin savaşçılık özelliklerini kuvvetlendirmiştir. Ayrıca Gök Tanrı inancı ve Şamanlık geleneğinde savaş ve kahramanlığın önemli bir yere sahip olduğu, savaşta ölmek veya öldürmek eylemlerinin kutsallık derecesinde yüceltildiğini gösteren birçok kayıt mevcuttur. Hatta bu durum sözlü gelenek ürünlerimizden olan destanlara da yansımış, bazı destanlarda kahramanlara silahları Tanrı tarafından verilmiştir.

Türklerin savaşçı bir toplum olması, Türk edebiyatının en köklü eserlerinden olan destanlara da yansımıştır. Destanlarda savaş motifi sıklıkla yer almaktadır. Özbek destanlarında sıklıkla öne çıkan savaş motifi özellikle Göroğlı ve Alpamış Destanları'nda zirveye ulaşmıştır. Bu iki destan Özbek destan geleneğinin en önemli iki kahramanlık destanıdır ve içinde birçok savaş motifi barındırmaktadır. Destanlarda gerçekleşen

savaşlar ve düşmanlıkların sebepleri çeşitlilik arz etmektedir. Bu sebepler, genellikle kahramanın sevdiğinin yardım isteği, kahramanın kendini ispat etme isteği, kıskançlık ve iftira, adaleti sağlama, dağılmış olan toplumu bir araya toplama mücadelesi, ganimet, evlilik, kahramanın ülküsüne engel olmaya çalışma, kahramanla aynı memlekette yaşayan kişilerin kahramanı kıskanarak ona zarar vererek memleketin hâkimiyetini ele geçirme isteği şeklinde kümelenmiştir.

Ayrıca destanlar, Türk savaş kültüründe savaşçının silahlarını ve donanımlarını, savaş alametleri ve müziklerini, orduların savaş düzenini, savaşlar sırasında kullandıkları strateji ve taktikleri, savaşta kullanılan hayvanları ve savaş sonrası düzeni göstermesi bakımından kayda değer bir zenginliğe sahiptirler.

Çalışmayı hazırlarken süreci sabır ve itinayla takip eden, her safhasında büyük yardımlarını gördüğüm kıymetli hocam Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR'e, eğitim hayatıma başladığım andan itibaren beni ilmî yönde teşvik eden, bu bağlamda bilinç oluşturan kıymetli amcam ve hocam Dr. Öğr. Üyesi Sinan DİNÇ'e teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak hayatımın her safhasında olduğu gibi tez çalışmam süresince de desteklerini esirgemeyen sevgili annem Nâlân ve babam Celalettin DİNÇ'e minnet borçluyum.

Erzurum 2021 **Meryem Cemile DİNÇ**

GİRİŞ

Siyaset bilimciler savaş olgusunu açıklayan genel geçer teoriler peşinde iken tarihçiler genelde her bir savaşı kendine özgü sebepleri ışığında inceleme çabası içerisindedir. Biyoloji, felsefe ve psikoloji ise saldırganlığın ve çatışmanın fizyolojik ve psikolojik nedenlerine cevap bulmaya çalışmaktadır. Bu çalışmada ise kadim Türk tarihinin savaş kültüründen hareketle Özbek destanlarında savaş olgusunun özelliklerini ve gelişimini açıklamak amaçlanmaktadır.

Tarih, şâhit olamadığımız zamanlarda yaşanan olayların bilgisidir. Bu bilgiler, zamanı sürüklemiş, mekânları biçimlendirmiş, olayları yönlendirmiş bir kısmı belgelerle ortaya konulmuş, bir kısmı ise milletlerin hafızasına emanet edilmiş yaşantılardır. Milletlerin hafızası, kendilerine emanet edilen bu bilgileri dilden dile aktarırken tarihî olayları destanlaştırmıştır.

Destanlar kimi zaman tarihçilerin sağlam dayanaklarla ulaşamadığı tarihi, kimi zaman da belgelere ve bulgulara dayandırılabilen tarihi bünyelerinde taşırlar. Destanlar tam manasıyla tarihî olayların objektif gerçeğini veremez. Bunun sebebi destan anlatıcısının ya kendi düşüncesiyle, kendi tarihî idrâkiyle ya da bir toplumun anlayışıyla, olaya yaklaşması ve değerlendirmesinden kaynaklanmaktadır. Destanlar tarihin kendisi değil, onu değerlendiren ve kendi bakış açısıyla yorumlayan anlatıcının bakış açısını bize verir. Destanlar tarihi gerçeklikle, gerçek mekânlarla, gerçek kişilerle ve gerçek düşmanlarla tam olarak uyuşmasalar da, aynı zamanda arkaik ve fantastik unsurları bünyelerinde barındırsalar da, tarihte yaşanan olayların halk kitlelerinde bıraktığı izleri, destan kahramanları olan tarihi şahsiyetler (her zaman tarihî şahsiyetler olmak zorunda değildir) hakkında halkın kanaatlerini, onlara duydukları sempati ya da antipatilerini, hakikatte kendi arzularının sembolü olan destan karakterleri üzerinden bize yansıtırlar.

Türk anlatı geleneğinin, kendine en çok özgü olan metinleri destanlardır. Destanlar ortaya çıkan problemlere cevap bulunabilecek niteliğe sahip edebî eserlerdendir. Destanlarda bulunan sembolik ve alegorik dilin çözümlenmesi geçmişten beri süregelen düşünce ve yaşantı tarzımızı, benimsenen ve benimsetilmeye çalışılan toplumsal değerleri örnek şahsiyetler üzerinden ortaya çıkarması yönüyle önemi büyüktür.

Her toplumun vatan, ordu, askerlik, bağımsızlık, devlet, kahramanlık, töre, şeref gibi kavramlara yükledikleri anlamlar farklıdır. Destanlar, bu farklılıkları ortaya çıkaran metinlerdir.

Türkler, yüzyıllardan beri kültürel değerlerini "örnek şahsiyetler" üzerinden topluma aşılamaya gayret göstermişlerdir. Destanlar bu değer yargılarının aşılanabilmesi için kullanılan en etkili edebî ürünlerden biridir. Bu nedenle günümüzde birçok Türk boyunda destanlar ve destan anlatma geleneği hâlâ önemini korumaktadır.

Bu tezde; Özbek destanlarında savaş motifi incelenmiştir. Bu kapsamda incelenen Özbek destanları şunlardır:

1. Alpamış Destanı
2. Arzıgül Destanı
3. Ayçınar Destanı
4. Aysuluv Destanı
5. Belagerdan Destanı
6. Çambil Kamali (Kuşatması) Destanı
7. Çambil Müdafaası (Savunması) Destanı
8. Dalli Destanı
9. Erali ve Şirali Destanı
10. Huşkeldi Destanı
11. İntizar Destanı
12. Küntuğmış Destanı
13. Melike Ayyar Destanı
14. Polken Şair Şeybani Han Destanı
15. Ravşan Destanı
16. Rüstem Han Destanı
17. Yadigâr Destanı

İncelenen destanlardan Alpamış Destanı'nda, 1928 yılında Fazıl Yoldaşoğlu'ndan Mahmud Zarifov tarafından derlenen, Türkiye Türkçesine aktarımı Aysun Şimşek Canpolat ve Aynur Öz tarafından yapılarak 2000 yılında Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığınca yayımlanan *"Alpamış Destanı"* adlı kitap esas alınmıştır.

Erali ve Şirali Destanı için İslam Şair Nazaroğlu'ndan derlenmiş olan ve Selami Fedakâr tarafından hazırlanarak 2000'de Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan *"Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali"* adlı eserden faydalanılmıştır.

Rüstem Han Destanı için, Fazıl Yoldaşoğlu'ndan Hadi Zarifov tarafından 1939 yılında derlenen ve Selami Fedakâr tarafından hazırlanarak 2016'da Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan *"Rüstem Han Destanı"* adlı eserden faydalanılmış.

Ayçınar Destanı için, Kadir Rahimov'dan Abdumömin Kahharov tarafından derlenen, Şamirza Turdımov ve Cabbar İşankul tarafından neşre hazırlanmış metni esas alınarak Ayşe Solmaz tarafından hazırlanmış, 2007 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmış olan *"Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı"* adlı eserden yararlanılmıştır.

Huşkeldi Destanı için, Ergeş Cumanbülbüloğlu'ndan Hadi Zarifov tarafından derlenerek yazıya geçirilmiş, Töre Mirzayev ile Cabbar İşankul'un birlikte hazırladığı Türkiye Türkçesine aktarımı Rıdvan Öztürk tarafından yapılarak 2011 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan *"Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan"* adlı eser esas alınmıştır.

Belagerdan Destanı için, Fazıl Yoldaşoğlu'ndan Büyük Kerimov tarafından derlenen ve Cabbar İşankul'un yayına hazırladığı, Türkiye Türkçesine aktarımı Rıdvan Öztürk tarafından yapılarak 2011 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan *"Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan"* adlı eser esas alınmıştır.

Melike Ayyar Destanı için, Fazıl Yoldaşoğlu tarafından anlatılan Dilek Yücel'in hazırladığı 2007 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan *"Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı"* adlı eser esas alınmıştır.

Dalli Destanı için, Ergaş Cumanbulbuloğlu tarafından derlenen ve Cabbar İşankul'un yayına hazırladığı, Türkiye Türkçesine aktarımı Dilek Sezer tarafından yapılarak 2017 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan *"Özbek Destanları 6 Dalli"* adlı eser esas alınmıştır.

Aysuluv Destanı için, Ergaş Cumanbulbuloğlu'ndan derlenmiş olan "Özbekistan Bilimler Akademisi Arşivi"nde iki cilt hâlinde bulunan ve ilk baskısı 1956 yılında yapılan baskının Hadi Zarifov tarafından kontrol edilerek hazırlanan metni esas alınmıştır.

Çambil Kamali (Kuşatması) Destanı için, Muhammedkul Jomratoğlu'ndan derlenmiş olan "Özbekistan Bilimler Akademisi Arşivi"nde iki cilt halinde bulunan ve ilk baskısı 1956 yılında yapılan baskının Hadi Zarifov tarafından kontrol edilerek hazırlanan metni esas alınmıştır.

Çambil Müdafaası (Savunması) Destanı için, Ergaş Cumanbulbuloğlu'ndan derlenmiş olan "Özbekistan Bilimler Akademisi Arşivi"nde iki cilt hâlinde bulunan ve ilk baskısı 1956 yılında yapılan baskının Hadi Zarifov tarafından kontrol edilerek hazırlanan metni esas alınmıştır.

Ravşan Destanı için, Ergaş Cumanbulbuloğlu'ndan derlenmiş olan "Özbekistan Bilimler Akademisi Arşivi"nde iki cilt hâlinde bulunan ve ilk baskısı 1956 yılında yapılan baskının Hadi Zarifov tarafından kontrol edilerek hazırlanan metni esas alınmıştır.

Küntuğmış Destanı için, Ergaş Cumanbulbuloğlu'ndan derlemiş olan "Özbekistan Bilimler Akademisi Arşivi"nde iki cilt hâlinde bulunan ve ilk baskısı 1956 yılında yapılan baskının Hadi Zarifov tarafından kontrol edilerek hazırlanan metni esas alınmıştır.

İntizar Destanı için, Fazıl Yoldaşoğlu'ndan derlemiş olan "Özbekistan Bilimler Akademisi Arşivi"nde iki cilt hâlinde bulunan ve ikinci baskısı 1957 yılında yapılan baskının Mahmut Zarifov tarafından kontrol edilerek hazırlanan metni esas alınmıştır.

Yadigâr Destanı için, Fazıl Yoldaşoğlu'ndan derlenmiş olan "Özbekistan Bilimler Akademisi Arşivi"nde iki cilt hâlinde bulunan ve ikinci baskısı 1957 yılında yapılan baskının Hadi Zarifov tarafından kontrol edilerek hazırlanan metni esas alınmıştır.

Arzıgül Destanı için, Ergaş Cumanbulbuloğlu'ndan derlemiş olan "Özbekistan Bilimler Akademisi Arşivi"nde iki cilt hâlinde bulunan ve ikinci baskısı 1957 yılında yapılan baskının metni esas alınmıştır.

Şeybanî Han Destanı için, Özbek halk destancısı Polken Şair'den Mahmut Zarifov'un derlediği ve Gazi Âlim tarafından 1928'de yayımlanmış "Özbekistan Bilimler Akademisi Arşivi"nde bulunan, Türkiye Türkçesine aktarımı Münevver Tekcan, Ümit Özgür Demirci ve Gaybullah Babayarov tarafından 2010 yılında yapılan ve Umuttepe yayınları tarafından yayımlanan *"Polken Şair Şeybanî Han Destanı"* adlı eser esas alınmıştır.

I. AMAÇ, KAPSAM VE YÖNTEM

Türkler, savaşçı bir millet olduklarından hem tarihlerinde hem de kültürlerinde savaş önemli bir yere sahiptir. Türklerin yaşayış tarzını en güzel biçimde kaydeden ve gelecek kuşaklara aktarılmasını sağlayan destan metinleri; genellikle tarihi kahramanlar veya kahramanlıklar üzerine inşa edildiklerinden ve hemen hemen bütün Türk destanlarında savaş motifi sıklıkla geçtiği için, savaş motifinin incelenmesi açısından vazgeçilmez kaynaklardandır. Türk tarihinde ve Türk kültüründe savaş konusunda daha önce yapılmış çalışmalar mevcuttur. Destanlar, genellikle çekirdeğini savaşların oluşturduğu olaylardan doğup büyüdükleri hâlde destanlarda savaş konusu bağımsız olarak henüz çalışılmamıştır.

Tezin amacı; Özbek destanları özelinde, alandaki bu boşluğu doldurarak ileride yapılması gereken bütün Türk dünyası destanlarında savaş konulu çalışmalara yol gösterici nitelikte bir çalışma hazırlamaktır.

Teze başlarken Özbek destan metinlerini toplama yoluna gidilmiştir. Türk Dünyası Destan Projesi kapsamında, Türk Dil Kurumu tarafından Türkiye Türkçesine aktarılan 6 Özbek destanı ve diğer yayın evleri tarafından Türkiye Türkçesine aktarılan Alpamış Destanı ve Şeybanî Han Destanı tez materyalinin bir kısmını oluşturmuştur. Bu metinlerde geçen savaş motifleri tespit edildikten ve destanların Özbek Türkçesindeki asıl metinlerinden de doğrulama yapıldıktan sonra motifler tasnif edilmiştir. Aynı yöntem, Türkiye Türkçesine henüz aktarılmamış olan 9 destan metni de uygulanmıştır. İncelenen 17 destan metninden ve Türk toplumunda savaş üzerine yazılmış kitap, makale ve tezler üzerinden bir sonuca ulaşılmıştır. Çalışmada metin merkezli inceleme yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK KÜLTÜRÜNDE SAVAŞ

1.1. SAVAŞ NEDİR?

Siyaset bilimciler savaş olgusunu açıklayan genel geçer teoriler peşinde iken tarihçiler genelde her bir savaşı kendine özgü sebepleri ışığında inceleme çabasında, biyoloji, felsefe ve psikoloji ise saldırganlığın ve çatışmanın fizyolojik ve psikolojik nedenlerine cevap bulmak peşindedir. Kimine göre savaş insan doğasından kaynaklanan ve "kaçınılması güç" bir "defo" kimine göre insanlık geliştikçe giderek "demode" ve "ahlak dışı" hâle gelen bir olgudur. Clausewitz'e göre ise savaş düşmana irademizi kabule zorlamak için bir kuvvet kullanma eylemidir. Eğer düşmana irademizi zorla kabul ettirmek istiyorsak onu kendisinden beklediğimiz fedakârlıktan daha kötü bir duruma düşürmek veya bunu hissettirmek yeterli olacaktır. Gerçek anlamda savaş bir kavgadır. Bu kavga maddi ve manevi kuvvetlerin tamamının kullanılmasını ve tarafların yararlarına kullanmak için birçok buluş yapmasını sağlamıştır (İyiat, 2019: s. 11–12).

Realist öğretinin temelini oluşturan görüşe göre, hayatta kalabilmek adına her zaman en güçlüler en iyi yemeği ve en iyi barınağı almak isterler. Ancak ihtiyaçlar sonsuz, kaynaklar kısıtlı olduğu için en iyiyi elde etmek için verilen mücadele nihayetinde insanları çatışmaya götürür. İki kişi arasında daha iyiyi elde etmek için verilen bu çatışma eninde sonunda kazananın yaşayacağı, kaybedenin öleceği veya köle olacağı bir "düello" hâline gelir (İyiat, 2019: s. 13).

Günümüzde hâlâ sosyal bilimlerin savaş olgusunu tam anlamı ile çözememesinin nedeni, kavramın oluşumundan (ontolojik), kavrama ilişkin bilginin kaynağından, kapsamından, doğasından (epistemolojik) ve bu kapsamdaki tanımlamalarda farklı inceleme düzey ve birimlerinin kullanılmasından kaynaklanmaktadır.

1.2. TÜRKLERDE SAVAŞ KÜLTÜRÜ

Türk düşüncesinin mitolojik temellerini bulduğumuz *Oğuz Kağan, Ergenekon* ve *Manas* olmak üzere bütün Türk destanlarında, *Dede Korkut Hikâyeleri, Dîvânu Lugâti't-Türk, Kutadgu Bilig* ve Türklerden bahseden birçok yabancı kaynak incelendiğinde,

Türklerde *"askerî kültür ve savaş kavramının*" sosyo-ekonomik ve kültürel hayatta büyük bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. *"Cihan Fatihi"* sıfatıyla özdeşleştirilen Türklerin, ilk devirlerden itibaren geliştirdikleri askerî kültür ve savaş geleneği hem toplumsal hem de bireysel faaliyetlerin özüdür denilebilir (Göksu, 2018: s. 86).

İbni Haldun'un, ortaya koyduğu sosyoloji teorisine göre yeryüzündeki kültürel-kavmî ve ırkî farklılıklar, iklim ve coğrafya koşullarının farklı olmasından kaynaklanmaktadır. İşte bozkır insanlarının çevresel faktörleri onları sürekli mücadele hâlinde tutmuş ve bu durumda askeri güce sürekli ihtiyaç duyar hâle getirmiştir (İyiat, 2019: s. 31). Savaş konar-göçer Türk toplulukları için sadece strateji ve taktiksel bir durum değil, hayat tarzı ve toplumsal bünyeyle özdeşleşmiş hayati bir vaziyettir. Zira göçebenin hayatı, bir yandan iklim ve tabiatla, diğer yandan ise aynı coğrafyayı paylaştığı diğer topluluklarla mücadeleyle geçerken, mümkün olduğu kadar hızlı ve belirli bir düzen içinde hareket etmeyi gerekli kılmaktadır. Boylar aşiretler şeklinde yaylak-kışlak hayatını devam ettirip at ve sürülerini yetiştiren Türklerin, komşuları ve düşmanları da atlıdır. Bu yüzden süratle hareket eder, her hadise süratle olur ve baskınlar, baş döndürücü bir sürat içinde olup biter. Herhangi bir tehlike veya baskın karşısında herkesin her an hazır olması ve yerini almış olması gerekir. Böyle bir hayat içerisinde her an tetikte olmak, üstelik bunu sadece belli bir görevli grubuyla değil, toplumun bütün fertleriyle uygulamak lazımdır. Aksi takdirde böylesine hareketli bir ortamda ihtiyatsızlık veya en ufak bir ihmalkârlık, topluluğu baskın tehlikesiyle karşı karşıya bırakabilir (Göksu, 2018: s. 66). Türklerin oyunları, eğlenceleri, müsabakaları ve özellikle ok atma, binicilik ve avcılık faaliyetleri, âdeta birer savaş provası gibidir.

Türk devlet ve toplum hayatında askerlik ve savaş mefhumlarının birinci derecede öneme sahip olduğuna dikkat çeken araştırmacılar da Türkleri *"doğuştan asker"* veya *"savaştan doğan ve fetih için örgütlenen bir topluluk"* olarak nitelendirmişlerdir (Bozdemir, 1982: s. 4).

Eski Türkler de her an savaşa hazır bir ordu söz konusu olduğundan savaş hazırlıkları yerleşik toplumların savaş hazırlıklarından farklıdır. Develere yüklenmiş yedek okları, az yiyecekleri, zaten kısa sürecek olan seferleri için yeterlidir. Dolayısıyla düşmanlarının daha savaş hazırlıklarına devam ettikleri aşamada kendileri için nihai meydan savaşına kadar devam edecek olan savaş süreci başlamıştır. Düşmanın orduyu

hazırlama ve lojistik için harcadıkları zamanı atlı savaşçılar arazinin keşfi ve hasmın gücünün keşfi hususunda değerlendirirler. Bu hazırlıklar ise hasmının merakını ve ilgisini çekmeyecek kadar rahat yapılır (Özdal, 2019: 121).

İslam öncesi dönemlerdeki Türk savaşçıları savaşlara birden fazla at götürmek, eyerlere bağlı çantalarda kurutulmuş et taşımak suretiyle yiyecek ve malzeme ikmali sorununu çözmüşlerdir. Çağdaş tarihçilerden Antakyeli Ammian, Marcellinus eserinde Avrupa Hunlarının Avrupa'da geniş ölçüde harekete geçtikleri 373/375 yılları ile ilgili şunları kaydetmiştir:

> *"Dağlarda ormanlarda dolaşma dolayısıyla daha yetişme çağlarında soğuğa, açlığa, susuzluğa dayanmaya alışıyorlar. Ketenden veya samur kürkünden elbise giyiyorlar. Başlarında alçak, yuvarlak börk taşıyorlar. Kıllı bacaklarını keçi postlarıyla örtüyorlar, biçimsiz ayakkabıları serbestçe yürümelerini önlediğinden yaya harbinde beceriksizdirler. Çirkin fakat yaman dayanan atlarına sanki yapışmış gibi dururlar, gece gündüz at üstünde geçirirler. Alışveriş, yiyip içme, uyuma hatta düş görme hep çıplak atın ensesine dayanmış bir hâlde olagelir. Ciddi görüşmelerde at üstünde olur. Sıkı bir kral idaresinde değiller, oymak beylerinin idaresinde karşılarına çıkan her şeye düzensiz olarak atılırlar. Nadiren hücumu beklerler, daha ziyade kendileri savaşa başlarlar, kazık şeklindeki savaş nizamlarıyla korkunç naralarla düşmana atılırlar, çevik, becerikli hareketlerle kasten dağılırlar, fakat ansızın dönerek düşmanın bozuk saflarını tarumar ederek mahvederler. Kurganlarla karargâhlara saldırmazlar, uzaklardan uçlarında pek hünerli sivrilmiş kemik bulunan, oklarını fevkalade becerikli atarlar. Boğaz boğaza savaşta kendilerini korumayı düşünmeksizin kılıcı savurur ve düşmanın dikkatini kılıca çevirdikten sonra attıkları kementle kıskıvrak etmeye çalışırlar"* (Bozdemir, 1982: s. 10).

Eski Türk toplumlarında askerîlik ruhu o denli güçlüdür ki, ona diğer bütün gelenek ve değerlerin üstünde bir yer verilmekte, çatışma durumunda ise askerîlik mutlaka egemen olmaktadır. Böylece benimsenen dinler başka toplumlarda olduğu gibi savaşçı gelenekleri ve değerleri zayıflatmamıştır. Türklerin iç dinamiklerine uymayan çeşitli esasları olan bu dinler ya Türkler arasında çok fazla yayılmamış ya da Türkler bu dinleri

âdeta Türkleştirmişlerdir (Bozdemir, 1982: s. 19). Ayrıca Türklerin İslamiyet'e en önemli katkılarının başında fetihler gelmektedir.

Türkler için savaşta ölmek bir onur vesilesi olarak değerlendirilirken, hastalanarak veya ihtiyarlayarak ölmek arzu edilmeyen bir şeydir. Tam güçlüyken ölmeyen insan, zamanla ihtiyarlar ve çöker. Gücünü kaybetmek onu endişelendirir. Aslında "iyileşemez denilen bir hastalıktır ihtiyarlık ve hiçbir hastalık ihtiyarlık kadar iyileşemez değildir." Hunların başlıca uğraşlarının savaş olduğu açıktır. Yaşlı ve zayıflar savaşamadıklarından dolayı yiyecek ve içeceklerinin en iyisini güçlü ve sağlıklı olanlara vererek kendilerini güvence altına almış olurlar. Bu yolla baba-oğul her biri karşılıklı olarak birbirlerini kollarlardı (Roux, 1999: s. 71-73)

1.3. TÜRKLERDE SAVAŞ ALETLERİ

Tarihin ilk çağlarından itibaren silahlar, öncelikle insanların avlanma veya korunma maksadıyla çeşitli hayvanlara, tabiat güçlerine ve düşmanca davrandığı düşünülen hemcinslerine karşı verdiği hayat mücadelesinde, kendisini savunmak veya üstünlük sağlamak amacıyla geliştirilen aletlerdir. İnsanlar, yaşadığı coğrafyada kendisinden biyolojik olarak daha güçlü varlıklara karşı kendisini ve yakınlarını koruyabilecek, avlarını daha kısa sürede ve güvenle yakalamasına yardım edecek, bu av hayvanlarını parçalamaya yarayabilecek, yani eksik fiziki özelliklerini tamamlayacak ilave alet veya araçlara ihtiyaç duyuyordu. Buradan hareketle tabiat karşısındaki bu aczini giderecek ve aynı zamanda kendisini diğer varlıklardan koruyacak çeşitli araçlar geliştirme çabasına girişmeleridir. İnsanoğlu silahı yeri gelmiş avda, yeri gelmiş kendini korumada, yeri gelmiş saldırıda kullanmıştır (Göksu, 2008: s. 27).

Bozkırlar gibi elverişsiz topraklar üzerinde tarihin en büyük imparatorlukların kurulabilmeleri şüphesiz ki, güçlü askerî yapılarıyla alakalıdır. Bu güçlü askerî yapının ortaya çıkması da atın ehlîleştirilmesi ve demirin şekillendirilmesi gibi iki önemli buluşun sonucunda olmuştur. Türklerin yurtlarında demir yataklarının bulunması, Altay'ın demircileri olarak anılan Türkler tarafından işlenmesi ve özellikle demirin silah yapımında kullanılmasından dolayı eski Türklerde kutsal sayılıyordu (Çoruhlu, 2011: s. 37).

Eski Türk yazılı kaynaklarından derlenen örnekler ışığında oldukça geniş kapsamlı bir savaş araç-gereçleri listesi oluşmuştur. Bunlardan bir kısmını şöylece sıralayabiliriz: At, ok, yay, kılıç, bükte, kıngırak (hançer, kama), keş, kurman, sadak (okluk), kın (kılıç ve bıçak kabı), kalkan, süngüg, kargı, cida, gönder (mızrak), çomak (bir nev'i topuz), batrak (ucuna bez bağlanan süngü), tug (birliklerine göre değişiyordu), ukruk (kement), kargu (ateş kulesi), köbrüge (davul), yarık, cevşen (zırh), yoşuk, tubulga (tulga/ miğfer), küpe-yarık (vücudu kuşatan zırh), yelme eri (öncü, keşif kolu). Çok zengin bir savaş malzemesi üretkenliğine sahip Türk kültürü, bu yapılanları dille ifade etmek üzere daha da geniş bir askerî terminolojiye ve askerlik kavramı çevresinde oluşmuş söz varlığına sahip olmuştur. Bir kısmı şöylece sıralanabilir: Tokımak, süngüşmek (savaşmak), sülemek (ordu göndermek), atlıg (suvari), yadag (piyade), akınçı (düşmana baskın yapan), yizek (ordunun önde giden bölüğü), karakol (bekçi, devriye), yortug (hakanın yanında bulunan koruma görevlilerinden), içgirmek (itaata almak). Ancak Türkçe kitabeler ve diğer vesikalarda savaşla alakalı daha yüzlerce kelime, terim ve deyim bulunmaktadır. Süer Eker, yalnız sü terimiyle ilgili yüzden fazla sözcüğü tespit etmiştir (Vezvezoğlu, 2017: s. 135–136).

Kullandıkları silahlar Türklerin düşmanları karşısındaki başarılarında oldukça etkili rol oynamıştır. Hunların kullandıkları ıslıklı (veya vızıldayan) oklar düşmanlarını dehşete düşürmüştür. Türkler birleşik kavisli yaylar kullanıyorlardı ve at üzerinde her yöne isabetli ok atabiliyorlardı. Türklerin, düz yivli veya çengelli ok uçları kullandıkları bilinmektedir. Yakın muharebede ise kargı, mızrak, süngü, kalkan ve kılıç kullanmaktaydılar ve her birliğin taşıdıkları farklı şekilli flamaları vardır (Kafesoğlu, 1999: s. 282–283).

Türkler çok keskin uçlu uzun mesafeden düşmanı alt edebilecek silahlara sahiptirler; zırh kullanma gereksinimi duymazlar (ya da hafif zırhları yeğlerler); bileşik kavisli yayla uzun mesafeden düşmanlarını ok yağmuruna tutarlar; karşı durulduğunda dağılıp tekrar birleşirler, özel ve pahalı atlarını neredeyse bedenlerinin bir parçasıymış gibi beceriyle kullanırlar. Atlarla binicileri arasındaki bu uyum ise onlara uzun mesafeli seferler düzenleyebilme ve savaş alanında çok süratli manevra yapabilme olanağı sağlar. Etkilerini sınırlayan savunmadaki bir kale, denizden gelen düşmanlar (veya denizin ötesindeki düşmanlar) ile kendilerini zorlayan bazı düşman piyadelerine karşı çözüm geliştirmede de oldukça başarılıdırlar. Sadece kendi geliştirdikleri silahlarla ve

yöntemlerle yetinmeyecek kadar akıllıdırlar. Ok ile ilgili temel gereçler, yay, oklar ve okun fırlatıldığı anda derinin soyulmasını önleyen başparmak yüzüğüdür. Önemli aksesuarlar ise ok kılıfı ve silahın menzilini ve doğruluğunu azaltabilen ısı ve neme karşı korumaya yönelik olan yay kutusudur (Özdal, 2019: s. 30-48).

Türklerin savaşlarda en büyük avantajları, dörtnala giden at üzerindeyken bile, dört ayrı yöne isabetli ok atmadaki ustalıklarıydı. Daha sonraki dönemlerde Hunların okçuluğu ile ilgili efsaneler de türemiştir. Anna Komnena Türklerin ok kullanmaktaki ustalığı için şunları aktarmıştır; "*Bir Türk kovalamaya geçmişse, düşmanını ok atarak haklar. Kendi kovalanıyorsa, okları sayesinde üstün gelir. Fırlattığı ok uçarak ya ata veya atlıya saplanır. Ok çok güçlü bir elle gerilmişse, gövdeyi delip geçer. Türkler gerçekten çok usta okçulardır*" (Vezvezoğlu, 2017: s.136).

Islık çalan oku[1] Hun İmparatorluğu'nun hakanı Mete icat etmiştir. Mete bu oklarla okçu atlı birliklerine eğitim yapmalarını emretmiştir. Disiplinli bir ordu elde etmek amacıyla katı kurallar koyan Mete okunu nereye atarsa askerleri de oraya atmaya mecburdu. Üstelik bunu yapmayanların cezası ölüm olacaktı. Bu sayede Mete, babası Teoman'a karşı zekâ dolu bir darbe ile yönetimi ele alacak ve devleti yeniden yapılandıracaktır.

En eski silahlardan biri olan kılıç, kesici bir taarruz silahıdır. Kılıcın, göğüs göğse savaşlar sırasında kullanılan silahların başında geldiği ve rüzgârlı havalarda hedefini şaşırması muhtemel ok ve mızrak gibi silahlara nazaran daha kullanışlı olduğu malumdur (Göksu, 2008: s. 312).

Türklerin *"kurgan"* adını verdiği bir mezarda 1400 küsur yıl öncesine ait Türk yapımı bir kılıç bulunmuştur ve şaşırtıcı bir şekilde kılıç hiç bozulmamıştır. Türkler, kılıcın yapımında ve kullanımında da üstün yetenek göstermiş, kılıcın kullanım tekniğinde de büyük aşama yapmışlardır. Özel formüllerle yapılan kılıçlar yetenekli

[1] Çavuş oku adı verilen bu ok, tarih boyunca Türkler tarafından kullanılmış bir ok çeşididir. Öldürme amaçlı olmayan çavuş oku çıkardığı sesle askerlere nereye yükleneceğini göstermek ve düşmanın moralini bozmak amacıyla kullanılır. Okun temreni üzerinde delikler açılmıştır ve ok fırlatıldığında delikten hızla geçen hava tiz bir ses çıkarır. Bu nedenle çavuş okuna ıslık çalan ok, ıslıklı ok veya vızlayan ok da denir. Çin tarih kaynaklarında aktarıldığı üzere çavuş okunun mucidi bizzat Mete Han'dır. MÖ 209'da kendi ordusunu eğitmeye başlayan Mete Han, ıslıklı bir ok yapıp bu oku nereye atarsa askerlerinin de kendisini takip etmesini istemiştir. Osmanlı ordusunda çavuş oku daha çok talimat verme amacıyla kullanılmıştır. Ok ancak kıdemli komutanlara (çavuşlara) tahsis edilmiş, onlar da okun sesini kullanarak askerleri yönlendirmiştir (İyiat, 2019: s. 33).

bileklerde büyük işler başarmışlardır. Piyadelerin daha fazla kullandığı düz ve ağır kılıçların aksine süvariler eğri (kavisli) kılıç kullanmışlardır (Özdal, 2019: s. 80). Düz kılıçların aksine Türk kılıcı olarak bilinen eğri kılıçların, bir tarafı keskindir. Düz kılıçlar ağırdır ve kullanımı daha çok bilek gücüne dayanır, eğri kılıçlarda ise bileğin hareketi önem kazanır, dolayısıyla bu tür kılıcı kullanmak özel bir talim ve ustalık ister. Kılıç çalmasını bilmeyenler onu çok çabuk kırabilirler. Eğri kılıcın en büyük özelliklerinden biri de darbe esnasında bütün gücün uca yakın kısımdaki kaviste toplanması sonucu kesme gücünün artmasıdır (Bozkurt, 2002: s. 404).

Uzunluğuna göre "kargı" ve "harbe" adlarıyla da bilinen mızrak eski Türk silâhları arasında bayrak, sancak, süngü ve ciritle birlikte bir grup oluşturur. Bunlardan bayrak ve sancak zamanla silâh özelliklerini yitirip sadece bağımsızlık alâmeti, cirit de oyun aleti olarak kalırken yuvarlak kesitli ve ucu sivri kalın şiş şeklindeki süngü, ateşli silâhların gelişmesinden sonra tüfek ucuna takılan ve ona yakın dövüş işlevi kazandıran bir parça (kasatura) hâline gelmiştir. Mızraklar hem piyade hem de süvari tarafından kullanılmıştır. Osmanlılar, Orta Asya Türk kültürüne bağlı kalarak mızrakların uç kısmına "perçem" denilen ve yeniçeri ortalarına göre renkleri değişen kumaş veya kıl püsküller takarlardı (Çoruhlu, 2005a: s. 4).

Sap kısmı uzun olan savaş baltaları umumiyetle teber diye isimlendirilir. Nacak ismiyle de bilinen kısa demir saplı baltaların temrenlerinde ise bu çıkıntılı kısım yoktur. Nacak, daha çok süvarilerin kullandığı harp aletidir ve gerektiğinde düşmana fırlatılmak suretiyle de kullanılır. Her ikisi de Selçuklu ordularında yaygın biçimde kullanılmıştır (Özdal, 2019: s. 81).

Farsça *gürz* adının yanı sıra Türkçe *topuz* ve *bozdoğan*'lar ateşli silâhların icadından önce insanların yakın dövüşte düşmanın zırhını parçalamak amacıyla kullanılan vurucu, ezici, parçalayıcı bir saldırı silâhı idi. Taşıma kolaylığından dolayı ahşap ve hafif gürzleri bellerine sarılı kuşak ya da kemere sokulmuş şekilde piyadeler, zırh parçalama amacıyla yapılan dikenli ve ağır madenîleri ise eyerlerinin sol tarafına asarak taşıyan süvariler kullanırdı. Gürz, *bozdoğan, debûs* isimleriyle de bilinen topuzlar piyadenin taşıyabileceği kadar hafif olması için sap kısmı ağaç olanından demir, bronz veya pirinç saplı olup dikenli ya da dikensiz metal yumrusu bulunanlara kadar çeşitlilik gösterir. Salak ya da

salık ise darbe etkisi arttırılmış olan, Türklere has bir gürz çeşididir (Çoruhlu, 1996: s. 237-238).

Erenboğa Zerdkâşî'nin tasnifinde mancınık çeşitleri, kendileriyle atılan maddelere göre sınıflandırılır ve taş, ok, neft, çivi ve cam parçaları ile akrep, çıyan benzeri hayvanların atılmasında kullanılan mancınıkların yapıları farklıdır. Tarasûsî'nin, kullandıkları milletlere göre ve çalışma mekanizmalarındaki farklılıkları da dikkate alarak çeşitlendirdiği çekişli mancınıklar ise dik mermi yollu ağır mancınıklar, tekerlek üzerinde taşınan yatık mermi yollu hafif mancınıklar ve ok fırlatabilen mancınıklardır (Özdal, 2019: s. 87).

Silahın gelişiminde hız grafiğinin ani yükselmesinde en büyük faktör, hiç şüphesiz Orta çağın sonunda barutun bulunması ve bunun sonucu ateşli silahların ortaya çıkışı olmuştur. XIII. yüzyılda Araplar ve Tatarlar silah yapımında barut kullanmaya başlamışlardır. İlk ateşli silahlar da XIV. yüzyıl başlarında Araplar tarafından geliştirildi. Ateşli silahların Osmanlı ordularında yaygınlaşması XV. asrın başlarından itibaren olmuştur. Ateşli silahlar arasında en çok dikkat çekeni ve etkili olanı şüphesiz toptur. Osmanlılar özellikle topçulukta ileri gitmişler ve top yapımında yeni tür bir fırın geliştirmişlerdir (Aydüz, 2011: s. 10).

1.4. TÜRKLERDE SAVAŞ STRATEJİLERİ VE TAKTİKLERİ

Clausewitz'e göre taktik, silahlı kuvvetlerin muharebede kullanılması, strateji ise muharebelerin savaşın amacına ulaşmak için kullanılması kuramıdır. Hart ise taktik terimini; "askerî araçların kullanılması eylem olarak savaşa dönüşüyorsa, bu tutumun düzenlenmesi ve yönetilmesi" olarak tanımlar. Dolayısıyla taktik askerî stratejinin daha alt düzeyde uygulanmasına dair bir kavramdır. Strateji askerî gücün kullanımı veya kullanılması tehdidini içerir; dolayısıyla strateji hem savaş hem barış dönemini ilgilendiren bir kavram olarak karşımıza çıkar (İyiat, 2019: s. 18).

İlk taktik stratejileri koyan bilgelerden günümüze askerî harekâtlarda teknolojiye bağlı olarak gelişmeler yaşansa da mantık neredeyse hep aynı şekilde kalmıştır. Günümüzde kullanılan ancak kökleri çok eskilere dayanan temel üç stratejik-taktik-doktrin vardır. Bunlar taarruz, savunma ve geri harekâttır. Taarruzî harekât; düşman kuvvetlerini yenmek, imha etmek, etkisiz hâle getirmek, arazi, kaynaklar ve nüfus

merkezlerini ele geçirmek gibi maksatlarla yapılan harekâttır. Yeri ve kuvveti bilinen bir düşmana karşı hazırlanmış ayrıntılı planlar taarruzu harekâtın esasını teşkil eder (Çanlı, 2019: s. 22).

Savunma harekâtı ise taarruz eden bir düşmanı durdurmak, bir arazi kesimini elde bulundurmak, zaman kazanmak gibi maksatlarla yapılan ve taarruza göre daha edilgen bir harekâttır. Savunma harekâtının amacı düşman taarruzunu etkisiz hâle getirmektir (Çanlı, 2019: s 24).

Bir ülkenin veya kuvvetin savunma muharebesini yapmasının çok değişik maksatları olabilir. Ancak temel amaçları şunlardır:

A) Düşman taarruzunu durdurmak ve taarruz gücünü kırmak,
B) Taarruz hazırlıklarını tamamlama için zaman kazanmak,
C) Düşmanın hayati önemi olan bir bölgeye girmesine engel olmak,
D) Düşman kuvvetlerini bir taarruz harekâtına başlamadan önce yıpratmak ve harekât ortamını şekillendirmektir (İyiat, 2019: s. 23).

Zamanla coğrafi özelliklere göre bazı değişiklikler olsa da Türkler, mevcut disiplin anlayışı ile sahip oldukları taktik ve stratejileri uygulamışlardır.

Düşmanlarına genelde dolunay zamanlarında aniden saldıran Hun Türkleri ay küçülmeye başlamadan önce hızla geri çekilirlerdi. Taarruz yapılacağı zaman karlı, tozlu yağmurlu günler seçilmezdi. Sebebi ise yağışlı, tozlu ya da sisli hava, en önemli savaş aracı olan okların kullanılmasını aksattığı gibi, hedefin net olarak görülmesi de engelleniyordu (Vezvezoğlu, 2017: s.136).

Bozkır kültürüne sahip Türk devletleri çeşitli savunma ve taarruz taktikleri icra ettiler. Bunlar genellikle "düşmanı yanıltma ve kuşatma içine alarak imha etme amacını güder. Düşmana direkt darbe vurma ve imha etmeye yöneliktir. İkinci tip taktik de savunma amaçlıdır. Saldırıya geçen düşman askerleri ülkenin derinliklerine çekilir, sarp ve engebeli, yıpratıcı araziye yönlendirilir. Daha sonra da yorulan ve yıpranan düşman birliklerine aralıkla baskınlar düzenlenir.

Türklerin bozkırda uyguladığı taarruz taktikleri şunlardır;

• Bozkır (Step) Taktiği,
• Turan (Kurt Kapanı, Hilal) Taktiği,

• Irmakta Geçiş Esnasında Saldırı,

• Vur Kaç (Ani Baskın)

• Arkadan Geri Çevirme

Türklerin bozkırda uyguladığı savunma taktikleri de şunlardır;

• Çöle Çekme,

• Sarp Arazide Pusuya Düşürme,

• Boğazda Düşmanı İmha[2]

Geri hareketler; zaman kazanmak, kuvveti korumak, elverişli olmayan bir durumda muharebe etmekten kaçınmak ve düşmanı elverişli olmayan bir manevraya zorlamak için yapılan harekâtlardır (Çanlı, 2019: s. 25).

Geri harekât bir birliğin tamamının veya bir kısmının geriye doğru ve düşmandan uzaklaşmak üzere yaptığı düzenli bir harekâttır. Düşmanı yenmek ve inisiyatifi tekrar ele geçirmek için daha geniş bir manevra planının parçasıdır. Komutanlar geri harekâtı düşmana zarar vermek, engellemek, oyalamak, gücünü tüketmek ya da taciz etmek için kullanırlar. Başlangıçta düşman taarruzlarına karşı koyamayan taraf ülke coğrafyasının derinliklerinden yararlanarak hem düşmanın gücünü eritmeyi hem de zaman kazanarak müteakip harekât için yeni birlikler teşkil etmesini ve az kuvvetler ile kendisinden üstün kuvvetlerle başa çıkmasını sağlar veya daha büyük manevranın bir parçası olarak kısmen bu harekâtı icra edebilir. Her ne maksatla olursa olsun geri harekât hem birlikler hem de ülke kamuoyu ve halk arasında olumsuz hava yaratır (İyiat, 2019: s. 23-24).

Türkler geri harekâtı en güzel şekilde uygulayan millettir. Bu taktik iki ana unsura dayalı olarak uygulanırdı; sahte geri çekilme (ric'at) ve pusu. Önce kaçıyormuş gibi geri çekilen kuvvetler, düşmanı pusuda bekleyen birliklerin yanına çekerek düşmanı çember içine alarak imha ederdi. Daha sonra *"Turan Taktiği"ve "Hilal Taktiği"* denilen bu uygulamaya Eski Türkler "*börü (kurt) oyunu"* derlerdi. Bu taktiğe "*kurt oyunu"* denmesinin nedeni; kurt'un kutsal olması ve aynı zamanda kurtların özellikle kış aylarında aç kaldıklarında uyguladıkları avlanma biçiminin bu taktiğe ilham kaynağı olmasıdır. (Alyanak, 2011: s. 68).

[2] Eski Çağ Türklerinde savunma taktikleri ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz: Koçak, 2004: s. 35.

Her ne kadar geri çekilme taktik icabı yapılıyor olsa da bu üstün motivasyon gerektiren bir durumdur. Geri harekât oldukça güç olduğu gibi, oyalama ve çekilme özellikle çok risklidir. Geriye doğru yapılmasından dolayı geri harekât, askerde psikolojik stres durumunun artmasına neden olabilir, uzaklaşma da kaçma olarak yenilginin bir alameti gibi görülebilir. Kontrol altına alınmadıkça böyle durumlar ve duygular panik ve bozgunun oluşmasına sebep olabilir. Geri harekâtta başarı; kuvvetli bir liderlik, örnek alınacak bir teşkilat ve disiplinli uygulama gerektirir (İyiat, 2019: s.24).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te bu savaş taktiği şu şekilde anlatılmıştır.

"Atların kuyruğunu sıkı sıkı bağladık. Tanrıya çok hamd ettik gâvurlarla savaş yaparken tekbir getirdik. Atları üzengileyerek üzerlerine saldırdık, arkamıza düşsünler diye onları aldatmak için kaçıverdik" (Atalay, 2018: 472).

Eski Türk komutanları, devamlı harekât hâlinde bulunan ordularının başında stratejik ve taktik alanında maharetli uygulamalarda bulunmuşlardır. Tüm savaş uygulamaları da düşmanı aldatma ve yanıltmaya dayanmaktaydı. Türk ordusu, düşman karşısına sadece bir dizi askerle çıkardı, bu da düşmanı yanıltan en önemli taktikti. Çünkü ilk anda alelade bir sıra olarak görülen bu ordu, aslında, merkez ve iki kanat olmak üzere üç temel bölümden oluşuyordu ve her birinin ayrı ayrı görevleri olmasına rağmen birbirleriyle bağlantı hâlindedirler. Hasmın gerekli önlemleri almaya fırsat bulamadan yok edilmesi anlamına gelen baskın, her türlü uygulamasına sayısız misal verilecek kadar sıklıkla uygulandı. Eğer hasım hareket hâlindeyse geçeceği yollar üzerine pusular ve tuzaklar kurulur. Tabii ki amaç hasmı yıpratmaktır. Hatta çoğu zaman savaş, pusuya düşen hasmın tamamen imha edilmesi ile sona erer. Araziye önceden yapılan keşiflerle hâkim olan Türk savaşçıları bu araziye birtakım taktiklerle düşmanı çekerler. Eğer arazi düz bir arazi ise çevirme taktiği uygulanarak, eğer eğimli ise yükseklerden uzak çatışmaya girilerek savaş yapılacak araziye düşmanı çekerler. Her iki durumda da hasmı çekmenin yolu hafif birliklerin ani saldırılarıyla onları sinirlendirmek ve peşlerine düşmelerini sağlamaktır. Tarihçilerin *"sahte ric'at, kerr-ü ferr veya vur-kaç"* diye isimlendirdikleri bu taktik, aslında bir taktikler bütününün ilk ayağı olsa da bazen başlı başına uygulanan bir yöntemdi. Özellikle düşmanın nicelik bakımından üstün olduğu durumlarda uygulanan başlıca taktikti. Eğer amaç, düşmanı bir yerlere yönlendirmek değil de sadece

yıpratmak ise bu kez düşman ordusunun kanatlarına sızılır veya artçı birliklerine saldırılır (Özdal, 2019: s. 122).

Strateji ve operatif bir harekât nevi olarak "akın" tarzını harp literatürüne sokanlar Türkler olmuştur. "Akıncı" kelimesinin ilk kez nasıl ortaya çıktığına dair kesin bir bilgi yoktur. Bununla birlikte kelimenin; ordunun tarihî gelişim süreci içinde kendiliğinden kullanılmaya başlandığı söylenebilir. Aslında bu askerî grubu Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemindeki Türkmen kuvvetlerinden oluşan akıncı kuvvetleri olduğunu söylemek yanlış olmaz (Körpe, 2011: s. 129).

İstihbarat bilgi edinme ihtiyacının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır ve bu durum casusluğu doğurmuştur. İstihbarat hem iç hem de dış güvenliği sağlama noktasında önemli bir yere sahiptir. Geçmişten günümüze birçok devlet istihbarattan çeşitli şekillerde yararlanmışlardır (Kapçı, 2015: s. 262).

Türkler casus kullandıkları gibi, daha önce düşman içerisinde yaşamış, çok gezmiş ve düşmanla ilgili yönlendirici bilgilere sahip kılavuzlardan (yirçi) da yararlanıyorlardı. Eski çağ Türklerinde muhtemel çatışma öncesi ana kuvvetleri riske atmamak için bozkırda istihbarat toplamanın önemi büyüktü. Bu maksatla çıkartılan öncü birliklerin hareketi de önemliydi. Hafif akıncı birliklerden oluşan bu öncüler Çin, Yüeçi vb. toprakları üzerinde akınlarda bulunduktan sonra bozkırdaki karargâhlarına dönerlerdi (Koçak, 2004: s. 33-39).

İstihbaratın en önemli unsurlarından olan güvenilir haberleşmenin düzenli ve hızlı yapılabilmesi için yollar üzerinde karakollar ve daimî kontrol gerektiren yerlerde ribatlar kurulurdu. Nizâmülmülk'e göre büyük yolların mühim noktalarında ribatlar yapmak hükümdarların başlıca vazifelerindendir. Stratejik mevkilerde kurulan ve haberleşmede önemli rol oynayacak olan bu ribatlar aynı zamanda askerî amaçlı da kullanılmaktadır. Ordunun herhangi bir seferde yiyecek sıkıntısı çekmemesi ve ihtiyaçlarından dolayı halka eziyet etmemesi için menziller çevresindeki arazinin devletleştirilmesi uygun görülmektedir. Böylece elde edilen mahsul ribatlarda ve çevresindeki köylerdeki ambarlarda saklanmalıdır. Düşmanın durumu ile alakalı bilgi toplamada başka unsurlardan da yararlanılmaktadır. Ateş kuleleri ve davul çalmak bunlar arasındadır. Düşman hücumu karşısında ateş kuleleri ile uzaklara haber verildiği gibi, civardaki ahaliye de davullarla tehlike işareti veriliyordu. Bundan sonra herkes ribatlarda

toplanıyor, müdafaa için hazırlıklar yapılıyordu. İşlek yollar üzerinde kurulan bu merkezlere elli fersah mesafedeki yerlerden haber toplamak üzere belli ücret mukabili peykler tayin edilirdi. Böylece günlük olarak ülkenin her tarafından haber sağlanmış olurdu. Teşkilat gizli ve açık istihbarat ile bilhassa meşgul olmaktadır (İyiat, 2010: s. 32).

Mustafa Kemal eski bozkır taktiklerinden olan vur-kaç stratejisine benzeyen adına "Gerilla harbi taktiği" denilen sisteme ilgisinin Harp Akademisi yıllarında başladığı ve derslerde bu taktikle ilgili notlar aldığı bilinmektedir. Nitekim Mustafa Kemal Trablusgarp Savaşı'nda Tobruk ve Derne bölgesindeki gerilla harekâtını sevk ve idare ederek bu taktikle ilgili tecrübe kazanmıştır. Ayrıca Kurtuluş Savaşı'nda Kuvayı Milliye çetelerine sızma, akın, pusu ve engelleme görevleri verilmiştir. Kuvayı Milliye akıncıları da tıpkı akıncılar gibi hafif teçhizatlıdırlar ve benzer harekât taktikleri uygularlar (İyiat, 2019: s. 177–178).

1.5. TÜRKLERDE SAVAŞÇININ DONANIMI

Çağdaşları olan diğer yerleşik kavimlerin ordu tertiplenmesi ve teçhizatlanması, Türklere oranla ağır ve hantaldı. Özellikle Çin ordusunda daha net görüleceği üzere "bu ordular, kütle muharebesi yöntemine göre eğitilip yetiştirilmiş, savaş silah ve donanımı olarak ağır teçhizatla donatılmış, hareket kabiliyeti son derece kısıtlı ordular şeklinde teşkil edilmişti." Son derece hafif silah ve teçhizatla donanmış Türk süvarileri, bu hareket kabiliyeti ve hızları ile ağır ve atıl kuvvetlere karşı üstünlük sağlıyorlardı. Atlı ve hareketli ordu yapısıyla Türkler; hızlı, ani ve şaşırtıcı baskınlarla düşmanlarını daha ne olduğunu anlamadan sararak imha ederlerdi (Vezvezoğlu, 2017: s. 6-7).

Hafif zırhlı bir süvarinin savunma gereçleri, başı silah darbelerinden koruyan bir miğfer, örme veya levhalı zırh gömlek ve yuvarlak dışbükey kalkandan oluşur. Savaşçıya ayrıca kollara monte edilen kolçaklar ve bineğin korunmasına yönelik zırhlarla çok daha ağır bir donanım kazandırılabilir. Miğferin yanlarındaki siperlikleri veya omuzlara kadar uzanan peçekleri, boyun kısmının muhafazası içindir. Bu durumda süvarinin sadece dirsekleri, eğer zırh eldiven kullanmıyorsa elleri, yüzünün bir bölümü ve zaten hedef alınmaya müsait olmayacak şekilde dizlerden aşağısı savunmasız kalır. Baştan aşağıya zırhlı bir piyadede -dizlerine kadar inen, etek kısmı daha bol olan ya da tulum şeklinde örme zırh gömleği vardır ve gözler ile eller hariç vücudunun üst kısmı tamamen zırhlarla

korunur- diz ve altı da dizçek ile korunur. Hatta savaşçılar nadiren de olsa yüzü korumak ve düşmana korkunç görünmek için savaş maskesi kullanabilirler (Özdal, 2019: s. 48).

Savaşlarda, savaşçının başını ve başın özellikle alın, ense, burun gibi kısımlarını dışarıdan gelecek kılıç, mızrak, ok vb. darbelere karşı koruması bakımından önem taşıyan ve zırhın bütünleyici bir parçası olarak değerlendirilen miğfer demir vb. metallerden yahut kalın ve dayanıklı deriden yapılırdı. Kuzey Asya kaya resimlerinde görülen bazı asker ve süvari tasvirlerindeki miğfere benzer başlıklar dışında bilinen en eski Türk koruyucu silâh buluntuları milâttan önce IV-III. yüzyıllara tarihlenen Pazırık kazılarında ele geçmiştir. Daha sonra Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Tatarlar ve Moğollar tarafından birbirine çok benzeyen miğferler kullanılmış, bunların bazı örnekleri kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Buluntularda Göktürk süvarilerinin şaşılacak derecede Osmanlı zırhlı süvarilerine benzediği dikkati çekmektedir (Çoruhlu, 2005b: s. 21-22).

Zırh gömlekler çoğu kere yuvarlak ya da yassı demir halkalı ve örme zırhlardır. Göğüs kısımları, bazen kol altı ve sırt kısımları yuvarlak tek parça levha ile veya dikdörtgen biçimli çelik levhacıklarla güçlendirilmiştir. Bunun haricinde dört çelik levhadan meydana gelen ve İran bölgesinde kullanılan zırhlar da vardır. Örme zırh gömlekler kalça ile diz arasına kadar uzanır ve kollarda pazı üzerini örtüp dirseği açık bırakır. Savaşçı, dirsek ile bilek arasını, kayışla bedenine sabitlediği kolçak ile korur. Bazen örme zırhlar sarı veya kırmızı kumaşlarla kamufle edilmiştir (Tekindağ, 1965: s. 166-167).

Ateşli silâhların icadından önce savaşçılar ok, gürz, mızrak, kılıç vb. saldırı silâhlarına karşı kendilerini sol kollarına taktıkları *Dîvânu Lugâti't-Türk* "*kalkang*" şeklinde geçen kalkanla savunurlardı. Moğolcada "koruma, kollama, müdafaa, himaye" anlamını taşıyan kalka kelimesinden türediği kabul edilmektedir. Kalkanlar demir veya çelikten ya da daha hafif olarak bakırdan, fil, gergedan derisi, kaplumbağa kabuğu, hasır, söğüt dalı, kamış, ip, ağaç kabuğu gibi organik kökenli maddelerden de yapılabilir. Üzerlerindeki işlemeler, Haçlıların haç ve armasına karşılık hilal, üç hilal, güneş veya çift başlı kartal olabilirdi. (Çoruhlu, 2001: s. 260- 261).

1.6. SAVAŞ MÜZİKLERİ

Kös ve davul hükümdarlık sembolü ve merasim alâmetlerinden biri olmakla beraber; daha çok bir savaş aleti ve alâmeti olarak da kullanılmıştır. Savaş sırasında yüksek sesli ve ritmik çalgının çalınmasının birçok sebebi vardır. İlk sebeplerden birisi ordunun yürüyüşü sırasında, askerleri coşturup savaş için motive ederken düşmanlara korku salmaktır. Ordular savaş meydanında söylenen sözler ve verilen emirleri bütün orduya duyurabilmek için davullar, kösler, bayraklar ve flamalar kullanmışlardır. Çalgıdaki her vuruş şekli savaşın seyri ve şekli hakkında gizli bir işareti anlamına gelmektedir. Nitekim ordu hareket hâlinde iken çalınan davul savaş işareti anlamına gelir ve gerekli hazırlıkların yapılmasının sinyallerini verirdi. Aynı şekilde hücumun hızlı veya yavaş olması, birliklerin bir arada veya dağılması da ancak davullardan çıkan seslerden anlaşılan şifrelerle sağlanabilmekteydi. Savaş meydanlarındaki ses ve kalabalık nedeniyle davulların sayısında artış yapılarak sesin daha gür çıkması sağlanmaktaydı. Dolayısıyla savaşların büyüklüğü ile davul veya mehterin sayısı doğru orantılıydı. Gece savaşlarında davul ve kös, gündüz savaşlarında, savaş meydanında, askerin yönün ya da grubunu belirlemek bayrak ve flamalar da kullanılırdı. Bayrak, flama, boru ve kösler askerlerin gözlerini, kulaklarını bir nokta üzerinde yoğunlaştırabilmenin, askeri bir bütün hâline getirmek için araç olarak kullanılırdı. Orduyu böyle tek bir vücut hâlinde gören düşmanın cesareti kırılırdı (Ögel, 2000b: s. 100)

Türkler yaptıkları müzikle savaşlarda düşmanı etkilemeyi amaçlamışlardı. Türk savaş tekniğinin vazgeçilmez unsuru olan askerî müziğin amacı, çok uzaklardan duyulan ve gitgide yaklaşan gök gürültüsüne benzer yabancı, değişik bir müzik sesiyle düşmanın moralini bozup, onda savaşacak güç bırakmamak, düşmanı teslim almak suretiyle harbi en kısa zamanda bitirmek ve böylece bir bakıma insan kıyımını önlemektir. Bu anlamda ve söz konusu hedef için teşkil edilen "mehter", dünyanın en eski askerî bandosudur. Bugün birçoğunun Osmanlı ile özdeşleştirdiği mehtere ilk olarak *Orhun Kitabeleri*'nde rastlanmaktadır. Bu kitabelerde *"kübürge"* ve *"tuğ"* olarak anlatılan askerî bandonun, hakanların huzurunda müzik yaptığı anlatılır (İyiat, 2019: s. 181-182).

1.7. TÜRKLERDE ORDU SİSTEMİ VE ASKERÎ YAPI

Orhun Yazıtları'nda "ordu" hakanın daimî karargâhına verilen isimdir (Tekin, 1995: s. 12). *Dede Korkut Hikâyelerinde* de Oğuzlarda hanın ve beylerin karargâhına ordu denmiştir (Ergin, 2018: s. 237)

Eski Türklerde savaşçılara *sü* veya *çerig-çeri* denmekteydi. Klasik döneminde *asker* veya *leşker* terimini kullanan Osmanlının ilk devirlerinde de *çeri* tabiri kullanılmıştır (Özdal, 2019: 121).

Orta Asya'da bilinen ilk teşkilatlı Türk devleti Hunlardır. Gerek Hun gerekse Türk tarihinin en önemli siyasi ve askerî dönemi kuşkusuz Teoman'ın oğlu Mete dönemindedir (İyiat, 2019: s. 32-33). Teoman, oğlu Mete Han'ın yerine üvey oğlunu tahta çıkarmak istemesi üzerine Mete Han MÖ 209'da Teoman'a karşı zekâ dolu bir darbe yaparak yönetime geçmiştir. Mete Han tahta geçtikten sonra siyasi teşkilat, idari yapı ve orduyu yeniden yapılandırmıştır. Türklerde ilk düzenli ordu Mete Han tarafından kurulmuştur ve bugün bile hâlâ kullanılmaktadır. Bu düzenli ordu sitemi daha sonra ki Türk ordularına ve onların tesirinde kalmış olan diğer halkların ordularına da örnek olmuştur. Eski Türk ordularında en büyük birlik 10.000 kişilik kuvvet idi ve bu birliğe Tabgaçlar, Göktürkler ve Uygurlarda *tümen* adı veriliyordu. Tümenler de başlarında ayrı ayrı kumandanların tayin edilmiş olduğu 1000'lik, 100'lük ve 10'luk alt birliklere ayrılmıştır ve onların başına onbaşı, binbaşı ve tümen başı getirmiştir. Böyle bir 10'lu sistem mükemmel bir askerî disiplini sağladığı gibi devlet güçlerinin tümünü en üstte tek idareye bağlamasını da mümkün kılıyordu (Kafesoğlu, 1999: s. 282-283).

Hun orduları çağdaşı ve yerleşik devletlerde görülen durağan, kütlesel muharebelere uygun ağır teçhizatlı (zırhlı) orduların aksine daha hafif silahlarla donatılmış, piyadesiz süvarilerden kurulu süratli, muharebe sırasında dağınık görüntü veren birlikler şeklindeydi (İyiat, 2019: s. 34).

Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra kurulan devletlerde, Arap devletlerindeki gibi "tam bir İslam devleti" denemezdi. Hükümdarlık anlayışı, devlette askerî karakter, cemiyette dini davranış, toprak rejimi ve sosyal haklarda Araplardan farklı anlayışlara sahiplerdi. İslam dininin hâkim bulunduğu ülkelerde mevcut "kültür çevresi" değerleri ile Bozkır Türk siyasi, sosyal, hukuki örf ve geleneklerinin birbiri ile ahenkli şekilde kaynaştığı kendine has karaktere sahip teşekküllerdir (Kafesoğlu, 2001: s. 475).

Karahanlı ordusunda da İslamiyet'ten önceki Türk Devletleri gibi "10'lu sistem" mevcuttu. Komutanına "otağ başı" denilen 10 kişilik birliğe otağ, 100 kişilik birliğe "on-otağ" denirdi. Her ikisinin arasında ve beş otoğdan meydana gelen birliğe de hil (veya hayl) adı verilirdi (Özdal, 2019: s. 36).

Selçuklu Türklerinde de ordu, daha önceki Türk devletlerinde olduğu gibi "10'lu sistem" üzerine teşkilatlanmıştı. Muharipler 10, 100, 1000, 10000 kişilik birlikler hâlinde organize edilerek her birinin başında komuta edecek reisler vardı. Bu birliklere de onbaşı, yüzbaşı, binbaşı ve tümen başı adlarıyla komuta eden görevliler vardı. Selçuklu Türklerinde ayrıca "ellibaşı" adlı komutanlarca yönetilen 50 veya daha fazla askerden oluşan küçük birlikler de bulunuyordu Farklı konseptlerin bir araya getirildiği Selçuklu ordularında farklı silahları kullanan ihtisaslaşmış birimler bulunuyordu. Harbe-daran (küçük mızrak kullanıcılar), nacah-daran (küçük baltalılar), gürz-daran, haratekînî-dârân, debûs-dârân (gürz ve topuz kullanıcılar), şimşir-dârân (kılıç kullanıcılar), mekâlî (sapan atıcılar), tir-endâzân (ok atıcılar), neft-endâzân (neft atıcılar-neffâtun da denir), mancınık-dârân, arrâde-dârân (mancınık ve arrâdeciler), nakkâb (duvar deliciler)'lar bu grupların başlıcalarıydı (Özdal, 2019: s. 39).

Osmanlı Beyliğinde ilk fetihleri gerçekleştirenler aşiret kuvvetleriydi. Hepsi de atlı olan bu kuvvetler, muhasara harekâtında kalıcı olmadıkları için zamanla Türk gençlerinden daimî ve esaslı yaya ve atlı kuvvetlerin teşkiline geçilmiştir. Bu fikri ilk kez uygulayan Bursa Kadısı Cendereli Kara Halil idi. Atsız askere yaya, atlı askere de müsellem adı verildi. Yayalar onar, yüzer kişilik manga ve bölüklere ayrılırken 10 kişiye onbaşı, 100 kişiye yüzbaşı subaylar tayin ediliyordu. 1.000 kişilik birliğin komutanı da binbaşı idi. Müsellem adı verilen süvari birliğinin 30 askerinden bir ocak oluşturuluyor, içlerinden beşi de nöbetle görevlendiriliyordu. Daha sonraları ordunun geri hizmetleri için ayrılan bu ilk teşkilatın Pelekanon Muharebesi ve İznik'in fethinden önce yapıldığına ilişkin kayıtlar vardır. Yani Orhan Gazi döneminde meydana getirilmişti (Yavuz, 2019: s 206).

Akıncılar birliklerinin taktik kullanımı ve akın harekât taktikleri şöyledir. Akıncı birlikleri iki sefer arası dönemde düşman arazisine girerek bir dizi baskın ve pusular içeren akınlar yaparlar, bu akınlar sırasında düşman arazisi hakkında bir nevi muharebe sahası istihbaratı sağlarlardı. Düşman arazisinde kimi zaman çatışma yapmaksızın keşif

yoluyla bilgi toplanır, kimi zamanda baskın ve yağma faaliyetleriyle düşmanın mukabele etmesine uygun ortam sağlanır, bu sayede düşmanın muharebe gücü açığa çıkarılmaya çalışılırdı. Düşmanın kuvvetinin ayrılmasına neden olacak çapta akınlar düzenleyerek, asıl muharebe sahasına yeterli miktarda kuvvet sevk etmesini, bu suretle de kesin sonuç bölgesinde kuvvet toplamasını engellerlerdi. Akıncılar yukarıda anlatılan özelliklerinden dolayı, stratejik derin harekât birlikleridir. Bunun yanında akıncılar, düşmana yaklaşma safhasında da emniyet kuvveti olarak görev yapmışlar; kimi zaman pişdar (öncü), kimi zaman yancı, kimi zaman da (özellikle seferden dönüşlerde veya geri hareketlerde) dümdar (artçı) olarak görev almışlardır (Körpe, 2011: s. 137).

1.8. TÜRKLERDE SAVAŞ EĞİTİMİ

Milletin her ferdini bir asker olarak yetiştiren Türk kavimleri, sadece erkekleri değil kadınları da asker gibi yetiştiriyorlardı. Türklerin bu mahir ve disiplinli askerlerinin yetiştirilmesi ise küçük yaştan itibaren alışılagelen eğitimlerden ileri gelmekteydi. Zira Hunlarda çocukların yetiştirilmesi üzerinde de hassasiyetle duruluyordu. Her şeyden önce vatansever ve iyi bir savaşçı olmaları hedeflenirdi. Koyunları güdüp otlatırken onların üzerlerine binerek biniciliği öğrenir, yaşlarına uygun yay ve oklarla yabani fare vb. avlayarak atıcılık hünerlerini geliştirmeye çalışırlardı (Göksu, 2017: s. 2474).

Türklerde sivil meslek askerî meslek ayrımı yoktu, askerliğe özel bir meslek gözüyle bakılmadığı için toplumu oluşturan her bir fert aynı zamanda savaşçıydı. Yerleşik tarım topluluklarında olduğu gibi ücretli asker yoktu. Teşkilat tarzının esas olduğu göçebe ordular birçok reis yerine tek bir başbuğ idaresinde ve akrabaların sıkı hiyerarşisi ile iyi teşkilatlanmış oldukları takdirde kendilerinden çok daha kalabalık düşmanlarını bile alt edebiliyorlardı. Bahaeddin Ögel'den aktarılanlara göre, Hun Türklerinde "ordu sistemi" ve savaş açık bir meslek olarak kabul ediliyordu. Zira Hunlar, "ordu halk, halk ordu" gibi sosyal bir yapıyla organize edilmişti. Bir bakıma Türkler, "tarih sahnesine teşkilatlı ordu" gibi çıkmışlardı. Çok eskiden beri, bozkırdaki göçebe hayatı dönemlerinde dahi kabile, aşiret teşkilatı bile askerî talimata uygun olarak düzenlenmişti. Öyle ki, büyük göçler ve sürek avları sırasında herkes yasayla veya talimatla tayin edilmiş yerlerini bilirlerdi. Keza kurultaylarda da her boyun komutanı askerî harekâtta olduğu gibi tayin edilen mevkiini bilirdi. Atlı göçebe bir toplum yapısına sahip olan Hunlarda büyük haraların ve sürülerin bakımı, büyük sürek avları gibi meşguliyet ve mecburiyetler âdeta birer savaş eğitimi

gibiydi. Hunların teşkilatlanması için; binicilik, at bakma yeteneklerini geliştirme gibi hususlar yanında, mevcut tebaanın teşkilatlandırılarak yabancı ve komşu boyları haraca bağlamak maksadıyla yapılan seferler bu fırsatı tanıyordu. Tüm bunlar yanında Türk ordularının en önemli hususiyetlerinden biri de üstün disiplin anlayışlarıydı. Çin gibi oldukça kalabalık düşmanla baş edebilmek maksadıyla askerlik sanatını geliştirerek, bu konuda adeta hocalık yapar hâle gelmişlerdir (Koçak, 2004: s. 12-16).

Eski Türklerin, bilhassa Türk çocuklarının oyunları bile, aslında birer savaş organizasyonu talimidir (Göksu, 2018: s. 48-49). Göçebe kökenli bir savaşçının yetişmesindeki sır ise içinden çıktığı halkın yaşayış biçiminde gizlidir. Ruh gücü, göçebelerin karakterlerinin temel niteliğidir ve yaşamlarındaki temel güçtür. Göçebeler, duvarlarla ve kapılarla korunmayan uçsuz bucaksız bozkırlarda yaşamaktadırlar. Bu nedenle kimseyi vekil etmeden ve bunun için başkasına dayanmadan kendi savunmalarını kendileri yaparlar, her zaman silah taşırlar, yolun her tarafına dikkatle bakarlardı. Toplu hâlde olduklarında, özellikle de at üzerinde bulunduklarında hafif bir uykuyla yetinmeli, en uzaktaki seslere bile dikkat etmek zorundaydılar (Özdal, 2019: s. 131-132).

At üzerinde oynanan cirit, bütün Türk devletlerinde en sevilen savaş oyunlarındandır. Osmanlılarda da bu oyun büyük ilgi görmüştür. Bursa'nın fethinden sonra Orhan Gazi'nin civardaki bir alanı at yarışları ve cirit oyunları için vakfettiği bilinmektedir. Ona Asya kökenli olan ve genellikle bahar aylarında oynanan bu oyun, sayıları alanın büyüklüğüne göre değişebilen karşılıklı iki takım arasında oynanırdı ve her oyuncunun cirit adı verilen yaklaşık 1,5 m büyüklüğünde sopaları vardı (Özdal, 2019: s. 157.)

Steril ortamlarda strateji geliştirmenin yöntemlerini -ki bunlar satranç, dama, tavla (nerd), Rum satrancı, başka bir Rum oyunu, Çin menşeli ve Hint menşeli oyunlardan başkası değildir- Ravendi de tarif ve tavsiye etmektedir. Özellikle hükümdarların ve kumandanların satranç oynamaları gerekir, bu sayede kendi stratejilerini belirlerken düşmanın hareketlerini ihmal etmemeyi de öğrenmeleri mümkün olur. Başarılı bir askerî kariyer için gerekli becerilerden biri olarak satranç, Memlûk savaşçılarına da öğretilmekteydi (Özdal, 2019: s. 158).

1.9. TÜRKLERİN SAVAŞLARDA KULLANDIKLARI HAYVANLAR

Türklerin yaşadığı Sibirya ve Yenisey Bölgesi'nde M.Ö. 3000 sonlarına ait mezarlarda, ağızlarında demir gem izleri taşıyan at iskeletleri bulunmuştur. Bu Türklerin, atı ilk evcilleştiren ve ata ilk binen ulus olduğunu göstermektedir.

Türk savaş sistemi "hareket ve sürat" üzerine kurulmuştur. Süratin savaştaki önemini ilk keşfeden millet Türklerdir. Türklere, savaşta hareket ve sürat üstünlüğünü sağlayan başlıca unsur at idi. Diyebiliriz ki, Türkler, atın sağladığı sürat ve hareket sayesinde karşı konulmaz bir güce ulaşmışlardır (İyiat, 2019: s. 9). Düşmanlarının savaşlarda at kullanmaya başlamaları bile, Orta Asya kavimlerin avantajlı konumlarını sarsmadı.

Türkler için at sadece bir binek hayvanı değil, aynı zamanda bir yâren olmuştur. Atları ile âdeta özdeşleşen Türklerin bu yaşam tarzları Batılı gözlemciler tarafından tarihe kaydedilen notlara göre, *"At, başka kavimleri sırtında taşır; fakat Türkler at üzerinde ikamet ederler."* Nitekim Türkler atlarının üzerinde birbirleriyle sohbet ederlerdi, at üzerinde alışveriş yaparlardı, at üzerinde yiyip içerlerdi, hatta at üzerinde en sadık dostlarının boynuna sarılarak uyurlardı.

Bozkır Türk teşkilatlanmasına bakıldığında göze çarpan ilk husus atlı ordulardır. Atın manevra yeteneği, hızıyla yaya birlikler arasından yarıp geçme kabiliyeti bu hayvanları bir silah veya silah aracı gibi kullanan bozkır kavimlerine büyük yararlar sağlıyorlardı. Hatta bozkır devletlerinin at sırtında kurulup, çeşitli kavimler üzerinde hâkimiyet sağladıkları da söylenebilir. Bu hâliyle at, bozkır insanı için silah veya araçtan öte, savaşa birlikte katıldığı âdeta silah arkadaşına dönüşmüştü. Bu özellikleri sebebiyledir ki Orhun Abidelerinde atların kahramanlıkları, renkleri ve cinsleri bile uzunca yer almaktadır. Türkler, at yetiştirmeyi, seçmeyi, bakmayı ve kullanmayı bildikleri gibi, savaşlarda da sürekli bir saldırı ve baskın gibi savaş taktiklerinde yıldırım hızıyla kullanma yöntemlerini keşfetmişlerdi. Hunlar, profesyonel savaşçı birliklerinde ve orduda olduğu gibi örgütlenmişlerdi (Koçak, 2004: s. 6-7).

Hun Türklerinin efsanevi göl aygırlarından türeme cins at yetiştirdiklerini bilen ve M.Ö 104–101 yılları arasında Fergana'ya iki sefer düzenleyen Çinliler, Türk atlarının güzelliğine ve gücüne hayran olmuş ve onları *"kan terleyen atlar"* diye tanımlamışlardır (Esin, 2017: s. 1315–1334). Çinliler, bu atları elde etmek uğruna çoğu kez Hunlarla

savaşmak yerine iyi ilişkilerini devam ettirme kararı almışlar, hatta Fergana atlarının adını Gök (Cennet) Atları olarak değiştirmişlerdir (Taşağıl, 2016: 101).

Hemen hemen tüm Bizans ve Haçlı kaynaklarında rüzgâr gibi süratli olan Türk atlarının en belirgin özellikleri orta ve biraz küçük boylu olmaları; küçük kulaklara ve tesir edici, canlı gözlere sahip olmaları ve hücuma hazır duruşlarıdır. Yumuşak ağızlı, göğsü ve sağrıları kuvvetli olan bu atların sık ve uzun yeleleri dikkat çeker. Bahsedilen özellikler, sıcakkanlı at ırklarına ait özelliklerdendir. Türkmen atları (Arap atları da sıcakkanlı bir ırktır) ufak gövdeli, hızlı yürüyüşlü, çevik ve dayanıklı atlardır. Zor arazi koşullarına uyum gösterebilirler, ancak ince beden yapısına sahip ve hafif olduklarından taşıma kapasiteleri sınırlıdır (Özdal, 2019: s. 84-85). Türk savaşçısının atının aksesuarı zırh giydirilmediği farz edilirse eyer, dizgin, üzengi ve göğüs ile kuyruk altından geçen kolon sisteminden ibarettir.

Türk askerini ve Türk süvarisini başarılı kılan pek çok özelliği vardır. Bu özelliklerden en dikkate değeri, atıyla bütünleşen süvarinin savaşa başlamadan önce birtakım ritüeller sergilemesidir. Bunlardan biri, süvarinin atının kuyruğunu bağlaması ya da kesmesidir. Bu durumun stratejik bir tedbir olduğu düşünülebilir. Çünkü atın kuyruğunun askerin hareket alanına olumsuz etki etme ve bir yere takılarak atın ve süvarinin dengesini bozma olasılığı vardır. Ancak adına *"tullama"* denilen bu geleneğin günümüz Türkçesinde dul sözünün kaynağı olması, süvarinin atını herhangi bir hayvandan çok öte âdeta bir eş gibi gördüğünü düşündürmektedir. Süvari savaşta *"kergek bolur"*sa atı ve hanımı dul kalacaktır. Bu durumu sayısız mücadelede yakınları ve atlarından tecrübe eden Türk süvarisi, böylesi bir tören icra etmekteydi (Yavuz, 2019: s. 126).

Çetin savaşlara girmek üzere hazırlanan savaşçılar atların kuyruklarını kesip tuğ yaparak kendilerinin fedai olduklarını ilan ederlerdi; savaşçı savaşta ölürse kesilmiş olan atının kuyruğu mezarına dikilirdi. Zafer için Tanrı'ya yapılan eski at kurbanlarının bir tür devamı olan bu gelenek, daha sonraları atın kuyruğunu düğümleme olarak devam etmiştir. Bu gelenek Osmanlı askerleri tarafından da uygulanmıştır. Nitekim Sultan Alp Arslan Malazgirt Savaşından önce Türk âdeti gereğince atının kuyruğunu kendi eli ele bağlayarak, okunu ve yayını bırakıp, kılıç ve topuz almıştır. Bundan anlaşılıyor ki, Sultan

Alp Arslan, bütün büyük Türk kumandanları gibi en önde savaşacaktır. Bu durum ise şüphesiz askerlerine moral kaynağı olacaktır (Alandağlı, 2012: s. 84).

Savaşlarda kullanılan diğer bir hayvanda fillerdir. Fil, meydan savaşlarında çok eski devirlerden beri kullanılmaktaydı ve en ön sallara yerleştirilen eğitilmiş Asya fillerinin koşar adımlarla saldırıya geçmesi bile düşman askerlerinin moralini bozmaya yetiyordu. Ayrıca düşman atlarını ürkütmek, kumandanın üstüne binmesi ile savaşın seyrini takip ve görüş hâkimiyeti sağlamak, geri hizmetlerde silahhanenin nakli, kale muhasaralarında surlara hücumda bulunmak, ormanlık arazide ilerleyen orduya yol açmak gibi türlü alanlarda kendisinden faydalanılan filler, sırtlarındaki atıcılar için de yüksekten görüş olanağı sunan hareketli dev araçlardı. Üzerlerindeki savaşçılar korunaklı bölümlerden düşmanlarına ok ve kargı fırlatıyordu ve filler de üzerlerine monte edilen levha zırhlar sayesinde düşman askerlerinin kesici ve delici silah darbelerinden bir yere kadar korunurlardı.

1.10. TÜRKLERDE SAVAŞ DİSİPLİNİ

Savaşta şehit olan kişinin cesedinin savaş meydanında bırakılması yanlış karşılanır. Savaşta şehit olan silah arkadaşının cesedini savaş meydanından kurtaran biri, onun bütün servetine sahip olabilirdi. Mağlubiyet veya esaret ise her şeyden daha ciddi bir leke olarak algılanır. Kaynakların verdiği bilgiye göre Moğollar tarafından ele geçirilen bir Tatar, kendisini atından atmış ve esir olmamak için kafasını ölene kadar taşlara vurmuştur. Aynı şekilde Hazarlar da savaşlarda düşmanına sırt çevirmek büyük suç sayılmıştır ve bu kişiler kağan tarafından öldürtülmüştür. Eğer savaştan kaçan ordunun komutanı ya da ordu da ileri gelenlerden biriyse, kağan onların karıları, çocukları ve tüm mal varlığına el koyar ve başkalarına dağıtır ve bazen de bunları idam ettirirdi (Göksu, 2018: s. 52–53).

Savaşın fiilen başlaması hâlinde barış için her türlü yolun denenmesi, muharipler dışında kimseye kılıç çekilmemesi, çocuklara, kadınlara, yaşlılara, yatalak hastalara, mecnunlara, sakatlara, savaşa iştirak etmeyen din adamlarına, şairlere, sivil halka, hatta etkili arazilere, ağaçlıklara meskûn bölgelere zarar verilmemesi ve esirlere iyi muamele edilmesi gibi kesin hükümlerin mevcut olduğu görülür ki bütün bunlar İslâm'da savaşın körü körüne bir şiddet, imha veya katliam hareketi olarak değil, zaruret hâlinde

başvurulan, hedefi ve sınırları belli bir askerî harekât olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır (Göksu, 2018: s. 55).

Savaşçının öldürdüğü düşmanın, o savaşçı öldükten sonra onun hizmetine gireceğine inanılır, bunun için mezarlarının çevresine öldürdüğü düşman sayısı kadar balbal dikilirdi.[3] Türklerin İslâmiyet'i kabul etmeleriyle beraber savaş ve savaşçılık mefhumları yeni bir şekil kazanmıştır. Bu konuda Kur'ân ayetleri ve Hz. Peygamber'in hadislerinin, "cihad'ı yani Allah ve din uğruna savaşmayı teşvik edip bu uğurda ölenleri "şehâdet" mertebesiyle, dolayısıyla cennetle müjdelemesinin büyük önemi olmuştur. Hatta bazı yazarlar, bu hususları Türklerin İslâmiyet'i kabul sürecini hızlandıran temel unsurlardan biri olarak değerlendirmişlerdir (Turan, 1998: s. 13).

Çin kaynakları, Hun âdetine göre (barış zamanlarında) kılıcı kınından bir ch'ih (23,1 cm) kadar çekenin cezasının ölüm olduğunu kaydetmişlerdir ki, bu kayıt, Türklerdeki savaşçılığın koşulsuz, sınırsız ve ilkel bir öldürme eğilimi veya savaş/ölüm severlikle izah edilmeyeceğinin bir göstergesidir. Bu noktada, dinler tarihi bakımından da ilk şiddet örneği olarak bilinen Habil-Kabil mücadelesinde de şiddete başvuranın çiftçi/yerleşik olan Kabil olduğunu görmekteyiz (Göksu, 2018: s. 83)

Eski Türklerde devlet işlerini görürken danışmak, istişare etmek, aldıkları kararları topluma benimsetmek, doğru olanı yapmak ihtiyacını duymuşlardı. Türk tarihinde istişare devlet yönetimde benimsenmiş, devlet işlerini görürken danışmak, istişare etmek, aldıkları kararları topluma benimsetmek, doğru olanı yapmak ihtiyacını duymuşlardır. İstişareler Toy ve Kurultay denilen devlet işlerinin görüldüğü meclislerde yapılırdı. Orta Asya Türk Devletlerinde Hükümdarlar Kaan, Han, Yapgu gibi unvanlar taşır, devlet başkanı olarak devleti düzenleme varlığını korumak, halkın refahını sağlamakla görevliydiler. Bunları yaparken töreye uymak zorundaydılar. Törenin kaynağı ise Halk, Han, Toy veya Kurultaydı. Han bu nedenle halka ve Toy veya Kurultaya bağlı olmak zorundaydı. Devlet Meclisi Toy veya Kurultay, Handan sonra devletin iç ve dış sorunlarının istişare edildiği, kararların alındığı yüksek kuruldur. Han burada alınan kararları dikkate almak zorundadır.[4]

---

[3] Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Jean-Paul Roux, Altay Türklerinde Ölüm; W. Barthold, "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi", çev. A. İnan, Belleten XI43 (1947): 515-539.

[4] http://devlet.com.tr/makaleler/y160-ISTISARENIN_DANISMANIN_ONEMI.html

İKİNCİ BÖLÜM

ÖZBEK DESTANLARINDA SAVAŞ

2.1. SAVAŞ SEBEPLERİ

İncelenen Özbek destanlarında savaş ve düşmanlık sebeplerini kendi içerisinde sınıflandırabiliriz. Mücadeleler, *"kahramanın sevdiğinin yardım isteği, kahramanın kendini ispat etme isteği, kıskançlık ve iftira, adaleti sağlama, farklı bir din ve etnik gruba mensup olma, alplık, dağılmış olan toplumu bir araya toplama mücadelesi, ganimet ve evlilik"* gibi birçok farklı sebepten kaynaklanmaktadır. Destanlarda kahramanın aile üyelerine yapılan saldırılar doğrudan devlete yapılmış bir saldırı olarak görülmektedir ve mesele milli bir duruma bürünmektedir.

Destanlarda baba ile kahraman arasında ya da kahraman ile üvey anne arasında da düşmanlık olabilir. Rüstem Han Destanı'nda, Rüstem Han'ın annesi ve Sultan Han'ın eşi olan Hürayim'e kıskançlık nedeniyle atılan "iftira" üzerine kurulmuştur. Destanda Hürayim'i kıskanan kumaları Aktaş vilayetinde yaşayan üç yüz altmış büyücü kadının lideri Mamagül'den yardım isterler, Mamagül, mollalara iftiralarla dolu bir mektup yazdırarak, Sultan Han'ın huzuruna çıkıp mektubu takdim eder. Mektupta Hürayim'in ahlaka uygun olmayan davranışlar yaptığı yazmaktadır. Sultan Han, mektubu okuduktan sonra cellatlara Hürayim'i Çartut denilen yerdeki Mansur'un darağacına götürüp asmaları için emrini verir. Bu durum destandaki çatışmaların ve kahramanın yolculuğunun başlamasına neden olur.

Rüstem fiziki olarak güçlü, cesur ve yenilmez bir kahraman şeklindeki tasviriyle kahramanlık destanlarındaki kahramanlarla benzer özelliklere sahiptir. Fakat kahramanlık destanlarının genel karakteri olan, yabancı düşmanlarla savaş, dağılmış olan toplumu bir araya toplama çabası, Rüstem Han Destanı'nda farklı bir yapıya dönüşmüştür. Rüstem Han, zor durumda olan ailesinin kurtarıcısı, zor durumda kalanların yardımcısı ve iç çekişmeler nedeniyle bozulmuş olan adaleti yeniden tesis eden bir kahraman olarak tasvir edilmiştir. Rüstem'in maceraya atılmasının sebebi annesini idamdan kurtarmak olsa da daha sonra, toplum için bir tehlike olan ejderhayı öldürerek toplumsal bir başarı elde etmektedir (Fedakar, 2005: s. 6).

Erali ve Şirali Destanı'nda, iki kardeş Hemra bahçıvandan Kara Kaşka ile Torık atı ve Adil Usta'dan da silahlarını aldıktan sonra memleketler keşfetmek için yola çıkmaya karar verirler. Elleri boş dönmenin olmayacağını düşünerek avlanmaya karar verirler. Erali'nin attığı ok, bir kazı yaralar, diğerini öldürür. Yaralı kaçan kazı, kan izlerinden takip ettiklerinde, babalarının çok sevdiği küçük karısı Gülçehre'nin kazları olduğunu anlarlar, Gülçehre'nin kulübesine giderek kazı isterler. Gülçehre'nin çocukları olmadığı için, kazlarını çocukları gibi sevmektedir. Kazını ölü olarak kancada görünce çok üzülür ve kazlarını, Erali ve Şirali'nin annelerinin öğütlemesiyle öldürdüklerini düşünerek onlara düşman olur. Erali ve Şirali'ye iftira atar. Bu nedenle iki kahraman, annelerinden ve vatanlarından ayrılmak zorunda kalırlar ve kahramanların mücadeleleri başlar.

Rüstem Han Destanı ile Erali ve Şirali Destanlarından da anlaşılacağı üzere ahlâka çok önem verilmektedir. Ahlâka uygun davranmayan eş de olsa evlat da olsa sonu ölümdür. Bu yüzden de Rüstem Han Destanı'ndaki iki kuma ve Erali ve Şirali Destanı'ndaki kuma bu durumu kullanarak işlemediği bir suçtan dolayı iftira atarak aile üyelerinin arasına nifak tohumları ekerler.

Destanlardaki düşmanlıkların bir diğer sebebi de kahramanla aynı memlekette aynı ülkü doğrultusunda yaşayan kişilerin kahramanı kıskanarak ona zarar verme isteği ya da memleketin hâkimiyetini ele geçirme isteği olabilir. Bu destanlardaki kişiler genellikle kahramanın yakın akrabası olan kişilerdir.

Melike Ayyar Destanı'nda, Göroğlı ava çıktığı sırada peri olan Melike Ayyar'ı görüp ona âşık olur. Aşkından çilehaneye kapanır ve Çambil'in durumuyla ilgilenmez. Bunun üzerine dayısı Ahmed Serdar *"Göroğlu Türkmenlerin beyliğini yerine getirmiyor"* (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 29) şeklinde dedikodular çıkararak tahta geçmek ister. Avaz, Melike Ayyar'ı getirerek Göroğlı'nın tekrar tahta geçip birliği sağlamasını amaçlar. Avazhan yola çıktıktan sonra Ahmet Serdar, Şadman ve Esad avcıdan, Avazhan'ın peşinden göndererek pusu kurup öldürmelerini, Gırat ile Türkistan'a giderek Melike Peri'yi getirmelerini ister. Maksat, Göroğlu, Melike ile meşgul olurken hile ile Çambil yönetimini ele geçirmektir. Fakat avcılar Avaz'a zarar veremez, Ahmed Serdar da amacına ulaşamaz.

Avazhan, Melike Ayyar'ı almaya giderken, yolda Çambil'i almak için Arbatin'den giden Mikatil ve ordusuyla karşılaşır. Avazhan Mikatil'e nereye gittiğini sorar. Mikatil Avazhan'ı tanımaz ve şunları söyler:

"Sefer edip Çambil yurduna varacağım,
Çambil'in yurdunu viran edeceğim,
Göroğlu'nun gövdesinden başını ayıracağım
Ganimet olarak Gırat'ını alacağım.
Avazhan gibi oğlunu alıp geleceğim,
Avazhan'ı hizmetkâr kılacağım..." (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 47) der.

Avazhan, Mikatil'in bu sözleri üzerine *"Bu kâfir yamanmış. Bu şekilde Çambil'e giderse, Çambil halkının tırnağını değirmenden geçirir. Atamın atı bendedir, diğer atlar savaşta işe yaramaz"* (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 47) diye düşünerek Mikatil ile savaşır ve onu öldürür. Ordusuyla da yaralanana kadar savaşarak Çambil'e düşmanın girmesine de engel olmuştur. Destanın ilerleyen bölümlerinde Avazhan'ın geri plana çekildiğini ve babası Göroğlı'nın Şakalender kılığında gelerek ön plana çıktığını görmekteyiz. Şakalender kılığındaki Göroğlı ile devler arasında iki savaş meydana gelir.

İlk savaşın sebebi, Avazhan, Şakalender ve Şazerger'in Türkistan'ın süsü Tillekız ile Melike Ayyar'ı kaçırmasıdır. Tillekız'ın babası Akdev, Tillekız ile Melike Ayyar'ı kurtarmak için üçünün üzerine dev ordusu ile gelir. Fakat Şakalender (Göroğlı), Akdev Şahı öldürür (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 241-243)

Destanda devler ile yapılan ikinci savaşın sebebi Şakalender, Baymak Dev'in yurduna keşif için gittiğinde orada devin esir aldığı Zebit şehrinin şehzadesine; *"Eğer devlerden Melike'nin yerini öğrenip söylerse onu anne-babasına götüreceğine dair"* söz vermesidir (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 253). Şakalender sözünü tutarak şehzadeyi kurtarır. Baymak Dev şehzadesinin kaçırıldığını öğrenir ve üzerlerine yetmiş bin mor alametli deviyle saldırır (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 299). Şakalender bu savaşta tek başına savaşır. Şakalender, Baymak Dev'in bütün hilelerine karşı koyar, Baymak Dev, kurnazlığının ve cadılığının Şakalender'e etki etmediğini anlar ve kendi canını kurtarmak için kaçar.

Huşkeldi Destanı'nda Ahmet Serdar, Göroğlı'nın küçükken evlat edindiği Hasanhan ve Avazhan'ı sevmez çünkü onları Göroğlı'nın üvey evlatları olduğu hâlde bey olacakları için kıskanmaktadır. Ahmet Serdar Göroğlı'nın kırk yiğidine, onların sürekli savaştıklarını ama Avazhan ve Hasanhan'ın erlik göstermeden bey olacaklarını söyleyerek iki genci aşağılar. Avazhan söylenenleri duyar. Hem dayısına hem de kırk yiğide *"ispat etmek"* ister. Bu nedenle Göroğlı'nın kırk yiğidi, Ahmed Serdar ve Haldarhan'la sefere çıkar. Avazhan'ın niyeti, *"ganimet elde ederek, hem toplumda itibar kazanmak hem de alplığını ispat etmektir.*" Sefere çıktıktan kırk gün sonra Katartal adlı araziye ulaşırlar. Burada Hunhar Şah'ın himayesindeki on bin zengin hem hayvanlarını otlatmaktadır hem de Göroğlı mallarını yağmalamaması için mallarını korumaktadırlar. Avazhan ve kırk yiğit zenginlerin mallarını Çambil'e ganimet olarak götürmek için onlarla savaşır. Avazhan ve yiğitleri galip olur ve ganimetleri alarak Çambil'e doğru yola çıkar.

Ahmed Serdar Çambil'e dönüş yolunda da rahat durmaz. Avazhan'a ve Gırat'a içki içirerek onları sarhoş eder. Bu sırada malları ganimet olarak alınan zenginlerden birisi Hunhar Şah'a haber vermiştir. Hunhar Şah ganimetleri geri almak için ordusuyla birlikte peşlerinden gelmektedir. Ahmet Serdar her an tehlikenin gelebileceğini bildiği için sık sık karşı tepelerden gelen giden var mı diye takip etmektedir. Hunhar Şah'ın ordusunun geldiğini gören Ahmet Serdar ve otuz yiğit kaçar. Geriye Haldarhan ile on yiğit kalır. Düşman askerinin karşısına çıkıp, mertçe, yiğitçe savaşırlar. Avazhan, Ahmet Serdar'ın kendisine içirdiği içkiler sebebiyle sızmıştır. Akşam olduğunda on yiğit ile Haldarhan Avazhan'ın yanına giderler. Avazhan ve Gırat'ı düşman askerlerinin kaçırdığını görürler. Avazhan günler sonra kendine geldiğinde düşman eline esir düştüğünü anlar. Düşmanın amacı zaten Hunharşah'tan olan Avazhan'ı tekrar kendi içlerine katabilmektir. Ahmet Serdar ile kaçan otuz asker ve Haldarhan ile on yiğidi Çambil'e dönerler. Ahmed Serdar'ın amacı Avazhan'a zarar vermektir, amacına da ulaşır. Bu zararı ortadan kaldırma görevi de Göroğlı'na düşer.

Hunhar ordusuyla yaşanan üçüncü savaşın sebebi de Göroğlı'nın oğlu Avaz'ı ve çok sevdiği atı, Gırat'ı Hunharşah'tan kurtarmak içindir. Göroğlı'nın mücadele ettiği en büyük düşmanı Hunharşah'tır. Mücadelenin sebebi Ahmed Serdar'ın yaptığı hileler nedeniyle Avazhan'ın, Hunharşah tarafından esir alınmış olmasıdır. Göroglı hem Avazhan'ı hem de çok sevdiği atı Gırat'ı kurtarmak amacıyla ermiş kişiler tarafından

kendisine verilen ak tüyü yüzüne sürüp ihtiyar donuna girer, destana da adını veren Huşkeldi adını alır. Yurdu eşi Yunus Peri'ye ve Haldarhan'a emanet eder. Ahmet Serdar'a karşı dikkatli olmaları konusunda uyarır. Gittiğini kimseye bildirmemelerini ve belli etmemelerini tembihleyerek, Avaz'ı ve Gırat'ını kurtarmak için Hunhar'a doğru yola çıkar. Avazhan'ı ve Gırat'ını akıllıca bir plan yaparak Hunharşah'ın elinden kurtardıktan sonra, Hunharşah ve ordusunu bozguna uğratır.

Belagerdan Destanı'nda, at ve dağılmış aileyi bir araya getirme teması vardır. Hanedan ailesi üyelerinin birlikte olması toplumun da bir arada olması için şarttır.

Dalli Destanı'nda düşman ile mücadelelere neden olan olayları, Göroğlı'nın soyunu sürdürecek dolayısıyla da devletin devamlılığını sağlayacak olan oğlu Avaz'ı akıllı, yiğit ve cesur bir eş adayı ile evlendirme isteği tayin eder. Destanda Göroğlı Erzurum'dan gelen kervancılardan Han Dalli'nin güzelliğinin ve yiğitliğinin methini duyar. Han Dalli'yi Avazhan'la evlendirmek ister. Diğer evlatlığı Hasanhan, Han Dalli'yi getirmek için Erzurum'a gitmeye razı olur. Hasanhan yola çıktıktan sonra olaylar gelişir.

Dalli'nin babası Kubadşah'ın ordusuyla yapılan ilk savaşın sebebi; Hasanhan'ın Dalli'yi hile ile kaçırmasıdır. Hasanhan bu savaşta yaralanır, Gırat onu Dalli'nin bulunduğu mağaraya getirir. Han Dalli, Avaz'ın yaralandığını düşmana bildirmemek için, Göroğlı ve yiğitleri gelene kadar babasının ordusuyla savaşır. Bu sırada Göroğlı Avazhan'ın hem Erzurum'a gitmesinin üzerinden uzun zaman geçmesine rağmen gelmemesi hem de Hasanhan'ın yaralı hâlde mağarada yatarken babasına haberci turnalar göndermesi üzerine, kırk yiğidi ile birlikte Erzurum'a gitmek için yola çıkar (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 339). Göroğlı, Hasanhan'ı kurtarmak için Kubadşah ve ordusuyla savaşır. Kubadşah'ın ordusu bozguna uğrar.

Alpamış Destanı'nda ise mücadelelerin başlamasında neden olan olay, kalmak yurduna göçen beşik kertmesi Berçinay'ın yardım isteğidir. Berçinay için yapılan yarışın son aşamasını geçerek Kökeldaş'ı öldüren Alpamış, Berçin'e kavuşur. Alpamış Kongırat halkını da alıp memleketlerine doğru yola çıkaracaktır ama kayın babası Baysarı, kardeşi Bayböri'ye olan kırgınlığından dolayı bütün ısrarlara rağmen Kalmak yurdunda kalır. Alpamış, Kalmak yurdundaki Özbekleri tekrar Kongırat'a götürerek bozulan birliği tekrar sağlar.

Cadı Surhayil, Berçin'le evlenmek için düzenlenen yarışlarda altı oğlunun öldüğünü ve bir oğlunun da Alpamış'la dost olup gittiğini öğrenince bütün oğullarını kaybettiği için intikam almak ister. Kalmak Şahı Tayçihan'a *"Özbeklerin Tayçihan'ı yok saydığını ve yurdun güvencesi olan doksan tane güçlü alpını Alpamış'ın öldürdüğünü, Karacan'ı da hile ile kendine yoldaş yaptığını, eğer onların intikamını almazsan nasıl utanmadan tahtta oturacağını"* sorarak Kalmak Şahı Tayçihan'ı galeyana getirir (Yoldaşoğlu, 2000: s. 208). Tayçihan Surhayil'e hak vererek intikam almak için Özbeklerin üstüne öbek-öbek asker gönderir. Surhayil'in, intikam ateşi ile gönderdiği askerler Alpamış ve Karacan tarafından bozguna uğratılır. Kongırat'a sağ salim dönerler.

Destanın ikinci bölümünde Alpamış'la yapılan savaşta askerlerinin öldüğü ve mağlup olduğu için Kalmak Şah'ı bütün memurlarını, kaçıp gelen askerleri istişare yapıp fikir almak için toplar. Cadı Surhayil de gelir, müşavere sırasında Kalmak Şah'ına, *"Bölük-bölük askerinin çölde Alpamış'la savaştığını hepsinin öldüğünü, olanların hepsinin suçlusunun Baysarı olduğunu, yiğitlerin onun yüzünden öldüğünü, Baysarı'nın bütün malını mülkünü talan edip alarak onu kendi malına hasret bırakmayı düşündüğünü"* (Yoldaşoğlu, 2000: s. 232) söyler. Bu fikir toplanan Kalmaklara makul gelir. Kalmak Şahı Baysarı'nın bütün malını-mülkünü, varını yoğunu alır. Baysarı'yı da çoban başı yapar. Baysarı, Kongırat'a giden kervanla kızı Berçinay'a mektup yazıp göndererek, yardım ister. Bunun üzerine Alpamış Kalmaklar'ın üzerine sefere çıkar, Kalmak şahı ve Cadı Surhayil'in hilesi ile tuzağa düşer. Yedi yıl sonra zindandan kurtulan Alpamış, Kalmak Şahından ve Surhayil'den intikamını alır. Tekrar yurdu Kongırat'a döner.

Kongırat'ta Yadgar küçük olduğu için Bayböri'nin cariyesinden olan oğlu Ultan başa geçmiştir Alpamış'ın oğlu Yadgar'a eziyet etmektedir, Berçinay'ı evlilik için zorlamaktadır, Kaldırgaç'ı develere bakması için göndermiştir ve halka çok eziyet etmektedir. Alpamış Kongırat'a vardığında Ultantaz ile Berçinay'ın düğünü vardır. Alpamış dedesi Kultay'ın yanına gider Kultay onu "sağ omuzundaki Şahımerdan pirin parmaklarının izi ile sol omuzundaki kendi parmaklarının izinden tanır (Yoldaşoğlu, 2000: s. 398). Alpamış dedesinin kılığına girerek kimliğini gizler. Karşılaştığı kimse onun Alpamış olduğunu anlamaz. Destanın sonunda Alpamış kimliğini açıklar. Ultantaz'ın ayaklarını zincirleyip hapse atarlar. Kırk gün boyunca her gün döverler ve kırkıncı günün

sonunda cellatlar Ultantaz'ın başını keser ve *"leşini"* dara çekerler etini kuzgunlar ve kargalar yer. *"Düşman olan bütün günahkârlar ölür"* (Yoldaşoğlu, 2000: s. 480).

Kahramanın ikinci bölümdeki mücadelesinin başlangıcı aile üyelerinden biri olan kayın babasına zarar veren düşmana karşı kayın babasını korumaktır. Fakat düşman onu hile ile zindana kapatır. Alpamış yedi yıl boyunca zindanda kalmasına neden olan Surhayil ve Kalmak Han'ından da intikam alarak geri ülkesine döner. Kongırat'ta ailesine ve halkına eziyet eden kardeşi Ultantaz'ın yaptıklarının intikamını alır. Böylece hem Kongırat'ta hem de Kalmak yurdunda huzur ve refahı sağlar.

Alpamış Destanı'nın devamı niteliğinde olan Yadgâr Destanı da Alpamış Destanı ile hemen hemen benzer temalara sahiptir. Yadigâr Destanı'nda da sevdiğini rakip âşıklardan kurtarma ve dağılan halkı tekrar bir toplama çabası savaş nedenidir.

Çok yakın dost olan Alpamış ile Şamirat, *"birisi oğul, birisi kız olursa çocukları olursa dünür olalım"* (Komisyon, 1957: s. 7) diye birbirlerine söz vermişlerdir.

Alpamış Kalmak yurduna gidip esir düştüğünde, Berçin bir erkek çocuk doğurur. Berçin oğlunun adını Yadigâr koyar. Şamirat'ın karısı Aycemal'in de bir kız çocuğu olur adını Aydınay koyarlar. Alpamış'ın yerine geçen üvey kardeşi Ultantaz halka çok zulmeder, Ultanbek'in zulmünden bıkan halkın büyükleri, Çin tarafındaki Aymak sınırına göçmeye karar verirler. Göçenlerin arasında Aydınay'ın ailesi de vardır.

Destanda mücadelelerin başlamasına neden olan olay Aymak'ın Urazali adlı vali ve Arashan'ın pehlivanlarının Aydınay ile evlenmek istedikleri için Aydınay'ı ve ailesini sürekli rahatsız etmeleri üzerine, Aycemal ve Şamirat, Baysin'e giden kervanlarla *"Aydınay'a birçok yerden dünür geldi fakat o Yadgâr'ı bekliyor Yadgâr yaşıyorsa gelip, nişanlısını alsın, yoksa kızıma bir cevap versin, böyle yola baktırmasın"* (Komisyon, 1957: s. 31) yazan bir mektup gönderirler. Yadigâr mektubu okur. Annesi gitmesini istemez, Yadigâr; *"şeref sözü var. Alpamış'ın oğluna şikâyet gönderdik, dinlemedi derler"* (Komisyon, 1957: s. 34) der. Yadigâr gitmekte ısrar edince, Alpamış da Berçinay da bir şey diyemezler ve Yadigâr yola çıkar.

Arashan'ın pehlivanları ve Yadigâr arasında çıkan savaşta Yadigâr yaralanır. Jaynar Pehlivan, Aydınay ikna olup Jaynar Pehlivan'la evlenene kadar Yadigâr'ı zindana atar, silahını ve atını da bahçıvana teslim ederler.

Aydınay'ın yanına gelen Jiyran Pehlivan'ı Yadigâr'ı öldürdüğünü söyler ve Aydınay'ı kaçırmaya çalışır. Aydın hem Yadigâr'ı öldürmelerine hem de kaçırmaya çalışmalarına öfkelenir, evine girerek savaş giysilerini giyip silahlarını alıp savaş hazırlığı yapar. Aydın pehlivanlarla savaşır ve birçok pehlivanı öldürür. Jaynar canından korkarak Aydınay'a şaka yaptıklarını Yadigâr'ı tanımadıklarını söyler.

Bahçıvanın kızı, Yadigâr'ın zindandan çıkmasına ve atına kavuşmasına yardım etmiştir. Yadigâr çölde Aydınay'ın evinin yakınında Aykaşka ve pehlivanlarla karşılaşır ve savaşmaya başlarlar, Aydınay sesleri duyar, silahlarını yanına alarak savaş yerine gider. Yadigâr'ı tanımaz, ne için savaştıklarını da bilmez ama Yadigâr'ın savaşına yardım eder. Aykaşka Pehlivan, Aydın ve Yadigâr'ın yiğitçe savaşarak pehlivanlarını öldürdüğünü görünce korkup kaçar.

Yadigâr ile Aydın tanışırlar. Yadgâr halkı toplayarak, *"Ben sizin için geldim, alıp hepinizi memlekete gidip toplayacağım. "İnsanlar gittiğinde bu emektir ve insanlar katıldığında devlettir" deniyor. Bir adamın yurdunda, bir padişahın elinde itilip kalkılıp, herkesten bir söz işitip, aşağılanması ayaklar altına alınması iyi değildir. Hepiniz memlekete gidin. Hepiniz Kongırat'ta toplanıp, kendi memleketinizde rahata kavuşun! Hepimiz kendi bölgemizde duralım! İşte ben bir kahramanım "Kongırat'ın pehlivanıyım" diyorum. Benim babam Alpamış kahraman bir adam, biliyorsunuz. Halkı düşmandan, koruyoruz; memleketten kötü çıksa cezalandırırız. Gelin hepimiz bir araya gelelim ve milleti refaha kavuşturmaya çalışalım toplanıp taşınalım. Toplanıp her tarafa tozlandırıp gitmeyelim, deyip sizleri takip edip geldim"* (Komisyon, 1957: s. 82) diyerek asıl amacının tekrar halkını bir araya toplamak olduğunu belirtir. Sabah erkenden göçebe halk toplanıp, atlanıp Kongırat'a doğru yola çıkarlar (Komisyon, 1957: s. 842).

Alpamış Destanı'nda da Yadigâr Destanı'nda da kahramanlar destanın sonunda dağılan halkı tekrar bir araya toplar ve toplumda huzuru tekrar sağlarlar.

Ayçınar Destanı'nda, başkahraman olan Ayçınar'ın mücadelesinin nedeni *"intikam*" olarak karşımıza çıksa da destanın ilerleyen bölümlerinde halktan haksız yere fazla vergi alan Şeybanî Han'a karşı olan mücadele ön plana çıkmıştır. Bu yönden destanı iki bölüme ayırabiliriz. Birinci bölüm düşmanın Ayçınar'ın annesini öldürmesi ve onu esir alması üzerine, Ayçınar'ın intikamını almak istemesi. İkinci bölüm ise Şeybanî Han'ın haksız yere vergi alması üzerine Ayçınar'ın bu duruma başkaldırmasıdır.

Destanda mücadelelerin başlamasına neden olan olay, Ayçınar'ın babasının patronu olan Nazarbay'ın, Ayçınar'dan yaşça büyük olmasına ve dört eşi olmasına rağmen, Ayçınar'a dünür olmasıdır. Ayçınar Nazarbay'la evlenmemek için, *"başlık olarak altın ve gümüş yerine; on tane kuzu, yirmi tane kırda gezen kurt, otuz tane aslan, kırk tane kaplan, elli tane aygır, altmış beş tane öküz, seksen teke ve doksan tane tahta istemiştir* (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 39).

Nazarbay Ayçınar'ın istediklerin bulmasının zor olduğunu bildiği için, Endican ve Semerkant'ın padişahı olan Babürşah'tan yardım ister. Nazarbay hileci ve yalancı birisidir bu nedenle de Babürşah'a Ayçınar'ın genç bir kız olduğunu söylemez, dul bir kadın olduğunu söyler (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 53).

Babürşah, Ayçınar'ın istediği başlıklardan dolayı dul olduğuna inanmaz. Babürşah öfkelenir ve Nazarbay'a kızdan uzak durmasını yoksa onu öldüreceğini söyler. İstediği başlıklardan dolayı Babürhan, Ayçınar'ın aklına hayran kalır (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 59).

"Neysen de seni önce görmüş,
Senin gibi ihtiyarın burada bahtı kurumuş,
Kız olsa da aklına hayranım,
Bilgeliği ona Huda vermiş.

Veresiye değildi, peşindi.
Bir sebeple ben ayrıldım bahtımdan,
Eğer böyle olsaydı vezirim,
Avare olup geçmez idim tahtımdan.
Şimdi yolda toplayıp yürü taşını,
Sahipsiz kaldırır idim leşini,
Doğru dururken niye yalan söyledin,
Bu söz için keser idim başını" (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 59).

Babürşah, Ayçınar'ın bilge olduğunu söyleyerek, "*Eğer böyle olsaydı vezirim, Avare olup geçmez idim tahtımdan"* (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 59) sözleriyle övmesi sağ kol veziri olan Kayserbek'i vezirliğinin elinden gideceği konusunda endişelendirir. Babür'ün Ayçınar'ı getirtip vezir yapmasından korkar, çünkü Ayçınar zeki

bir kızdır eğer vezir olursa, Şeybanî Han'a casusluk yaptığını ve yaptığı diğer hainlikleri anlayarak Babür'e söyleme ihtimali vardır. Bu nedenle de Nazarbay'a kızı kaçırmasına yardımcı olacağını ama bu aralarında kalmazsa onu öldüreceğini söyler (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 61).

Kayserbek, Ayçınar'ı alıp getirmesi için Nazarbay'ın yanına, Şeybani'nin adamı olan Keldiyar ile Berdiyar'ı vermiştir. Ayçınar zorluk çıkarır, cellatlar Ayçınar'ı ancak tuzak ile yakalayabilirler (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 69). Berdiyar Ayçınar'ı bırakmak istemediği için annesi Aytoti'yi öldürür. Kayser Ayçınar'ı hapseder.

Keldiyar ve Berdiyar ile Şeybanî'ye haber göndermek için konuşurken, Keldiyar ile cellatların konuşmalarını Ayçınar duyar. Ayçınar, Kayser'in casusluk yaptığını öğrenir. Kayser'in hilesi ile Kettebay'dan da göç etmek zorunda kalırlar. Göç yolunda Ayçınar bir yolunu bularak Keldiyar'ın atına ve silahlarına ulaşır. Ata binip kaçarken Berdiyar ve Keldiyar engel olmaya çalışınca ikisini de öldürür. Kayser'in yaptıklarını gidip Babür'e anlatır. Babür'ün cellatları Kayser'in kafasını keserek cezasını verirler.

Babürşah Ayçınar'a yanımda kal dese de Ayçınar annesinin intikamını almak ve babasını bulmak için gitmesi gerektiğini söyler. Babürşah at, silah ve erkek kıyafetleri verir. Ayçınar babasını bulmak için yola çıktığında yoluna Şeybanî'nin iki askeri çıkar. Şeybanî'nin askerleri ile yapılan ilk savaşın nedeni; askerlerin Ayçınar'ın "Babürşah'ın askeri" olduğunu düşünerek Şeybanî Han'ın yanına götürmek istemeleridir. Ayçınar razı olmaz ve iki askeri öldürür. Bunun üzerine Şeybanî'nin sayısız askeri Ayçınar'la savaşır. Ayçınar tek başına savaşır, Şeybanî'nin askerleri Ayçınar'ın savaşına dayanamayarak kaçar.

Ayçınar yola devam eder ve memleketine ulaşır, *"kimsenin borcu kimsede kalmasın"* (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 183) diyerek Nazarbay'ın köyüne gider Nazarbay'a, Halyar'ın kardeşi olarak tanıtır ona *"Sen Ayçınar'ı almak istedin, sonra da onu Kayser'e götürüp verdin. Aytoti'yi öldürdün, Halyar'ı avare ettin, simdi bu zulmün bir damlasını senin çocukların da tatsın"* (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 183) der, Nazarbay'ın kafasını gövdesinden ayırır. Böylelikle Nazarbay'dan da intikamını alır. Ayçınar babası Halyar'ı bulur, birlikte babasının memleketi olan Endican'a yerleşirler. Aradan zaman geçer, Ayçınar evlenir çocuğu olur.

Şeybanî'nin ordusuyla Ayçınar arasında gerçekleşen ikinci savaşın nedeni, Şeybanî'nin askerlerinin halka zulmetmesidir. Şeybani'nin askerleri halkın bazısından malını, bazısının tüm varlığını zorla alırlar. Halktan vergi üstüne vergi aldıkları için bazıları her şeyini yitirmiştir birçok kişiyi öldürmüşlerdir. Şeybanî'nin zulmüne dayanamayan halk, Ayçınar'ın sözüyle vergi almak için gelen askeri dövüp, "artık vergi vermeyeceklerini" söyleyerek gönderirler. Olanlara Şeybanî çok öfkelenir, beş yüz askerini, *"Gidin, yakıp yıkın, sağ kalanlarını ise sürüp getirin!"* (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 203) diye emreder. Ayçınar askerlerin geldiğini duyduğunda *"her şeye ben sebep oldum, beş kişi öleceğine bir kişi ölse daha iyi, sağ selamet dönerim"* (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 203) diyerek erkek kıyafetlerini giyer, tavladan Tarlan Boz'u alır ve tek başına askerin üzerine gider. Savaşın yarısında kocası Amanyar da yetişir. Askerleri kaçırırlar, fakat iki asker bir yere saklanıp Ayçınar'a pusu kurarlar, göğsünden vurarak öldürürler. Amanyar Ayçınar'ı vuran askeri öldürür. Ayçınar ölse de mücadelesinde başarılı olmuştur, Şeybanî'nin askerlerini geri püskürtmeyi başarmıştır.

Çambil Kamalı Destanı'nda Göroğlı'nın Hasanhan'ı evlat edinmek maksadıyla Vayangan'a gitmesini fırsat bilen Çelmen Kızıl'ın, Şirvan şahı Reyhan Arap'a giderek *"Göroğlı'nın Vayangan'a gittiğini, Çambil elinde er kişi kalmadığını, sadece kadınların kaldığını"* haber vermesi üzerine Reyhan Arap'ın Çambil'e asker göndermesi savaş nedenidir. Askerlerin Çambil kalesini kuşatması üzerine Göroğlı'nın iki eşi Miskal Peri ile Yunus Peri Çambil'in kadınlarını ve kızlarını düşmana karşı ayaklandırırlar, yurdu düşmandan korurlar. Göroğlı'nın Reyhan padişah tarafından kaçırılan manevi annesi Halcuvan olanları duyar ve sırdaşına Vayangan'a, Göroğlı'nın yanına giderek olanları anlatmasını söyler. Halcuvan'dan olanları haber alan Göroğlı ve yiğitleri savaş devam ederken yetişirler, düşmanı hep birlikte püskürtürler. Destanda yurdu koruma ve fedakârlık ruhu sade bir dille anlatılmıştır.

Çambil Müdafaası adlı destanda savaşılan kişi Göroğlı'nın dayısı Ahmet Serdar'dır. Savaşın sebebi de Ahmed Serdar'ın *"iktidar sahibi olma hırsı nedeniyle Göroğlı'nın arkasından vurması, onun güvenini boşa çıkarması"*dır.

Göroğlı'nın oğlu Avazhan'ın gittiği bir toyda Haldarhan'ın aşağılamaları ve düşmanlığını dile getirir. Bunun üzerine Göroğlı çocukları gibi gördüğü Mirza Askar ve

Berdiyar'a yanlarına kırk yiğit bırakarak onlara Çambil'i emanet eder ve Haldarhan ile savaşmak üzere yola çıkar (Komisyon, 1956: s. 46)

Destanda Haldarhan ile savaşmak üzere yola çıkan Göroğlı ve ordusu yurdu korumak için çok az kişi kaldığını düşünerek, onlar dönene kadar halkı korumaları için dayısı Ahmet Serdar'ı on bin adam ile Çambil'e geri gönderir. Ahmet Serdar dönüş yolunda yanında giden on bin adamına, niyetinin Çambil'i almak olduğunu ve Göroğlı'nın düşmanı olduğunu açık açık belirtir. Askerlerine Çambil yurdunu yağmalayıp ganimet almalarını emreder (Komisyon, 1956: s. 49). Fakat Ahmed Serdar amacına ulaşamaz ve askerleriyle birlikte bozguna uğratılır.

Aysuluv Destanı'nda savaşın nedeni; İran padişahı Dara'nın Turan padişahı Aysuluv'un oğlu Künbatır'ı hile ile esir almasıdır.

İran padişahı Dara'nın, başkomutanı Pehlivan Kayser, Turan Padişahı Aysuluv'a âşıktır. Fakat ne Aysuluv'u ne de oğlu Künbatır'ı savaşarak yenebilmektedir. Bu sebepler Pehlivan Kayser cadıları ve kurnazlarının verdiği akılla, Künbatır'ı kandırarak esir edip zindana atar. Dara padişah ve Pehlivan Kayser, Aysuluv'a; *"Turan İran'a tâbi olsun, Kral Aysuluv bize itaat etsin. Eğer bizi dinlemezse zindandaki oğlunu öldüreceğiz, ordu ile üstüne savaşmak için geleceğiz. Aysuluv Padişah'ı esir edip, tüm memleketini ve halkını talan edip, malını-mülkünü ganimet edip, adamlarını köleleştirip İran'a süreceğiz"* (Komisyon, 1956: s. 12) yazarak, Dara ile Pehlivan Kayser mührünü basmıştır. Mektubun bir kenarına da Pehlivan Kayser: *"Eğer Aysuluv Padişah savaşmadan memleketini verirse, benimle evlenirse zindandaki oğlunu serbest bırakırım, hem kendi hem oğlu kurtulur"* (Komisyon, 1956: s. 12) yazarak Pehlivan Kayser mührünü basar mektubu elçilerle Aysuluv'a gönderir.

Aysuluv mektubu okuduktan sonra elçileri çağırarak; *"Siz elçisiniz, elçi olmasaydınız sizi öldürür ve kafalarınızı bir çuvala koyup Kral Dara'ya hediye olarak gönderirdim. Sizlere cevap; gidip Dara ile Kayser'e söyleyin. Padişahınız elinden geleni yapsın! Bütün ordusu ve cephanesi ile savaşa hazırlansın. Ben de hazırlık yapacağım. Ya Dara ile Kayser'i öldürüp, Künbatır'ın öcünü alırım, ya da o savaşta ölürüm. Ahmaklık edip bana elçi göndermesin! Ben Turan memleketimi, milletimi-halkımı ona vermeyeceğim, ona itaat etmeyeceğim! Benim sözümü padişahınıza iletin, bir daha hayal kurmasın"* (Komisyon, 1956: s. 13) cevabını verir. İki tarafta savaş hazırlıkları yaparken,

Pehlivan Kayser'in kızı Aftabay ve Künbatır birbirlerini görür ve âşık olurlar. Aftabay Künbatır'ın zindandan çıkmasına yardımcı olur. Turan ordusu ile İran ordusu arasında büyük bir savaş çıkar. Savaşın yarısında Künbatır da yetişir, Turan ordusu, İran ordusunu mağlup eder. İran'ı Turan'a tâbi kılar.

Ravşan Destanı'nda, Ravşan Göroğlı'nın torunu, Hasanhan'ın ise oğludur. Ravşanbek annesi Yunus Peri'nin verdiği yüzüğün üstünde, Şirvan padişahı Karahan'ın kızı Zülhumar'ın hem adı hem de suretini görür âşık olur. Ravşan Şirvan'a Zülhumar'ı almak için gider, Zülhumar ve Ravşan birbirine âşık olur, Karahan olanları öğrenir, Ravşan'ı zindana attırır. Zindana atılan Ravşan'a Karahan'ın dinine geçmesi için kırk gün süre verilir eğer geçmezse öldürülecektir. Zülhumar yardım istemek için mektup yazar sığırcık kuşunun kanadına bağlar ve Çambil'e gönderir. Hasanhan mektubu okuduktan sonra Göroğlı'ndan Gırat'ı alarak Şirvan'a gider. Kırk günlük süre dolacağı gün Hasanhan ile Karahan'ın ordusu arasında büyük bir savaş çıkar. Hasanhan, Karahan'ı öldürür. Aftabay ve Ravşan'ı evlendirir hep birlikte Çambil'e geri dönerler.

İntizar Destanı'nda birçok farklı toplulukla savaş vardır. Bu nedenle birçok farklı savaş nedeni vardır. İlk savaş Göroğlı ile Şahdarşah arasında olur. Çambil'in bir tarafında bulunan Şahdarşah adındaki bir padişah Göroğlı'nın fetihler yapıp, yükselmesini çekemez. Çambil'den haber alıp, zaman bulursalar, ordu gönderip Göroğlı'nu ya esir etmek ya öldürmek ya da söylediklerini yapmaya ikna etmek için Çambil'e birçok mertebede casus gönderir. Göroğlı, komutanı Yusufbek'i Çambil'de bırakarak sefere çıkmıştır. Şahdarşah'ın görevlendirdiği casus Göroğlı'nın Çambil'de olmadığını haber verir. Şahdarşah ordusunu toplar, Kısaköz ve Rüstem'i orduya lider olarak görevlendirip Çambil'e gönderir. Şahdarşah'tan Kısaköz ve Rüstem pehlivan ölür, birçok askeri öldürülür. Kaçan kurtulur, duranlar esir alınır.

Destandaki ikinci savaş sebebi de Avaz'ın âşık olduğu kızı bulmak istemesidir. Avaz rüyasında İsfahan şahının kızı İntizar'ı görür ve âşık olur. Göroğlı'ndan izin alarak, kırk beş günde geri döneceğini söyleyip Gürcistan'a gitmek üzere yola çıkar. Avaz on beş gün sonra İsfahan'a varır. Yıllar öncesinde Çambil'de Ahmed Serdar'ın iftirası sonucu İsfahan'a kaçmak zorunda kalan Göroğlı'nın komutanı Aşirbek ile karısının yardımıyla İntizar'a oyun yaparak kaçırır. Hizmetçiler, Avaz'ın İntizarı kaçırdığını babasına haber verir. İntizar'ın babası, Elamas Pehlivan'ı, Avazhan'ı ya öldürmesi için ya da esir alıp

getirmesi için görevlendirir. Elamas Pehlivan, Avazhan'ı vurur Avazhan attan düşer. Gırat, İntizar'ı Çambil'e kaçırır. Bu sırada oradan ordusuyla birlikte geçmekte olan Aşirbek, Avazhan'ı yaralı hâlde görür ve ordusuna belli etmeden saklar. Gırat İntizar'ı Çambil'e götürür İntizar olanları Göroğlı'na anlatır, Göroğlı Avaz'ı kurtarmak için yola çıkar. İsfahan ordusuyla savaşırlar. Elamas Göroğlı'nı yenemeyeceğini anlayınca, ordusuyla birlikte Göroğlı'nı hileyle esir alır. İsfahan Şahı, Avaz'ın Göroğlı'nın oğlu olduğunu ordusunun savaşıp esir aldığı kişilerin de Göroğlı ve askerleri olduğunu öğrenince korkarak onları serbest bırakır. Göroğlı Avaz'ı da alarak Çambil'e döner.

Şeybanî Han Destanı'nda ise savaş nedeni Şeybanî Han'ın Babür Han'dan intikam alma isteğidir.

Destanda Semerkant'ın hükümdarı Babür Han'ın Törevay, Cörevay ve Şeybanî adlı vezirleri bir sohbet sırasında tartışırlar. Şeybanî Cörevay'ın çenesine vurur. Cörevay Vezir, Babür Han padişaha giderek Şeybanî'yi kötüler. Şeybanî Özbek'tir ve Babür Han'a ara sıra akıl vermektedir. Babür Han bu durumdan huzursuz olmaktadır. Babür Han hem Cörevay vezire vurduğu için hem de Şeybanî'nin zekâsından korktuğu için Şeybanî'nin darağacına asılmasını emreder.

Törevay Vezir, Babür Han'ın huzuruna giderek, Babür Han'a:

"Şeybanî de bir Özbek'in boyu;
Öldürürseniz düşünün yaman iş olur.
...
Beni dinlersen, öldürme Şeybanî'yi.
Özbek denen acayip özü çok olur;
Şeybanî soylu boydandır Babür Han;
Şeybanî ölse Özbekler bilir;
Aş bıçağını hepsi bileyip alır;
Bıçağın ağzını süngü yapıp Özbekler,
Yürüyelim diyerek hepimiz toplanıp,
Özbek denen çok sadakatli Babür Han;
Semerkant şehrini dümdüz eder;

Ne işler açar senin başına" (*Şeybani Han Destanı,* 2010: s. 39) der ve Babür Han'ı kararından vazgeçirir. Babür Han Şeybanî'nin Semerkant'tan atsız ve silahsız olarak

sürgün edilmesini emreder. Şeybanî haksız yere Semerkant'tan sürgün edilmesinin intikamını almak ister. Bu da Babür Han ile Şeybanî Han arasındaki mücadelelerin başlamasına neden olmuştur. Şeybanî'nin sürgünü sırasında söylediği sözleri de savaş sebebini çok iyi açıklamaktadır:

"Kazakistan ili(ni) varıp görmezsem,
Müslüman ile ben sözümü bir kılmazsam,
Cengizlilere kendim haber sormasam,
Özbeklerimi, buraya yığıp gelmezsem,
Semerkant'ı yerle bir kılmazsam,
Babür Han'ı gelip zindana salmazsam,
Babür Han'dan gelip öcümü almazsam,
Babür Han'ın duran adamlarına,
Özbekliğimi bildirmezsem,
Hatun kisvesi olsun başıma.

Semerkant'ı gelip almazsam,
Semerkant'a gelip padişah olmazsam,
Gelip alsam Babür Han'ın tahtını.
Buradan Tatar Nogaylara varmazsam,
Her tarafa varıp haber etmezsem,
Cengizlilere ben haber gönderip,
Nâmı Özbeklerin tümünü yığmasam,
Çok şeyi ortalığa yığmazsam,
Kazankale'ye ölmeden ben yetip,
Nogay ile çok maslahat kılmazsam,
Soyu Özbek olanları, yığıp almazsam,
Düşman olup gelip Semerkant'ın üstüne" (*Şeybani Han Destanı,* 2010: s. 47–49).

Arzıgül Destanı'nda, zorla evlenmek istediği Arzıgül'ün kaçtığını öğrenen Karahan, Arzıgül'ün annesi ve babasına işkenceler yaparak Arzıgül'ün Kuşkanat'a gittiğini öğrenir. "Büyük ve küçük beylerine: *"Düşmanı kara korkutur diyerek, yedi yaşından yetmiş yaşına kadar asker toplatır. Kuşkanat'a gidip, Arzıgül'ü görüp, Suvanhan'ı getirip, başını çıkış kapısına asmazsam, Karahan adım yok olsun, diyerek asker toplayıp,*

top ve tophanesini sürükletip, bayraklarını sallatarak" (Komisyon, 1957: s. 503) yola çıkarlar, Kuşkanat kalesini vardıklarında kaleyi kuşatırlar.

Kahramanlık konulu destanlarda toplumsal konulara daha fazla yer verilirken aşk konulu destanlarda bireysel konuların daha fazla ön plana çıktığı görülmektedir. Bu destanlarda kahramanlar daha çok kendi ülküleri için hareket ederler ve Ayçınar Destanı'nda gördüğümüz gibi annesinin intikamını almayı amaçlayan bir kahraman ya da İntizar Destanı'ndaki gibi sevgilisinin ardından giden bir âşığa dönüşmüştür.

2.2. SAVAŞ HAZIRLIKLARI

İncelenen destanlarda savaş hazırlıklarıyla ilgili ayrıntılı ve uzun tasvirlere yer verilerek, heyecan duygusu yüksek tutulmaya çalışılmıştır. Destanlarda savaşlar için yapılan hazırlık ne kadar ihtişamlı bir şekilde anlatılırsa, yapılacak olan mücadelenin zorluğu da o derece yüksektir.

Kahraman silahlarını, atını hazırlar, kendisi de savaş kıyafetlerini giyer, akrabalarıyla ve toplanan halkla vedalaşıp halktan ve akrabasından dua ister. Kahramanı yolcu etmek için toplanan halk, kahramanı hayır dualarla ve iyi dileklerle gönderir.

Destan kahramanları ya da ordu komutanları, ordusunun veya kırk yiğidinin moralini arttırmak gayesi ile askerlerine hitaben cesaretlendirici ve hırslandırıcısı konuşmalar yaparlar.

Ayçınar Destanı'nda, Ayçınar'ın Şeybanî'nin askerlerinin üzerine gitmeden önceki hazırlığı şu şekilde anlatılır:

"İşte bugün kabahat,
Geliyor bulut gibi.
Ata bindi Ayçınar,
Kanat açmış kartal gibi.

Halkı için Tarlan'ı,
Eyerledi Ayçınar.
Kız olsa da kartal gibi,
Karıştı, Ayçınar.

Zırhını dikkatlice,
Geniş omzuna geçirdi.
Kalkanını kaldırıp,
Eyerine bağladı.

Bağladı, Ayçınar,
Kılıcını beline,
İki kılıç mızrağı,
Alıverdi eline

Koşup gelen insanların,
Hepsi dua etti.
Bunu görüp Halyar
Beline kuvvet aldı.

— Ay gibi git, sağ dön,
Bileklerin güçlü olsun.
Sana yaklaşan düşmanın
İki gözü kör olsun.

Yaratan Huda'm
Güç versin, kuvvet versin.
Seherde kalkan sahabe,
Savaşta medet versin.

Kim ederse de duayı,
Ayçınar âmin, diyor.
Göğsünü genişçe açıp
Yavaş yavaş gidiyor" (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 205-207).

Dalli Destanı'nda Hasanhan'ın savaş hazırlıkları şu şekilde anlatılmaktadır:

“Hasanhan belini mertçe bağlayıp, savaş malzemelerini hazırlayıp savaşmaya hazırlandı. Ordunun önü arkası toplandı, onlar da savaş hazırlığını yaptı. Hasanhan sağlam taş bulup kendilerine iyi bir yer yaptı, etrafını iyice kapatarak bir yol yapıp bu yolun dışında başka taraftan gelinmeyecek şekilde kapattı” (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 205). Hasanhan, *“Gırat'ın, koşum takımlarını hazırlar, kolanlarını sıkı sıkı bağlar, kaşlarını çatarak zırhını, kalkanını giyip, kuyruğunu düğümleyip Gırat'a biner ve Han Dalli'den Fatiha alıp”* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 215) düşmanın üstüne gider.

Destanda Hasanhan’ın düşmanlarının da savaş hazırlıklarından bahsedilmektedir; *“saf tutarak tuğlarını yükseltip iyi atlıyı öne geçirerek delikanlıları, yüreklileri önden gönderip hazırlık gördüler. Mızrakçılar saklanarak nişangâhlarına sindiler, okçular da yaylarını hazırladılar. Bunlar da top atıp sadaklarını boşaltarak, tüfeği doldurup fitilleri ateşlediler, hançerlerini keskinleştirerek hazırlık yaptılar”* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 215).

İncelenen birçok Özbek destanında “belini sıkı bağlama” deyimi karşımıza çıkmaktadır. Destan kahramanı düşmanla savaşa başlamadan önce hazırlık yaparken, *“belini iki yerden sıkıca bağlar”*, *“gayret kemerini bağlar”* ya da *“belini sıkıca bağlayarak”* düşmanın karşısına çıkar. Bu deyim pehlivanların güreşten veya yiğitlerin savaştan önce bellerindeki kuşağı sıkıca bağlaması ve savaşa hazır olması manasında kullanılmaktadır. Ayrıca destanlardaki bu kemeri sembolik olarak tasavvuftaki *"kemer-i gayret"* olarak adlandırılan kemere de benzetebiliriz.

Dalli Destanı’nın devamında yaralanan Hasanhan’ı kurtarmak için yola çıkan Göroğlı ve askerlerinin hazırlıkları şu şekilde anlatılmaktadır:

“Göroğlubek silahlarını donanıp kırk yiğit de zırh, kalkanını giyip kendini hazırladı” (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 479).

Destanda Göroğlı ve kırk yiğidinin savaşa gidiş sahnesi de çok renkli betimlemelerle anlatılmıştır:

“Göroğlubek, bütün ilinden, halkından, yurdundan Fatiha alıp kırk yiğidi ile yanında kırk azameti ile şanı şevket ile bulut gibi heybeti ile erlik saltanatı ile aslan gibi siyaseti, Rüstem gibi kuvveti ile saf tutup kırk yiğit,

dört saf oldu, aklını kaybedip yoldan aşarak Bedbaht kırına indi, çeşit çeşit hâllere girip birbiriyle oynaşan, hepsi seçilmiş bahadır, kazan gibi kaynaştı, bahadırlıktan bahsederek mest olup bazı vakitler kılıç alıp yukarı kaldırarak büyük yolda savaş heyecanı ile ince mızrağı ellerine aldılar, atlarını kişnetir vakitlerini hoş ederek nice türlü oyuna başlayarak birbirinin önünden aşırıp diz atarak gitmekteler. Bahadırlar, saçaklı mızrak omzunda, keskin kılıç belinde, tuğ-bayrak elinde, er Hızır'ın çölünde, Bedbaht Dağı'nın başında, Kızılkum'un Çölü'nde, Göroğlubek önünde.

Göroğlubek, bataklık kuşlarının olduğu taş başında, kırk kaplanın önünde, Mecnunkök at altında, Erzurum'a gitme niyetiyle tulparları oynatıp gemini çiğneyerek kırk bahadırı alev gibi yakarak düşmanların içini yaktı, bedavlarını sıraya koyup koşukçularını söyleterek yol yürüdü. Tulparlar birbirini geçti, keyifli yiğitler bazen bedavların dizginlerini gevşetip tozu dumana kattı, düşmanların yoluna engel koyup, önüne geçip her kim görse hak veriyordu. Bayraklar dalgalandı, kalkanlar takırdayıp tuğlar patırdadı, mest atlar birbirine kişneyip rüzgâr gibi parıldayıp ağzını açarak koltuğundan kanadını saçtı, düzlüklerde beylerini alıp kaçıp kanatlı kuş gibi uçup geyik gibi atladı, yabani koyun-gibi sıçrayıp bedavlar dinlendi, kırk bahadır alçağı yükseği bilmeden, düşmanı önemsemeden gitmekteydi. Nice dağlardan, çöllerden, nice asılmayıp duran göllerden, ne kadar zengin illerden, nice dağ, asuman ile söyleşip duran bellerden, nice vadilerden, kırlardan, tepelerden aşıldı. Derelerden, bayırlardan, dağ aşıp taş basıp geceye gece, gündüze gündüz demediler. Yolu önemsemeden, hiçbir yerde dinlenmeden durmadan yürüyüp yüksekten irkilmeden, iniş-yokuşta kaybolmadan, yolunu şaşırmadan giderler" (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 345–347).

Destanlarda düşmanla savaşmak için hazırlık yapan askerlerini yüreklendirmek ve korkularını almak için kahraman; onlara birçok yüreklendirici söz söyler, onları cesaretlendirir.

Örneğin, Dalli Destanı'nda Göroğlı Kubadşah'ın ordusunun kalabalık olduğunu gördükten sonra kırk yiğide: *"-Yiğitler, biz azız, onlar çok, sayısı yok. Bunlarla kaçana*

kadar savaşırız. Himmeti yüksek yapın, niyetinizi bozmayın, düşman çokmuş demeyin, biz bilemeyiz ikbal kapısı kimin yüzüne açılır. Bu meydanda kim izzet bulur. Kim yanıp kalır. Asla bunalmayın, kesinlikle korkmayın" diyerek cesaretlendirir (*Özbek Destanları 6 Dalli*, 2017: s. 479). İlerleyen bölümlerde Göroğlı tekrar kırk yiğidine, *"Ey aslanlarım, pehlivanlarım, asla üzülmeyin, gönlünüzü bozmayın, tevekkülü sağlam yapın, belinizi iki yerden sıkı bağlayın, inşallah zafer sizlere… Düşmanı parça parça edeceğiz. Atın dizginini çekmeyin, sakalınızı kıpırdatırsanız düşman kuvvet alır; sonra sizden korktuğunda, ha deyip gayret edin, vurgun yemiş değil mi, derhâl kaçar. At sürün, asla dolaşmayın"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 502) der ve onlara öncü olup düşman ordusunun üzerine at sürer.

Alpamış Destanı'nda Kaldırğaç abisi Alpamış Berçin'i kurtarmaya gideceği vakit *"atının eyerini yularını, Alpamış'ın kılıcını kalkanını, yiyeceklerini, giyeceklerini"* (Yoldaşoğlu, 2000: s. 95) hazırlar.

"Kaldırğaç hanım getirdiği kıyafetini
Giyin, diye Hekimbek'e verdi.
O zaman giydirdi yumuşak gömleği,
Sonra sıkıştırır giydirdiği kalpağı,
İçinden çıkarmayıp ah ve naleyi,
Giydirdi sırtına güzel kıyafetlerini.
Onu giydirip, keskin kılıçlarını beline bağladı" (Yoldaşoğlu, 2000: s. 104).

Alpamış yola çıkarken Kaldırğaç öğütler verir ve dua eder:

"Nereye gitsen, Şahımerdan yar olsun,
On iki imam, kırk Çiltan medetkâr olsun,
Düşmanları seni görse figankâr olsun,
Sağ-salim gidip gelin bey ağa.
Kederliyim, gözümden sel gibi yaş akar,
Buradan gidip al güzel hanımı,
Kongırat elinde yap geceni,
Aklından çıkarma sütkardeşini,
Kulak verip, dinle söylediğim sözleri,
Seni emanet ediyorum büyük Allah'a,

Sağ salim gidip gelin, bey ağa.
Allah korusun kulunu sağlam,
Yalnız fakir kuluna Allah olur mihriban,
İçten dua ettim bu zaman,
Sağ salim gidip gel, Alpımcan
…
"Namert birisine gönül vermeyin,
Cahil gönlün her söylenene inanmasın,
Çok yaşayın, uzun yıllar ölmeyin,
Yolda namertlere yoldaş yapmayın.
Kulak verin kız kardeşinizin söylediklerine.
Rabbim, Rahîm olsun gözyaşına,
Kötüyü yaklaştırma atına,
İnsan uyar tanrının işine,
Sinirlenip vurma atın başına" (Yoldaşoğlu, 2000: s. 105-108).

Aysuluv Destanı'nda, Padişah Aysuluv'un ordusunun, Dara Padişah tarafından hile ile esir edilerek zindana atılan oğlunu kurtarmak için yaptığı hazırlıklar, *"Aysuluv padişah pehlivanlarını, keskin nişancılarını, atlı ve yaya askerini toplayıp, erzaklarını tedarik edip, kendi de atlanıp, ordusuna baş olup, aradığı savaş olup, İran'a doğru yola çıktı"* (Komisyon, 1956: s. 13) şeklinde anlatılır.

Aysuluv Padişahın hazırlığı ise şu şekilde anlatılır, *"Aysuluv erkek kıyafetlerini giyip, elmas kılıcını, gergedan deri kalkanını eline alıp, ordusunu atlandırıp, karney ve surney çaldırıp, Askerdağı'na doğru geldi"* (Komisyon, 1956: s. 20).

Aysuluv'un askerleri, Dara Padişahın başkomutanı Pehlivan Kayser'in kırk bin devi önden gönderip, sayısız askerini devlerin arkasından gönderdiğini görünce korkarlar. Askerlerin devlerden korktuğunu anlayan Aysuluv; *"insan devden korkar mı? Devler ile ben savaşayım asker ile siz"* (Komisyon, 1956: s. 20) diyerek askerlerine cesaret verir, devlere doğru at sürer. Aysuluv'un sürü-sürü devleri öldürdüğünü ve kovaladığını gören askerler de Aysuluv'dan cesaret alarak devlerle savaşırlar.

Çambil Kamalı Destanı'nda Göroğlı'nın Çambil'de olmamasını fırsat bilen Reyhan Arap ordusu ile Çambil'i almak için gelir. Yunus Peri kadın ve kızları toplayarak onlara hazırlanmalarını söyler ve onları yüreklendirecek sözler söyler.

"Savaş şimdi oldu yârenler!
Gayret edin Çambil elinin hatunu!

Reyhan padişah gelmiş,
Ecel kefeni biçer,
Hatun ile kızları
Arap yurduna alıp kaçar,
Arap esir edince
Hâllerimiz ne olur.

Kız-hatunu yığın
Saçaklarınızı toplayıp
Saçını başını toplayıp
Kadınlığınızı koyun,
Savaş kıyafetinizi giyin
Gayret edin kadınlar
Baş mı sert, taş mı sert?
Kılıcınızı belinize bağlayın

Düşman sırrı bilmesin.
Yurda yaklaşmasın.
Savaş kıyafetlerinizi giyip,
Hepiniz yükseğe çıkın.
Düşman yaklaşamasın.

Gayret edin kadınlar,
Göroğlı gelene kadar,
Reyhan padişah ortaya çıkıp,
Bir daha rahatsız etmesin.

Canınızı satın hatunlar,
Durmadan oku atın,
Gayret edin hatunlar,
Arap buraya girmesin!

Hatunlarını topladı,
Söylediğine razı etti
Kıza-Kadına Ay Yunus
Asker kıyafetleri giydirdi
Kubbeye çıktı" (Komisyon, 1956: s. 32–33)

Destanın devamında Reyhan Arap'ın Çambil'i kuşattığını öğrenen Göroğlı Çambil'e döner askerlerini hem yüreklendirir hem de neler yapmaları gerektiğini söyleyerek onları savaşa hazırlar.

"İyi adamın halka çoktur hatırı
Padişahların dizgini de çevikleşip
Öleceğim deyip asla üzgün-kederli olmayın
At sürün, Çambil'in yiğidi
Kulak verin sözün yalanına, doğrusuna
Sırtta dörtnala koşan atlar
Yaşayan bir insan düşman mı olacak?
Reyhan Arap'ı ateşe verin.

Etini köpeklere atın
Esir alıp, dişlerini kırın,
Hiç kalmasın dişi
Kesip atın düşmanların başını
...
Öldürün kurtlar yesin etini
Lale gibi yapın halkın taşını
Zorlukla at salın üstüne
Arapların işini hâlledin

Önce öldürün en büyük pirini
Kırıp atın bir tane koymayın hepsini
Hepiniz at sürün kalabalık
Öldürün padişahını, beyini

Her taraftan biner-biner gelin
Ortanıza Arapları alın
Öldürün padişahın, beyini
Ya ölün ya da itibar kazanın!

Kulak verin söylediğim sözüme,
Düşmana kimse yaklaşmasın.
Aslan gibi olup, Özbek yurdunun yiğidi,
Hepsi atın üstüne bindi.

Hepsi birden Reyhan Arap'a karşısına
Özbek, Türkmen mızrağı eline aldı,
Hulkar gibi hepsi toplanıp
Dua edip, fatiha okuyup sürdü yüzüne" (Komisyon, 1956: s. 34)

Çambil Müdafaası Destanı'nda, Haldarhan ile savaşmak için yola çıkan Göroğlı ve ordusunun hazırlıklarına şu şekilde yer verilmiştir:

> *"Göroğlı Bey bütün ordusunu topladı, tuğu-bayrağı kaldırdı, savaşta ihtiyaç duyduğu silahları hazırladı, halkının duasını, cesur yüreklilerini, elinden iş gelenlerin hepsini alıp, alçak-yüksek demeden bozkırları, tepeleri, dereleri, nehirleri ve dereleri asker doldurdu ve susuz çölde yanıp-pişerek gidiyordu"* (Komisyon, 1956: s. 46).

Göroğlı Haldarhan'ın üzerine sefere çıkmadan önce yurda dönene kadar, Çambil'in idaresini Mirza asker ile Berdiyar'a bırakmıştır. Göroğlı Mirza Asker'i on yiğitle birlikte avluya koyar ve kalenin sorumluluğunu Mirza Asker'e verir. Berdiyar'a da kırk yiğit ile birlikte Kara Korgan'ın sorumluluğunu bırakır. Göroğlı yola çıktıktan sonra Çambil'de

az kişi kaldığını düşünerek dayısı Ahmed Serdar'ı ve on bin askeri Çambil'i koruması için geri gönderir. Ahmed Serdar Göroğlı'nı sırtından vurur, hainlik yaparak Çambil kalesini kuşatır.

Ahmed Serdar'ın hazırlığı şu şekilde tasvir edilir: *"sabah erkenden karneyi ve surneyi çaldırdı. Kurnazca her taraftan tüfek, top attırdı"* (Komisyon, 1956: s. 52).

Mirza Asker'in yiğitleriyle konuşması ise şu şekildedir: *"Mirza Asker belini iki yerden sıkıca bağlayıp, ordudaki yiğitlere bakıp konuştu: "Ey yiğitler! Şimdi bundan sonra asla iyilik ümit etmeyin, Bundan daha iyi bir şey beklemeyin, silahın dipçiğine ve kılıcın ucuna kadar onunla savaşmalısınız*" (Komisyon, 1956: s. 52).

Berdiyar ile Mirza Asker öldürülür. Yunus ve Miskal Peri *"Ahmed Serdar Berdiyar ile Mirza Asker'in öldüğünü bilirse, bu it bir an bile bırakmayacak, bizi bastırıp üstümüze gelecek, başımıza kara günler koyacak, başımıza bela olacak"* diyerek hazırlık yaparlar, hazırlıkları, *"iki peri ve kırk yiğidin hatunları ve Çambil'in güzellerinin hepsi erkek elbiseleri giyerler, saçlarını toplayıp, ellerine tüfeklerini alıp, sığınaktan ateş ederler"* (Komisyon, 1956: s. 54) şeklinde anlatılır. Geceye kadar savaşırlar, Ahmed Serdar'ın birçok adamı ölür.

Yunus ile Miskal Peri akşam gizlice kırk yiğidin karısı, hayatta kalan gençleri ve çocukları ile kalenin arkasından inerek Kırgızlarda Yunus Peri'nin vekil babası olan Hıdırali'nin yanına giderler. Hıdırali'den yardım isterler. Hıdırali'nin savaş hazırlığı, *"Hıdırali Kırgızları topladı, kısraklardan ve şişman develerden kesti, yemek hazırladı, keragadan bir kale inşa etti, kazanın kapağını kalkan yapıp, koyunun kemiklerinin ucuna bıçak bağlayıp mızrak yaptı. Mutfak bıçağını keskinleştirip kılıç yaptı, Ahmet Serdar ile gürs-gürsleyip savaştı"* (Komisyon, 1956: s. 57) şeklinde anlatılır.

Rüstem Han Destanı'nda, annesini cellatların elinden kurtarmaya giderken Rüstem Han'ı, annesinin hizmetçisi Hımça hatun hazırlar, *"Atı eyerleyip hazırladı. Rüstem'e gerekli giysileri giydirdi, beline keskin silahları bağladı, vedalaşıp Rüstem'i yola gönderdi"* (*Özbek Destanları 5 Rüstem Han Destanı,* 2016: s. 87).

Huşkeldi Destanı'nda Avazhan'ın seher vakti gazaya gideceğini duyan Çambil halkı, damlara, pencerelere, yüksek binalara, sokaklara çıkarlar, iyi-kötü, yavaş-hızlı, kız ile oğlan, emirler, fazıllar, fakirler, âlimler, kumandanlar, tuğ sahipleri, kadı, mühürdar, mahrem, muhafız, teşrifatçı, mabeyinci, körler, felçliler, konuşamayan dilsizler (*Özbek*

Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan, 2011: s. 47) birçok kişi Avazhan'ı yolcu etmek için gelmiştir. Avazhan, halktan dua ister. Halk, Avaz için şu şekilde dua eder:

"—Bal Avaz, ol daima âleme serdar,
Yiğitler içinde ol sen Hayber,
Âmin dedi, el kaldırdı cemaat,
Bal Avaz, seferin olsun emniyetli.

Daim bindiğin Arap atın yorulmasın,
Ayrılığı hasreti salmasın,
Âmin dedi, birden duran cemaat.
Önünde yaman günün olmasın.

Yakışanı türlü türlü giy Avaz can.
Düşman denene yalnız saldır Avaz can.

Önünde yaman günün olmasın,
Yürük binip, güzel sev, Avaz can.
Elinden gitmesin devrin devletin,
Aydın göle kuşunu bırak, Avaz can.

Dostlarını şad edip gönlünü al,
Düşmanının koyun gibi boğazla, Avaz can.

Ününü yay bütün cihana,
Atına nakkare koy Avaz can.

Düşman denince keskin elması ele alıp,
Zümrüt davulu çal, Avaz can.

Senin gibi bahadır kendi dengiyle olamaz,
Kalabalık düşmana yalnız saldır, Avaz can.

Yiğitlerin düşmanı yaramayıp kalsa,
Deh deh deyip yalnız at sür, Avaz can.

Bülbül aşina olur açılmış güle,
Gamlı gülün başı kalmış müşküle,
Pehlivan Avaz, yaman günün olmasın,
Sağ varıp, selamet gel Çambil'e.

Meydan meydan Gırat'ını uçuracaksın.
Görünen o ki, oynayacaksın, güleceksin.
Sağ varıp, selamet gel Çambil'e,
Esenlikle güle oynaya geleceksin.

Ziyade olsun daim Avaz devletin,
Düşmanını bastırsın daim heybetin,
Esenlikle varıp gel Çambil'e,
Daim hayır dua eder, halkın.

Daim ol Teke-Yavmit ağası,
Kabul olsun fukaranın duası,
Sen sağlığında kötülük görme,
Sana tâbi olsun elin hepsi" (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 47–49).

Savaşa başlamadan önce Avaz'ın yiğitlerinin hazırlığı, *"atından inip, eyerini çözüp, sıkı sıkı çekip, zırhı kalkanı takıp, kaşını gözünü eğip, zümrüt davulu dövüp, gelen düşmana at sürerler"* (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 93) şeklinde anlatılır. Destanda Avazhan Hunhar şahın ordusuyla savaşmadan önce yiğitlerini gayretlendirmek için şunları söyler:

"Gelin yiğitler, geçin candan,
Ümidiniz varsa imandan,
Yüz çevirmeyin bu düşmandan,
Kılıçları boyayıp kanla.

Cezasını tam bulsun,
Keskin kılıç İsfahan'dan,
Kırk yiğidim, azametim,
Siz bir yandan, biz bir yandan.

At sürün düşmanımın kastıyla,
Kelle uçup kan dökülsün,
Bağmazar dağının eteğine.

Yiğitler candan geçiniz,
Kefen bezinizi seçiniz,
Dil bilmezin cesedini,
Lime lime edip parçalayınız.
Takip edip, kovalayıp,
Seçip büyüğünü vurunuz.
At salışımın kastına,
Kelle vurup, kan dökülsün bahadırlar,
Bağmazar dağının eteğine.
...
At salın beyler, önünü alıp,
Kaçamayıp kalsın kuşatılıp,
Kırıp geçirin bahadır beylerim,
Düşmanı hep parça parça edip,
Kılıç ile kesip atın,
Mızrak ile süngüleyip.
...
Heybetliler at salınız,
Çaresiz, geleni kesiniz,
Gelen bulsun cezasını,
Düşmanın gözünü oyunuz.
Arasına dalıp nara atıp,
Tekrar tekrar yine durdurunuz.

...

Heybetliler, geldi asker,

Vurup onu, kesin başını.

Kana boyayın dağın yamacını,

Gelenler bulsun cezasını" (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 93–95)

Avaz'ın askerlerini gayretlendirmek için söylediği bu sözler üzerine, *"kırk yiğidinin her birisi bir aslan gibi olup, kükreyip, kalabalık düşmana at sürerler"* (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 97).

Destanda Avaz'ın düşmanı olan Hunhar şahın savaş hazırlıklarına da yer verilmiştir:

> *"Hunhar şahı Danişmend vezirine asker hazırla diye buyruk verdi. Danişmend bütün emirlerine ferman yazdırdı. Bütün ümera, danışmanlar, tuğlular, mühürdar, komutanlar, teşrifatçılar, mahremler, muhafiz, bekçi, korucu, asker başı, tuğ başı, subay, seyis başı, cebeci, korucu başı, bütün ulufe dağıtıklarına ferman gönderdi, şahın buyruğu ulaştı. Hunhar şahının danışmanları, hepsi savaş silahını hazırlayıp kendisine bakan askeri, adamını alıp yığılı verdi. Akşama asker yığılıp, bir yere toplanıp grup oldu. Danişmend Kel öyle bir tez canlı biri idi. İçeriye girip: Affedersiniz padişahım, asker yığılıp toplandı. Yetmiş tuğ, yüz kırk bayrak olmuş, hâlâ daha adamlar gelmeye devam ediyor, dedi"* (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 135).

Destanda düşmanın hazırlığı, askerlerinin sayısı ve ihtişamı gösterilerek hem heyecan yaratılmak istenmiştir hem de kahramanın karşısındaki düşmanın da en az onun kadar güçlü olduğu belirtilmiştir.

Huşkeldi Destanı'nda Halharhan on yiğit ile birlikte Hunharşah'ın ordusuyla savaşmadan önceki hazırlıkları ve askerleri yüreklendirmek için söyledikleri sözler şu şekilde anlatılır:

> *"O zaman on yiğit zırhını kalkanını giyip, savat surat asıp, davulunu vurup, atına binmiş. Haldarhan ovaya baktığında düşman top atarak bastırıp geliyor. O zaman Haldarhan: Hey yiğitler, burayı Kerbela bilmek gerek.*

*Şimdi candan ümidi kesip meydana girmek gerek. Bahadırlar, yiğitler, hiç bu kadar düşmandan kurtulurum demeyin, şimdi candan geçip vuruşmak gerek deyip ata bindi. Çıkıp baksa ki, dağ taş asker dolmuş. Aşağıyı yukarıyı kum gibi düşman kaplamış. Sürüp gelen esirlerden birisi kaçıp gitmiş. O zaman Haldarhan Mahrem davulunu vurup, onca askere at salmış"*tır (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 161).

Destanlarda kahramanın sefere sessiz sedasız gitmesi pek sık görülmez. Kahraman sefere giderken, halkla vedalaşır arkasından hayır dualar edilir. Fakat Huşkeldi Destanı'nda Göroğlı düşmanların ve Ahmed Serdar'ın haberinin olmasını istemez ve yerine vekil olarak bıraktığı Haldarhan'ın yanına giderek, *"Dost da düşman da var, er kişini düşmanı çok olur. Tedbirli olup hiç kimseye bildirmeden, akşam çıkıp gideyim, adamlar asla bilmesin"* (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 203) diye nasihat eder. Göroğlı'nın sözlerinin üzerine Haldahan: *"Sen gizli, saklı gidecek adam mıydın, Vah velinimetim nasıl edeyim"* (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 205) diyerek üzüntüsünü belirtir. Buradan da anlaşılacağı üzere kahramanın sessiz sedasız sefere gitmesi, destan kahramanları için de üzüntü verici ve kabul edilemeyen bir hadisedir.

Şeybanî Destanı'nda, haksız yere Semerkant'tan sürülmesinin intikamını Babür Han'dan almak için sefere çıkan Şeybanî Han'ın hazırlıkları: *"Nogaylardan, Kazan'dan adam toplar, sürüden koyunlar keser, adamların karnını doyurur. Gelen bütün adamlar, Şeybanî'ye bağlılıkları konusunda söz verir. Hepsi, dua edip Fatiha okurlar. Şeybanî, yüz at alıp verir. Yüz adet de kılıç alıp verir. Yüz ok alıp verir. Yiğitler toplanır"* (*Şeybani Han Destanı,* 2010: s. 95) şeklinde anlatılır.

Şeybanî Han, yiğitlerine sefere çıkmadan önce şunları söyleyerek cesaretlendirip, onları galeyana getirir:

"Yâd eylen kadir Rezzak'ı;
Bu sefer pek uzaktır;
Toplan Kazak Özbek'i.
Dinleyin feryadını;
Yanından koymayın ülfetini;
Kazankale Nogay yurdunu;

Bir kişi kalmadan toplayıp getirin!
Deve olsa yedekleyerek;
Semiz mala tuzlar serpip,
Semiz maldan toplayıp getirin!
Bu söylediğim isteğimi;
Her yere yayın!
Toplayıp Özbekleri,
Bir tek kalmadan yığıp gelin!
Kulak verin sözün doğrusuna;
Keskin kılıçlar bestesine;
Nogay Kazan elini toplayıp,
Doksan iki boylu Özbek;
Hepsini toplayıp gelin!
Yürüyün Semerkant üstüne!
Yâd edin Hak'tan olanları;
Yürekten silin kinleri;
Cesaret veren yapın ervahları;
Toplayın soyu Özbek olanları,
Yürüyün Semerkant'ın üstüne!
Ata salın paslı eyer;
Elinize balta alın;
Düşmanlara ceza deyin;
Müslümanın tamamını yığın;
Cengizlilere gitsin haber;
Yürüyün Semerkant üstüne!
...
Asla korkmayın Babür Han'dan;
Yürüyün Semerkant üstüne!
...
Asla korkmayın Babür Han'dan;
Yürüyün Semerkant üstüne!
Bulan soylusunu alsın;

Kılıç bulan bele vursun;
Her tarafa haber salın;
Rum halifesi saf Müslüman;
Semerkant üstüne gelsin!
Yürüyün Babür Han kastına;
Vuruş Semerkant üstüne;
Oğlundan kızından geçenin yürü;
Ölmeden kefen biçenin yürü;
Ağzından cevher saçanın yürü;
Ecel şarabını içenin yürü;
Merdin ayrıl, namerdin kal;
Yüz candan geçenin yürü;
Yürüyün Semerkant üstüne!
Şan verir bize Sübhan;
Yoldaş olsun size iman;
Kazankale Nogaylar,
Ati çekin Özbekler,
Yürüyün Semerkant üstüne!
Çok kötülük eden bana;
Yürüyün Babür Han kastına!" (*Şeybani Han Destanı,* 2010: s. 105–107).

Ayrıca Şeybanî Han'ı sefere çıkarken yolcu eden halk şu şekilde anlatılır:

"Şeybanî Han bindi bedev atına;
Boyun eğdi Allah'ın kudretine;
Kazan elinden çoluk çocuk toplanıp,
"Âmin!" deyip Fatiha okudu yüzüne.
Hû kerim hû…
Ey Allah'ım acı benim hâlime;
Nişancılar yay atar gölün kazına;
Kulak verin Polken Şâir'in sözüne;
Büyük küçük, kadınlar toplanıp,
Korkakların göz bebeği salınıp,
"Âmin!" deyip Fatiha okudu yüzüne.

Adamların merdi namerdini sınadı;
Şeybanî Han Semerkant'ın eline,
"Âmin!" deyip Fatiha alıp Kazan'dan,
Yürüyüverdi Semerkant'ın eline.
At yelesi, yel misali esti;
Yürekler kaynayıp coştu;
Görün şimdi Şeybanî Allah deyip yola düştü" (*Şeybani Han Destanı,* 2010: s. 113).

İntizar Destanı'nda Şahdarşah'ın ordusuyla yapılacak savaştan önce, Göroğlı askerleriyle istişare eder, davulunu vurur, büyük küçük bütün memurları bir araya gelir ve askerlerine şunları söyleyerek onları yüreklendirir:

"Elmas kılıç bele bağlayan,
Dönmeden sürekli düşmandan isteyen,
Altın bayrak ile atını seçen,
Birçok menzilde ve yolda düşman avlayan,
Savaş dese şahin gibi yürüyen,
Hepiniz birlikte atın koşum takımını hazırlayın.
Şahdarşah'tan buraya asker gelmiş,
Lideri Kısaköz ve Rüstem olmuş,
Ünü memleketi almıştı.
Geri dönme, o düşmana talep et!
Savaş olursa, şirin candan geçin,
Düşmanlara kefen biçin,
Altın kâseden şarap için.
Göroğlı'yım söylediklerimi anlayın,
Savaş günü ata binin,
Kısaköz'ün cezasını verin!
Malının, altının hepsini ganimet alın.
Barış günü bize cesur diyenler,
Kıyafet giyip bizden hediye alanlar,
"Hani bize düşmanı göster" diyenler,
İşte düşman! Atlanın, azametli erkekler!" (Komisyon, 1957: s. 304).

Destanda düşman askerlerinin hazırlığı, *"Şahdarşah'ın başkomutanı Kısaköz'ün ordusu hareketlenip, bilmeyene bilenler haber verip, bir çadırda toplanan büyükler, savaş hazırlıklarını yapıp, onlar da saf-saf olup, silahını eline alıp, atına binip, meydana geldi"* (Komisyon, 1957: s. 306) şeklinde anlatılmaktadır.

Görüldüğü üzere destanlardaki savaş hazırlıkları ve gidiş sahneleri genelde her destanda aynı ifade kalıplarıyla anlatılmaktadır.

Destanlarda kahramanın atının hazırlığı da çok ayrıntılı tasvirlerle anlatılmaktadır. Bu konu *"yardımcı hayvanlar"* başlığı altında anlatılacaktır. Ayrıca savaşa giderken savaş alameti olarak davullar, karneyler ve surneyler çalınır. Bu konu da *"savaş müzikleri"* başlığı altında ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

2.3. SAVAŞ SİLAHLARI

Garipname'ye göre Alp olabilmenin dokuz şartı vardır. Alp kişinin sağlam yüreği, kuvveti, gayreti ve hamiyeti, iyi bir atı, sağlam bir zırhı, yayı, iyi bir kılıcı, süngüsü (kargısı) ve iyi bir yâri (yoldaşı) var ise kolay kolay sırtı yere gelmez (Yavuz, 2000: s. 430-432).

Savaş silahları bağımsızlığı, özgürlüğü, hâkimiyeti ve hükümdarlığı sembolize eder. Kahramanın zaferine, savaş sırasında inanç ve kararlılığına katkı sağlar.

Özbek destanlarında, savaşçılar savaşlarda kılıç, hançer, mızrak, ok ve yay gibi ateşsiz ve top, tüfek gibi ateşli birçok farklı silah kullanmışlardır. Destanlarda çoğunlukla saldırı silahlarına yer verilmiştir. Bu durum kahramanların mücadelesinin göğüs göğse yapıldığını, yalnız gücün değil, aklın ve becerinin de ön plana çıktığını göstermesi yönünden önemlidir. Ayrıca bu silahların mücadele sırasındaki işlevleri betimlemelerle ön plana çıkarılarak hem kahramanın gücü pekiştirilmiş hem de silahın değeri vurgulanmıştır (Atnur, 2017: s. 229).

Yukarıda da belirtildiği gibi Türklerin mücadelelerinde saldırı ön planda olduğu için genellikle saldırı silahları geliştirilmiştir. Ancak, düşmanlarına saldıran savaşçıların güvenli bir şekilde çarpışabilmesi de büyük öneme sahiptir. Savaşçılar uzaktan mücadelelerde düşmanların oklarından, yakın dövüşlerde de kılıç, kama ve mızraklarından korunmak için savunma araç ve gereçleri de geliştirmişlerdir. Savaş savunma ve korunma araç-gereçleri; zırh, miğfer ve kalkandır.

Bazı destanlarda kahramanın silahları kutsal kişi veya kişiler tarafından verildiğinde kutsallık kazanmaktadır. İncelediğimiz destanlar arasında olağanüstü bir şekilde, dini kimliğe sahip kişi veya kişiler yardımıyla kahramanın silahlarını elde etmesi motifi, Alpamış Destanı'nda ve Arzıgül Destanı'nda karşımıza çıkmaktadır.

Alpamış Destanı'nda hile ile kuyuya atılan Alpamış'ın zindandan çıkmasına yardım eden pirler, Alpamış'ın silahlarını da temin ederler (Yoldaşoğlu, 2000: s. 346).

Arzıgül Destanı'nda, Arzıgül uykudayken rüyasına giren pir:

"Sana menzil yaptım Kuşkanat'ı
Takdirine verdim Suvan gibi merdi
Senin için hazır ettim Karakulak atı
Kuşkanat'a git ve hayatını yaşa,
Nasip olursa dört aydan sonra göreceksin,
Aktaş'ın efendisi Suvan gibi merdi" müjdesini vererek, gözden kaybolur" (Komisyon, 1957: s. 459).

Arzıgül uyandığında bahçede eyerlenip dizginlenmiş, Karakulak atı ile biri kılıç ve biri tüfek olmak üzere atın dizginine bağlanmış iki tane silahı görür. Arzıgül kılık değiştirerek Kuşkanat'a doğru yola çıkar.

Savaş silahları kullanan kahraman onları kullanmaktaki çevikliği ve kabiliyeti sayesinde ad alır ya da erliğini ispat eder. Alpamış Destanı ve Erali ve Şirali Destanı buna örnektir.

Destanlardaki savaş silahlarını da kahramanı tamamlayan yardımcı bir unsur olarak görmek mümkündür. İncelediğimiz destanlarda silahsız bir kahraman güçsüz, çaresiz ve eksik olarak görülür. Örneğin Alpamış Destanı'nda Alpamış'ı zindandan kurtarmaya gelen Karacan, Alpamış'a; *"Silahsız insanda ne güç var, atı ve silahı olmayan, yiğit kişinin kadından daha zayıf"* (Yoldaşoğlu, 2000: s. 300) olacağını söyler. Silahları ve atları kahramanın gücüne güç katan tamamlayıcı unsurlar olarak görülmektedir. Kahramanın iyi bir silahı ve atı olduktan sonra hiçbir düşman hiçbir ordu onu yenemez.

Erali ve Şirali Destanı'nda geçen *"Biri omzuna alsa ok ile yayını, Bozar düşmanın mekân ve tahtını"* (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 65) ifadelerinden de anlaşılacağı üzere kahraman ok ve yayı ile düşmanın mekânını yerle bir edebilecek güce kavuşur.

Ayçınar Destanı'nda, destanın başında ayı gördüğünde korkan Ayçınar, Kayser'den kaçmak için ata binip kılıç kuşandığında korkusuzlaşır ve olağanüstü bir hâl alır. Bu durum destanda şu şekilde tasvir edilmektedir:

Yumuşak tüy gibi kolu
Ak çeliğe dönüştü.
Gülden nazik bileği,
Deve beline dönüştü.

Keman idi kaşları,
Yakıcı ok oldu.
Korku, ayıp denilen sözler,
Gölge gibi yok oldu.

Geyik idi dağdaki,
Kamışlıktaki aslan oldu.
Alçak idi bakışları,
Şimdi yüksek tepe oldu.

Tüti idi kafeste,
Pazarlarda satılan.
Kartal oldu silkinip,
Bin yiğide bedel olan (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 113).

Yine aynı şekilde Ayçınar'a babasını bulmaya giderken Babür'ün verdiği erkek kıyafetlerini giyen, kılıç ve zırh kuşanan Ayçınar'ın, heybeti aslan gibi olur, kız da olsa omuzları tepe gibi olur, bakışları kartal gibi olur, bilekleri demir gibi olur, yüreği kaplan gibi olur, heybetini görenler yolundan kaçar, göz dikip baktıklarının dizlerinin bağı çözülür, konuşmaya dermanları kalmaz (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 141). Ayçınar kılık değiştirip kılıç kuşanınca olağanüstü bir hâl alır. Buradan da anlaşılıyor ki "*atı ve silahı olan kadın"* da güçlü ve kuvvetlidir, düşmana galip gelir. Destanda geçen:

"Bilgelerin bilgesi,
Her iş gelir elinden.

Kuvvet alır taktığında,

İsfahan da belinden" (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 129) sözleri de bunu kanıtlar niteliktedir.

Destanlarda kahramanın en önemli iki yardımcısı atı ve silahıdır. Her ikisi de yiğide kolaylıklar sağlar ona zaferler kazandırır. Ayçınar Destanı'nda at ve silahın bu yönünden şu şekilde bahsedilmektedir:

"Yolu kısaltan iyi koşan Burak'tır.

Yiğidin yoldaşı elindeki silahtır" (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 39).

Eski devirlerde, silahlar askerî bir onur ve gelenek sembolü idiler. Atı ve kılıcı olan bütün zorlukları ve düşmanları yenebilecek güce sahip olarak görülmekteydi. Bu durum Özbek destanlarına da yansımıştır. Örneğin; Erali ve Şirali Destanı'nda, Erali ve Şirali, kendilerine silah yapması için *"demir ustası"* Adil Usta'nın yanına giderler. Adil Usta iki silahı da "seksen günde" yapacağını söyler. Adil Usta Erali Han'a ok ve yay, Şirali'ye batman kılıç yapar. Silahları teslim ederken Adil Usta şunları söyler:

"Tulpâr[5] *binen alır düşmandan öcünü,*

Bele takıp keskin şimşek kılıcı,

İkiniz de oldunuz Bulgar şahini" (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 65).

Erali ve Şirali'de Adil ustaya cevaben şunları söyler:

"Kılıç kuşanan ister daim vuruşu,

Gayretli mert bilmez gündüzü, geceyi

Alıp gelin usta, menzile gidelim" (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 65).

Erali ve Şirali, bahçıvan Hemra'dan atlarını, Adil Usta'dan silahlarını aldıktan sonra, artık her şeyin tamamlandığını düşünerek sefere çıkmayı düşünürler. Buradan da anlaşılacağı üzere kahramanın silahı ve atı tamamlayıcı unsurlarıdır.

Özbek destanlarında kılıç en çok kullanılan savaş aletlerinden birisidir ve kahramanın kılıcı genellikle İran'ın şehri olan İsfahan'da yapılan *"İsfahan kılıcı"*dır.

[5] **Tulpâr:** Çok iyi bakılmış, uzun mesafeleri geçmek için kullanılan iyi bir cins at (İnan, 1965: s. 76).

İslâm dünyasında Übülle (Irak), Dımaşk ve Busra, Yemen, Kirman, Kum, Horasan, İsfahan, Kahire, Tuleytula (Toledo), İşbîliye (Sevilla) ve Gırnata (Granada) kılıçları tanınmıştı. En meşhur kılıç ustaları Türkler'den ve İranlılar'dandı. Kılıç yapımı ve süslenmesi büyük bir emek ve beceri gerektirir. Bazı kılıç ustaları yaptıkları değerli kılıçlarla tanınmışlardır; bunlar arasında Esedullah İsfahânî çok meşhurdur (Bozkurt, 2002: s. 407)

Kılıç Özbek destanlarında *"elmas kılıç", "keskin kılıç" "polat", "keskin polat", "polat kılıç", "keskin şimşek kılıcı", "yılandili keskin kılıç", "yılandilli*[6] *İsfahan kılıç", "yılandilli elmas kılıç", "on yedi arşın elmas kılıç"* ve *"İsfahanî kılıç"* gibi kılıca atıfta bulunan ve anlatımı güçlendiren bir dizi terim ve epitet[7] karşımıza çıkar.

Takmış keskin kılıcı,

Bindiği tulpar Gırat'ı (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 81).

"Eline aldığı keskin polattı(r)" (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 319).

Elmas, çelik kılıçlar,

Geri kınına koyuldu (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 159).

"Mert olanlar bakarmış dürbünden,

Ustalar kullanır çelik kılıcı (Yoldaşoğlu, 2000: s. 104).

Ayrıca Melike Ayyar Destanı'nda, Avaz'ın kılıcı anlatılırken birçok yerde *"yılandilli elmas kılıç"* ve *"on yedi arşın elmas kılıç"* gibi epitetler kullanılmaktadır.

Alpamış'ın yayı gibi kılıcı da olağanüstüdür. Kaynanası Alpamış'tan bahsederken "*Bin kişiyi keser elinde keskin kılıcı"* der (Yoldaşoğlu, 2000: s. 61).

Ayçınar Destanı'nda kılıç olağanüstülükle anlatılır:

Seyredin Çınar'ı,
Çekip kılıç vurdu,

---

[6] Hz. Ali'nin kılıcı, Zülfikar kılıcı.

[7] Epitet: *"Bir ismi veya folklor araştırmalarında kahramanın ismini, silahların ya da atını bir sıfatla veya isimle veya bir sıfat cümlesi ile tamamlayan söz ve cümlelere verilen addır"* (Başgöz, 1999: 23–35). Epitetler ve Türk epik destan geleneğindeki kullanımları konusunda daha fazla bilgi için bkz. (Başgöz, 1998; Açа, 1998)

Kılıcın rüzgârı değse,
Asker yerden kalkmadı
…
Sayısızdı askerler,
Üçte biri kalmadı.
Ayçınar'ın kılıcı,
Ejderha gibi yuttu (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 158–159).

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere destanlarda hem kahramana hem de silahına büyük güçler atfedildiği görülmektedir.

Destanlarda kılıç genellikle *"kın"* ile birlikte kullanılır.

Elmas, çelik kılıçlar,
Geri kınına koyuldu (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 159).

Destanlarda en çok geçen ikinci savaş aleti de mızraktır. Mızrak uzun sapı ve buna takılan demirden yapılmış temreniyle hedefe fırlatmak veya hedefi delmek için kullanılan bir savaş aletidir (Eralp 1993: s. 50–51). Düşmana saplamak amacıyla kullanılan ve süngü, kargı, mızrak, cıda, gönder gibi adlar alan silahlar için Eski Türkçede "süngüg/süngü" kelimesi kullanılmıştır (Göksu, 2019: s. 198).

Özbek Türkçesinde mızrak/süngü *"näyzä"*[8] olarak adlandırılmıştır. İncelediğimiz destanlarda da bu şekilde geçmektedir.

"Qoldä ötkir näyzälär
Såpigäçã suqilsin."

Elde keskin mızraklar,
Sapına kadar sokulsun (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 153).

"Yältillägän näyzälär
Såpigäçä suqildi"

Parıldayan mızraklar,
Sapına kadar sokuldu (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 157).

[8] Özbek Dilinin İzahlı Lügati'nde *"näyzä"* sözcüğü şu şekilde açıklanmaktadır: 1) El ile atıp ya da vurup saplamak için nişan alınan, ucu sivri silah, mızrak. 2) Tüfeğin ucuna monte edilen ucun keskin kısım; süngü (1981: s. 493).

Destanlarda savaş aletlerinin hem kendisi hem de silahları yapan demirci ustaları özel bir yere sahiptir.

Destanlarda kahramanın savaşta kullandığı savaş aletleri ve atları da kahraman gibi olağanüstülüklere sahiptir, anlatımı güçlendirmek ve daha etkili hâle getirebilmek için savaş aletleri sık sık olağanüstü nesnelere ve hayvanlara benzetilmiştir, savaş aletlerine olağanüstü nitelikler yüklenmiştir. Örneğin; Erali ve Şirali Destanı'nda da silahlar ile ilgili olağanüstülüklere rastlamaktayız. Demir ustası Adil Usta Erali ve Şirali'nin silahlarını yapmak için "seksen gün" mühlet ister ve Şirali'ye "batman" ağırlığında kılıç yapar. Batman ortalama 7–8 kiloya tekabül etmektedir ve bu ağırlıktaki bir silahı savaş esnasında kişinin taşıması ve manevralar yapması güçtür, ama Şirali gayet rahat bir şekilde savaşır ve başarılar elde eder. Burada hem Şirali hem de silahı olağanüstü özelliklere sahiptir.

Aynı şekilde Adil Usta, Erali'ye de "ok ve yay" yapar. Babası Kahraman Şah şehrin bir tarafına on bir top attırır, bunun üzerine Erali Han okunu ve yayını alıp topların atıldığı tarafa doğru ok atar, Erali'nin attığı ok şehrin bir tarafını yerle bir eder. On bir tane topun yapamadığını Erali Han attığı ok ile yapar. Erali böylelikle erliğini ispat etmiştir. Burada da hem Erali Han'ın gücünü hem de okunun ve yayının gücünü görmekteyiz.

Ayrıca Erali'nin *"yedi kulaç uzunluğunda ucu elmas-çelik mızrağı"* (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 521) vardır. Burada da olağanüstülük söz konusudur. Yedi kulaç on iki metreye tekabül etmektedir, normal bir insanın taşıyamayacağı ağırlıktaki mızrakla Erali gayet rahat savaşır ve düşmanlarını öldürür.

Demirci Adil Usta'nın her ikisinin de silahlarını yapmak için "seksen gün" mühlet istemesi önemlidir. Hem her ikisinin de silahının yapımı da ayrı ayrı kırk gün süreceği için kırk sayısı sembolize edilmiştir hem de o kadar uzun bir mühlet istemesi silahların destanın ileriki bölümlerde üstleneceği rolü ve önemli biri için yapıldığını göstermektedir.

Alpamış Destanı'nda da Alpamış'ın Alpinbiy dedesinden kalan yay önemli bir yere sahiptir. Alpamış bu yay sayesinde ad alır, beşik kertmesi olan Berçin için yapılan yarışın ikinci etabında: *"Ok çekişte yayı kırılmayan"* galip sayılacaktır. Bu etapta Alpamış bu yayı kullanır. Rakiplerinin yayı kırılırken Alpamış'ın yayı kırılmaz ve yayı sayesinde yarışta galip gelir. Bu olaylar destanda şu şekilde anlatılır:

"O zaman Hekimbek yedi yaşına girdi. Alpinbiy'in dedesinden kalan on dört batman tunçtan olan yayı vardı. İşte yedi yaşındaki çocuk Hekimbek bu on dört batman yayı eline alıp, kaldırıp çekti, çekip bıraktı. Yayın oku yıldırım gibi gitti. Askar dağın büyük tepesini yolup geçti, sesi her yerde duyuldu. Bunu duyan düşmanlar: "Bu çocuk güçlü oldu, herkese belli oldu, bununla hiç kimse beraber olamaz, yedi yaşındaki çocuk, böyle işi yapabilir mi?" diye üzüldüler. Dostları çok memnun oldu. O zaman bütün halk toplanıp, gelip söyledi: "Dünyadan bir eksik doksan alp geçti, alpların başkanı Rüstem-i Dastan idi, sonu da bu Alpamış Alp olsun. Doksan alpın biri olarak sayılsın" dedi. Sonra Alpamışbek alp olup, doksan alptan biri olup, alp adının sahibi olup, yedi yaşında Alpamış adı koyuldu. İşte bunun için yedi yaşında yayı kaldırıp attığı için Alpamış'a alp adı verildi. Böyle olup, bu yerdeki insanlar da gitti, herkes evine döndü (Yoldaşoğlu, 2000: s. 90).

Yukarıdaki "*on dört batman tunçtan olan yay"* ve "*yayın oku yıldırım gibi gitti. Askar dağın büyük tepesini yolup geçti, sesi her yerde duyuldu"* ifadelerinden hem Alpamış'ın olağanüstü bir güce sahip olduğunu hem de yaydan çıkan okun bir dağın tepesini parçalayacak kadar güçlü olduğunu görmekteyiz. Ayrıca Alpamış bu yay sayesinde Berçin için yapılan ok atma yarışının galibi olur.

Erali ve Şirali ile Alpamış Destanlarında da gördüğümüz üzere, kahramanların silahları sıradan silahlardan farklıdır ve kullanmak maharet işidir.

Okların yalpalamadan hedefe hızla varmaları için diğer ucuna "ok yelesi" veya "yelek" denilen, kuğu, kartal gibi hayvanların tüyü geçirilmiştir (Eralp 1993: 80). Melike Ayyar Destanı'nda Ahmet Serdar'ın Avazhan'ı öldürmek için gönderdiği Esad bahadır *"tüylü yay (pärli yäy)"* çekmekte ustadır (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 39).

Destanlarda ok ve yay genellikle birlikte kullanılır. Zaman zaman sadağa da yer verilerek aralarındaki ilişki bütünleştirilmiştir (Atnur, 2017: s. 227).

"Nişan alıp okçu oku fırlattı,
Han Hasan'a bir sadak boşalttı" (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s.279).

Destanlarda kesici silahlardan olan hançer ve kılıç Melike Ayyar Destanı'nda Zerger ve Şakalender devleri öldürdüğü sahnede şu şekilde karşımıza çıkmaktadır:

“Zerger ile Şakalender,
Devler ile çok savaştı,
Polat ile öldürdü devi,

Keskin hançerini vurdu” (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 257).

Türk destan kahramanlarının pek çoğu kılıcı, mızrağı ve diğer savaş aletleri ile olağanüstü bir şekilde anlatılır (Bars, 2008: s. 175). Destanlarda genellikle kahramanların silahlarının ve atlarının adları vardır. Erali’nin atının ismi “Karakaşkay”, kılıcının adı “Daskir”dir.

Destanlarda bazen savaş aletleri arasında yer almamasına rağmen savaşlarda veya ikili mücadelelerde kullanılan farklı nesneler karşımıza çıkmaktadır. Buna en iyi örnek Melike Ayyar Destanı’dır. Destanda Avaz düşmanı Mikatil ile savaşı şu şeklide anlatılır:

> *Dedenin üç batman ağırlığında değneği vardı; onu kaldırdı: -Kolla kendini Avaz, ya Lat! diye Avaz'ın başına geçirdi... Değneği parça parça olup dağılıp gitti. Yine altı batman ağırlığında dökme demirden değneği vardı, onu da "ya Lat, şimdi öldün Avaz!" diye bağırıp vurdu... (bu) değneği de parça parça olup dağılıp gitti. Yine, dokuz batman ağırlığında değneği vardı. Bunu da kaldırıp: "Avaz şimdi: öldün, kendini kolla, ya Lat" diye bağırıp vurdu... Değnek parça parça olup dağılıp gitti. Makatil’in sırası geçti. Avaz'ın sırası geldi. Avaz yılandilli elmas kılıcını şıkırdatıp kınından sıyırdı. Bunu gören Makatil'in benzi attı, rengi safran gibi sarardı. O zaman Avaz on yedi arşın elmas kılıcını eline alıp (ona) yetişti. Dede söyledi: -Avaz oğlum, dur. Avaz söyledi: -Beni durdurup ne yapacaksın? Dede söyledi: -Benim umut ile yaptığım dokuz kat deriden olan kalkanım var, onu başıma geçireyim (dedi). Avaz: -Eyvallah, geçir, -dedi. Dede kalkanını başına vurdu. Avazhan "Allahu Ekber" diye elindeki elmas kılıcını dedenin başına geçirdi. Elmas kılıç babasının başından geçip göğsüne kadar kesti. Yine, kızarak elindeki kılıcı sıyırıp tekrar vurdu. Makatil kendinden geçti, (kılıç) fili de ortasından ayırarak yere saplandı. Makatil ikiye ayrılıp devrildi, kanı derya gibi aktı...* (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 57).

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere, destan kahramanının silahları nasıl olağanüstü bir şekilde anlatılmaktaysa, düşmanların silahları da olağanüstü bir şekilde anlatılır.

Destanlarda ateşli silah olarak, top ve tüfeğe de sıkça yer verilmektedir. Yine diğer silahlarda olduğu gibi top ve tüfekle ilgili de olağanüstü benzetmelere rastlamaktayız.

Ejderha gibi büyük toplar,
Saçılır meydan içinde" (Yoldaşoğlu, 2000: s. 347).

Destanlarda tüfek için *"mıltık"* ve *"tupeng"* kelimeleri kullanılmıştır. Destanlarda tüfekten *"Frenk Tüfek"* olarak bahsedilmektedir. Böyle adlandırılmasının nedeni tüfeğin batıdan gelen bir icat olmasıdır.

"Frenk, tüfek patır patır,
Atıldı meydan içinde"[9] (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s.219).

Melike Ayyar Destanı'nda *"Fitile çakmak çakıldı"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 507) dizesi destanlardaki savaşlarda fitilli tüfeklerin de kullanıldığını göstermektedir.

Bir tüfek türü olan ve küçük toplar atmak için kullanılan *"cezayil"* de destanlarda geçmektedir.

"Ağzı büyük kara tüfek,
Ateşlendi meydan içinde,
Şebnem tüfek, cezayil
Yığını bozar meydan içinde" (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 61).

Destanlarda düşmanlar destan kahramanını *"kılıç ve mızrak"* gibi savaş aletleri ile göğüs göğse yaptıkları mücadele sırasında mağlup edemezler. Bu nedenle kahramanı hile ile pusuya düşürürler veya ok ile ya da tüfek ile uzak mesafeden öldürürler ya da yaralarlar.

[9] Päräng miltiq pätir - pätir
Åtildi mäydån içindä (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 218)

Melike Ayyar Destanı'nda Avazhan *"Cezayil tüfeği"* ile vurulur (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 63).

Ayçınar Destanı'nda destanın sonunda Ayçınar, düşmanın pusuya yatarak *"ok"* atması ile göğsünden vurularak öldürülür (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 213).

Destanlarda kahramanlar ateşli silahları da ustalıkla kullanabilmektedirler. Alpamış Destanı'nda Berçin için yapılan yarışın üçüncü etabında; *"Bin adımlık yerden parayı vuran"* (Yoldaşoğlu, 2000: s. 147) galip sayılacaktır. Bu şartı sadece Alpamış yerine getirebilir rakipleri seksen doksan adımdan fazla mesafeye yetiştiremezler.

Dalli Destanı'nda Avazhan'ın top kullanmaktaki ustalığı şu şekilde anlatılır:

"Her topu ateşlese Hasan gibi pehlivan,
Anında kırım yapar dağıtır geçer" (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s.261).

"Hasan pehlivan Allah diye
Büyük topu ateşledi,
Korkanların gözüne,
Bir insan, bin göründü" (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 223).

İncelediğimiz destanlarda mızrak, ok ve tüfeği ustaca kullanalar için *"tirendoz*[10] *ve mergan"* gibi terimler kullanılmıştır.

Tirändåzläri pänäni ålib, Nişånäsini båpläy berdi, kämånlärini çåqläy berdi (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 214).

İnsanlık tarihinin en eski silahlarından biri olan baltaya (Göksu, 2019: s. 228), İncelediğimiz destanlarda çok sık rastlanmamaktadır.

Okurlar yazının zorunu Mollalar
Kullanır balta bıçkıyı, ustalar" (Yoldaşoğlu, 2000: s. 104).

[10] **Tîr: (Pehlevice) 1.** Ok **2.** Mermi **3.** Kurşun, Fişek **3.** Direk **4.** Çubuk
Tîr + endâhten > endâzî: 1. Atış **2.** Okçuluk
Endâz: 1. Atmak **2.** Fırlatmak (Kanar, 2015: s. 553).

Savaşçılar uzaktan mücadelelerde düşmanların oklarından, yakın dövüşlerde de kılıç, kama ve mızraklarından korunmak için savunma araç ve gereçleri de geliştirmişlerdir. Savaş savunma ve korunma araç-gereçleri; zırh, miğfer ve kalkandır.

Zırhlar savaşçının doğrudan üzerine giydiği ve vücudunu koruyan genelde deri, demir, pul ve çubuklardan yelek şeklinde yapılan gömleklerdir. Bu tür zırhların dışında, pazıları ve bacakları korumak için de zırhlar yapılmaktaydı.

Türk savaşçısı taarruz silahlarına karşı kendilerini korumak amaçlı en çok zırhı kullanmışlardır (Eralp 1993: s. 157).

Zırhların dışında savaşçılar başlarını korumak için miğfer takmaktaydılar. Miğferlerin genelde tunç ve demirden imal edilmekteydi.

Kalkanlar ise farklı tipte ve boyutta demirden, deriden ve çeşitli madenlerden yapılan savunma araçlarıdır.

İncelenen destanlarda savaşçıların kullandığı zırh ve kalkan karşımıza çıkmakla beraber, miğferlerden hiç bahsedilmemektedir.

Zırhlardan destanlarda *"kiravke savut"* yani *"demir zırh"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 503) şeklinde bahsedilmektedir.

Özbek Dilinin İzahlı Lügatinde, *"savut"* yani *"kalkan", "vücudu mızrak, ok, kılıç darbelerinden korumak için, çelik tellerden yapılmış askerî giyim"* olarak açıklanmıştır (1981: s. 63).

Düşman saflarından gelebilecek olan kılıç, mızrak ve ok darbelerine karşı savaşçılar, ok geçirmez bir zırh giyerek savaşa giderler.

Ayçınar Destanı'nda, Ayçınar'ın zırhından; *"kılıç batmaz, ok geçmez zırhını giydi"* (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 151) şeklinde bahsedilmektedir.

İntizar Destanı'nda, "*Göroğlı savaş silahlarını donanıp, zırhını giyip, kalkanını alıp, mızraklarını ve kılıçlarını topladı ve Gırat'ın sırtına bindi"* (Komisyon, 1957: s. 423) şeklinde zırh ve kalkanından bahsedilir.

Ravşan Destanı'nda da Hasanhan, *"zırhını takıp, kalkanını dondurup"* (Komisyon, 1956: s. 417) Şirvan eline doğru yola çıkar.

Ayçınar Destanı'nda, Ayçınar savaş esnasında *"Sol koluna sıkıca alıp, Kalkanını tutarak"* (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 153) kılıç darbelerinden kendisini korur.

Çambil Müdafaası Destanı'nda, Hıdırali, Ahmed Serdar ile savaşmadan önce *"kazanın kapağını kalkan yapıp, koyunun kemiklerinin ucuna bıçak bağlayıp mızrak yaptı. Mutfak bıçağını keskinleştirip kılıç yapıp"* (Komisyon, 1956: s. 54–56) savaşır.

Arzıgül Destanı'nda, Suvanhan'ın annesi *"Oğluna ipek şallar giydirip, zırh-kalkan taktırıp, dokuz kat elbise giydirip ata bindirip"* (Komisyon, 1956: s. 485) gönderir.

Destanlarda savaşçıların kalkanlarından da bahsedilmektedir. Kalkanlar genellikle *"deri"*den yapılmaktadır.

Melike Ayyar Destanı'nda, Avazhan'ın düşmanı Mikatil'in kalkanı *"dokuz kat deriden"*dir (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 57).

Avazhan'ın savunma aletlerinden *"Ak göğüslük, altın zırh"* şeklinde bahsedilmektedir (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 63).

Aysuluv Destanı'nda, pehlivan Kayser'in kalkanı *"gergedan derisinden"*dir.

"Ey pehlivan Kayser! Pehlivansın, omzunda gergedan derisi kalkan[11]*, sırtında keskin bir İsfahan var…"* (Komisyon, 1956: s. 7).

Verilen örneklerden de görüldüğü üzere destan kahramanının statüsünü göstermesi sebebiyle destanlarda savaş silahları önemli yer tutmaktadır.

2.4. SAVAŞ SAHNELERİ

Destanlarda, ana olaydan bağımsız olarak öne çıkan epizotlardan birisi de savaş anlarının anlatıldığı sahnelerdir. Destanlarda savaş sahneleri önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle bahşılar dinleyicilere o anları yaşatabilmek ve heyecanı yüksek tutabilmek için savaş sahnelerini ayrıntılı ve canlı tasvirlerle anlatırlar. Bu sahneler gözün gözü görmediği, yerin göğün inlediği, tozun dumana karıştığı, kıyamet sahnelerini andıran, olağanüstülüklerin yaşandığı dramatik betimlemelerle anlatılır. Destan kahramanı destan

[11] "kark teri qalqon"

boyunca düşmanlarla, doğa olaylarıyla, dağlarla çöllerle ya da hayvanlarla mücadele hâlindedir. Bu mücadeleler sayesinde destan durağanlıktan uzaklaşır dinamizm kazanır.

Türk epik destan geleneğinde üslubun ve âdeta türün bir gereği olarak benzetmelere kahramanın portresini çizmek, atların ve anlatılan diğer olayları gözler önüne sermek böylece dinleyiciye âdeta olayı seyrediyormuş hissi verebilmek için benzetmeler çok sık olarak kullanılır (Çobanoğlu, 2018: s. 99). Axel Olrik'in de belirttiği gibi, *"Sage her zaman Büyük Tablo Sahneleri (Hauptsituationen plastischen art) ile doruğuna erişir. Bu sahnelerde Sage kahramanları yan yana gelirler; kahraman ve atı; kahraman ve canavar. Büyük Tablo Sahnelerinin bir geçicilik duygusu değil bir çeşit zaman içinde süreklilik niteliği taşır. Etkisi uzun zaman süren bu eylemler tek başına kişinin kafasında bir resim olarak ortaya çıkabilen bir güç taşır"* (1994: s. 5). Bu nedenle destancılar savaş sahnelerini bir kameraman edasıyla dinleyiciye aktarırlar.

Destanların çeşitli yerlerinde, orduların, tuğ ve bayraklar dalgalandırarak, toz toprağı havaya kaldırarak, karney surney çalarak, davul vurarak savaş meydanına düşmanın üzerine doğru giderler. Bu ordu ile düşman ordusu karşılaştığı zaman, ölüm saçan ve kıyamet sahnelerini andıran meydan savaşı olur, savaşa katılanlar gece gündüz nedir bilmeden savaşırlar. Öyle korkunç savaş olur ki, kan deryasına dönen meydanda, su gibi kan akar, su akmayan nehirlerden kanlar akar.

Destanlarda ayrıntılı savaş sahnelerine sıkça yer verilir. Savaşın anlatıldığı sahnelerde kahraman ve askerlerinin savaş meydanındaki yiğitlikleri ve hünerleri, düşmanların bu yiğitler karşısındaki acizlikleri, geniş bir şekilde anlatılmıştır.

Alpamış Destanı'nda, Alpamış ve kırk yiğidinin Kalmak askerleriyle yaptıkları meydan savaşı şu şekilde anlatılmaktadır.

"Her biri er Ali gibi,
Kırış ister deli gibi,
Dağda gezen aslan gibi,
Kalmak üstüne, atı sürdü
Hepsi bir anda, katı sürdü
Tertipsizce Kalmak at sürdü,
Yıldız kayar gibi olup,
Kervan göçer gibi olup,

Öyle birbirine girip,
Çılbır çölünü toz kaplayıp,
Alt alta üst üste savaş olup,
Mertler meydanda ah çekip,
Bir ejderha gibi kükreyip,
İnsan dolup her yere,
Batur için sınavdır meydan,
Bölük bölüktür cihanda insan,
...
Döndü korkağın başı,
Akar gözünün yaşı,
At altında düşman başı,
Budur beylerin savaşı.
Askar dağını alıp duman,
Vermez düşmanlara aman,
Bu sıfatla bey Hekimhan,
Baş keser meydan içinde.
Er yiğitler canını feda edip,
Meydanda kanını feda edip,
Korkakları pusup kaçıp
Baturların baturca rahatlayıp,
Kaçanları süngüleyip,
Bir büyük savaş oldu,
Çılbır çölünde kan döküldü.
Kalmaklardan nicesi öldü.
Yerde birçok ölü kaldı,
Bazıları yaralandı,
Bazıları kaçmayı denedi.
Kalmakları bir araya topladı,
Ulaştığına süngü sapladı,
Kalmak'a hile yaptı,
Kovalayarak yola döktü.

Yurduna Kalmak kaçıp gitti” (Yoldaşoğlu, 2000: s. 269–270).

Dalli Destanı'nda Kubad Şah ve askerleriyle yapılan savaş âdeta kıyamet sahnelerini andırmaktadır:

“Dağıstan dağında oldu bir meydan,
Dereler dolu kan oldu şu gün.

Savaş oldu bir karmaşa savaşı,
Haddini aştı Hanhasan'ın kırışı,
Büyük bir yığın katıldı yârenler
Hasan'a denk çıkmadan bir kişi.

Bir kararsız kırgın oldu şu dağda,
Kızıl kan oldu dağların taşı.

İlginç meydan, atlar koşuyor her taraftan
Yuvarlanır her dereden insan başı.

Bir vahim heybet saldı Hasanhan,
Göğe yükseldi düşmanların feryadı.
Aslı Hasan bir tarafsız bir o ya,
Tek kendisine karşılık veremedi çok kişi.
Bir insanı alamadan çok asker,
Kızılbaş'ın geleceği karardı,
Her tarafa kovulup atlar dağıtıldığında,
At koşan yerleri iniş yokuş oldu.
Bir karışık meydan oldu şu dağda,
Kalabalık, baba oğlunu kaybederek,
Hasanhan üstlerine at sürünce,
Korkaklar kaçar önüne düşerek
“Beyler birbiri ile kovalaşıp,
Ölüler kaldı üst üste yığılıp,
Her ölüye kuzgun inip,

Bazıları torba gibi şişip,
Şişene akbaba inip,
Akbaba konup çekiştirip,
Sayısı yok, çok pehlivanlar,
Ölüp yattı debelenip.
…
Şah-ı Kubad bunu görüp:
"Bu, adam bırakmaz imiş,
Biz kaçmasak olmaz imiş,
Bunlar gelen bela imiş,
Bunlar adam değil imiş.
Kubadşah öncü olup kaçtı,
Ordunun önüne düşüp,
Şahın kaçtığını görüp,
Bek Göroğlı gitti güvenip" (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 247–511).

Destanlarda savaşlar o kadar şiddetlidir ki; *"Derelerden kanlar akar, Su akmayan büyük nehirlerden kanlar akar, düşmanlar birbirini karışır, savaş meydanı düşman leşleri ile dolup taşar"* (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 519).

Erali ve Şirali Destanı'nda, Erali savaş meydanında bir kılıç darbesiyle on beş başı keser, Erali'nin gücünü görünce düşmanlar meydan içinde ağlaşır, savaşın üçüncü günün sabahında, düşman kanlar at dizini aşmıştır. Düşman başları bir taş gibi meydanda kalır (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 477).

Çambil Kamali Destanı'nda, Arap Reyhan'ın ordusuyla Sahman ve Gülçehre'nin savaşı şu şekilde anlatılmaktadır:

"Sahman ile Gülçehre
Aynı Rüstem gibi oldu
Öfke ile ikisi,
Aceleyle meydana ulaştı
Sahman cesurmuş
Gülçehre aslanmış
Tohman ve Şahman'a

İkisi aceleyle yetişti
Sahman gayet edip
Baltayla bir vurup
Şahman Arap kölenin
Kolunu kopardı
Onun vurduğu baltası
Uyluk kemiğine battı
Vay öldüm deyip, Şahman
Canı bedeninden gitti.
Gülçehre gayret edip
Tohman Arap'ın önüne
Gidip mızrak doğrulttu.
Keskinmiş mızrağı
Çakalak demirden
Gırç edip, deşip geçti
Tohman'ı feryat ettirdi.
Vücudu yay gibi büküldü
Koyu kanı döküldü
Sahman pehlivan güçlüydü
Arap'a galip geldi
İki tarafın ordusundan
Çok adam öldü" (Komisyon, 1956: s. 36).

İntizar Destanı'nda, Göroğlı ile kırk yiğidinin savaşı yine âdeta bir kıyamet sahnesini andırmaktadır.

"Göroğlu vurdu davulunu.
Önce Göroğlu at sürdü
Yıldız uçar gibi olup,
Arkasından asker at sürdü
Kervan göçer gibi olup,
Mızrak kılıç aceleyle
İki ordu talep edip,
İki taraftan at sürdü.

İki düşman birbirine bakıp,
At koşturup böyle yetişti,
İki ordu karıştı.
Olağanüstü savaştı,
Silah ateşlenmeden,
Birbiriyle mızraklaştı.
Kükreyen adam gibi olup,
Dağda yürüyen aslan gibi olup,
Önce Göroğlu at sürdü.
Omuzları tepe gibi olup,
Bahadırlar at sürdü
Göroğlu'yla birlikte oldu.
Sonradan ordu peşinden koşup,
Birbirine yardım edip,
Arpalı'da savaş oldu,
Bu kadar duruş oldu
Birbirlerine bakmıyorlar
Kim olduğunu sormuyor
İki ordu birbirine karıştı,
Karşılaştığına acımadı.
Yoluna çıkana acımadı.
Niceleri cezasını bulup,
Mızrak dövüşünden sonra,
Bir çeşitleri kaldı yavaş,
Niceleri mızrak salar,
Dönmüyordu Göroğlu kayser.
Sağı solu alıp duman,
Karşılaşanlar kalmaz sağ.
Başlandı acayip meydan,
İsfahan'ın cesurları
Her taraftan at sürdü.
Arkasında çok koyup askeri,

İsfahan'dan çok yetkili

...

Önü-sonu görünmüyor

İsfahan'ın kahramanları

Böyle sert savaşını

Gördü bu azın işini,

Çok olsa da aklı şaşırıp,

Baba-çocuktan ayrılıp,

Bazıları hüsrana uğrayıp,

Ne kahramanlar üzülüp,

Alemdar'ı vurup atar,

Nice büyük safı bozup,

İki ülkenin insanları burada,

Savaşıp yatar bahadır.

Yaralılar haykırıp

Birbirlerine bağırıp

— Bizim adamımız var mı? dedi.

— Ben ortada kaldım, dedi" (Komisyon, 1957: s. 433–435).

Ayrıca İntizar Destanı'nda, Göroğlı'nın savaşan komutanlarının isimlerinin tek tek söylenerek yiğitliklerinin anlatılmış olması da önemlidir:

"Görün, Safa'nın oğlu Çakkan

Dışarıya kovaladı.

Bindiği atı düzeltip

At sürüp görün, Haldarhan.

Bahadırın gayreti taşmış,

Görünmüyordu yer ve gök

Kara atı kamçılayıp

Görün şimdi Alibek'i,

Aslan gibi göğe yükseldi.

Niceleri haykırdı

Bu meydanda Yusuf sultan

Kalabalık ordunun içinde

Kırgın yapıp çok dalga vurmuş.
Gırat'ını kamçıladı,
Avazhan'ın haberi yok.
Han Göroğlu üzülüp,
Çok düşmana üstün gelip,
Burada acayip savaş oldu,
Arpalı'da kan döküldü.
Mühürlenen altın karney
Bu vakitte çalındı.
Şimdi savaş bitti" (Komisyon, 1957: s. 435–456).

Ravşan Destanı'nda, Hasanhan'ın düşman ile yaptığı savaş şu şekilde anlatılmaktadır:

"Ölen attan ağır düşüp
Ölüler kaldı
Atlar yürüyemiyor karışık
Çok ölüler çuval gibi şişip
Her ölüye kuzgun inip,
Kartal konup çekiştirip,
Çekişti meydan içinde.
…
Bazen o kovalayıp bazen bu kovalayıp,
Güneş düşmanın üzerinde doğup
Meydanda bedavlar soğuyup
Gürz ile hançer gökten yağıp
Ecellilere kırgın olup
Gırkök'ü Hasanhan koşturup,

Dutar boyunlu Arabi atlar
Çu derse bir tepeden atlar,
Yıldırım kanatlı hanezatlar
Kurtuldu meydan içinde.

Her taraftan al-ha dediler
Al-ha hançer sal-ha dediler.

İstersen gel-ha dediler,
Gelip kolunu al-ha dediler
Karıştı meydan içinde.
Toz dumana karıştı" (Komisyon, 1956: S. 435–436).

Genelde savaş meydanında karşılaşan taraflar savaşa başlamadan önce meydanda yüzleşirler, yiğitliklerinden bahsederler ve birbirlerine meydan okuyan sözler söylerler. Bu duruma Alpamış Destanı'nda da rastlanır. İntikam almak için Alpamış, Karacan ve onlarla giden insanların peşine düşen, Kalmak askerleriyle karşı karşıya geldiklerinde Karacan ve Kalmak askerleri arasında şu konuşmalar geçer:

"Karacanbey derler bana,
Kim ahmak yaptı seni?
Kurulur savaş meydanı,
Dökülür Kalmak'ın kanı,
Cehenneme gider canı,
Dönüp, gelen ahmaklar!
Sen duy, söylediğim sözü,
Karacan, yolunda durdu,
Öldürür senin gibi düşmanları,
Senin gibi Kalmak avare olur.
Sana yapacağım iyiliğim şudur:
Garip gidin yolunuza,
Bu sözü söyleyen Karacan'dır,
Kanlı yaparım yoksa meydanı,
Sen de bana bir düşmansın,
Yıkarım sayısız canı,
Çok olursun pişman.
Meydanda candan geçerim,
Kefenlerini biçerim,
Kılıcımdan kanlar saçarım…" (Yoldaşoğlu, 2000: s. 214-215).

Aynı şekilde Kalmak askerleri de Karacan'a cevap verirler.

Melike Ayyar Destanı gibi henüz arkaik özelliğini kaybetmemiş Özbek destanlarında, başkahraman genellikle kendisi gibi insanlarla değil, yukarı âlemdeki ya da yer altındaki dev, ejderha, canavar, cadı, ayı vb. mistik varlıklarla mücadele eder. Bu nedenle mücadelelerin ve savaş sahnelerinin tasviri olağanüstü hadiselerle dolu olabilir. Melike Ayyar Destanı, incelenen destanların arasında savaş sahnelerinin en ayrıntılı verildiği destandır. Şakalender ve Şazerger'in devlerle yaptıkları kanlı savaş sahneleri şu şekilde tasvir edilir:

"Şimdi görün Şakalender kelle keser
Bindi değerli Gırat'a,
Nicesini tuttu göğe attı,
Güçlü devleri seyre baktırdı,
...
Aralarında geçip gitse Gırgök at,
Nicesinin kafasını alıp gitti,
Bir taraftan Şazerger canını satardı,
Eline ilişirse fırlatıp atardı,
Hangi devi gelip vursa Şazerger,
Kıpırdamadan vurduğu yerde yatardı,
Kim yaklaşırsa iki ejdere,
Bekletmeden yer ile yeksan ederdi,
Kaçanları kurtulmazdı devlerin,
İki bahadır durmuşlardı ortaya,
Acımadan devleri param parça ederdi.
Hiçbir dev çıkamazdı bunların karşısına,
Herkes takdir eder yaptığı işi,
Bu kadar dev yetemez iki kişiye,
Ulaşarak her devin başına,
Başlarını indirerek yanı başına,
İki bahadır at koydu,
Kasap olup devi kesti,
Dev bunlardan geri kalmazdı,

Baymak Dev'i de salmazdı
Hiç yorulmaz yaramaz,
Bunlar hiç yorulmazdı,
Akdevşah'ın askeri,
O da (ona) denk olmazdı,
Öbürüne bir baksana,
Devi önemsemiyordu,
Şimdi görün Akdev'i,
Zar zar ağlardı, gülmezdi,
Tillekız'ın gitmiş-ya,
Artık dönüp gelmezdi,
Cahil devin gözüne,
Biri bin göründü,
Zerger etti savaşı,
Şimdi görün savaşı,
Bu kadar deve ikisi,
Vur-ha, vur diye seslendi,
Böyle zoru görmeyen,
Devlerin aklı şaştı,
Zalim devin ölüsü,
Dağda tepe gibi yükseldi,
Ahmak devlerin kafası,
Yüksekten yuvarlandı,
İşte ölüm geldi, diye,
Sağa-sola kaçtı,
İki bahadır devin,
Artık uykusunu açtı,
Devler ah çekerek ağlardı,
Kara yere vurarak,
Şakalender aralarında dolaşıp,
Kötüsünü yaralayıp,
Kafasını kesip giderdi,

Pehlivanını seçerek,
Güçlü, benim diyen nice devler,
Kaçmaktadır, gizlenerek,
Nice devler öldük diye,
Dağın taşına gizlenerek,
Girip gitmişti,
Yanlara gizlenip,
Zerger mest olup gitmişti,
Kimle karşılaşırsa öldürmüştü,
İkisi de gerçek bahadır,
Birbirinden özeldir.
Acımadan devlere,
Pek küçük olarak doğrardı,
Kimse olamaz denk,
Aslan gibi giderdi,
Kim geçerse eline,
Yere "tap" diye vururdu,
Hangi devi yakalasa,
Öldüm diye bağırırdı,
Niceleri emekleyip,
Dereye kaçıp gitmişti.
Kaçmasa da bırakmazdı,
O da ulaşıp vururdu.
Elinde var kılıcı,
Nasıl kaçmadan dururdu,
Dayak-mayak olmasa,
Kılıç ile döverdi.
Kafasını kopartıp,
Koşup giderdi
…
"Bu beylerin darbesini görüp,
Parıldayarak kaçar devler.

Çok devlerin aklını alıp,
Her tarafa kılıç salıp,
Kalenderler öldürmeye dalıp,
Ceset dediğin tepe tepe olup,
Ölüyle dereleri dolup,
Savaşmaya beyler dalmış,
Gözünden döktüğü yaştı,
Devler ile çok savaştı,
Her tarafa kesip başı,
Bir nice korkak devler,
Gizlenerek her tarafa kaçtı,
Bahadırları gürlediler,
Korkakların aklı şaştı.
Zerger ile Şakalender,
Devler ile çok savaştı,
Polat ile öldürdü devi,
Keskin hançerini vurdu
Sıyırıp kılıç çaldı,
Bidevîlere kamçı vurup,
Çok devlerin aklını alıp,
Her yönlü kılıç çalıp,
…
Çekinmeden atı saldı aslan gibi inatçı,
Ikisi de görün, sanki ejderha,
Darbesinden titrer o zaman bu devler,
Devlerin aklı şaşıp,
Yürüdüğü yolundan ayrılıp,
Yığıldı hepsi dilsizleşip,
Devlerin başını kesip,
Gitti-ya üstüne basıp,
Düşmanların ölüsü kokup,
Zergerbey yürüyüp savaştı,

Çok devlerin aklı şaştı,
Kelleler güvercin gibi uçtu,
Ele almıştı kılıcı,
Her taraftan kesip başı,
Bir taraftan Şakalender,
Bir taraftan Şazerger,
Devler ile çok savaştı,
Uzattı gövdeden leşi,
Bu devlerin aklı taştı,
Ölüye göz kamaştı,
Kötü yüreği şaşırdı,
Devlere kıldı savaşı,
Yığılıp kaldı-ya leşi,
Burada devler çok ağlaştı,
Nicesinin aklı şaştı,
Nicesi saklanıp kaçtı,
Sayısız devler burada ölüp,
Köklemdağ'da savaş olup,
Her dere ölüyle dolup,
Kan akar sel gibi olup,
Devler kaçar yün gibi olup,
Verdi devlerin cezasını,
Savaşta bulamadan kurtuluşunu,
Gördü kalender maharetini,
Seçerek sapladı mızrağını,
Kaçıp giden Baymak devin,
Bozdu kale içini…" (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 247–265).

2.5. SAVAŞILAN ZAMAN VE MEKÂN

İncelenen destanlarda savaşlar genellikle meydan savaşlarıdır ve savaşılan mekânlar karalardır deniz savaşlarına rastlanmamaktadır.

Destanlardaki savaşılan veya mücadele edilen mekânları *"mitik mekânlar"* ve *"gerçek mekânlar"* olarak ikiye ayrılabiliriz.

Mitik mekân, *"Bildiğimiz, görünen mekânın çevresinde"* oluşmuş, ancak bu çevrenin *"kutsal"* olarak anlamlandırılmasıyla şekillenmiş mekân" (Köse, 2013: 1998) şeklinde açıklanabilir.

Mitik mekân algısı, Türk kültürel yapılaşmasında çok karşılaşılan bir olgudur. Türkler evren üzerine düşünceler ürettikleri mitlerde, mitik mekân kapsamında sayılabilecek pek çok "kutsal yer" üretmişlerdir. Bu duruma, Türkler'in evreni *"gökyüzü, yeryüzü ve yer altı"* olarak üç katmanlı bir şekilde tasavvur etmeleri örnek olarak verilebilir. Türklere göre; *"Gök"* kelimesi *"Kut"*u ifade eder ve sadece kutsal özellikte bulunan varlıkların yaşamsal alanı olarak kullanılmaktadır. Yeryüzü, insanlar ile iyi-kötü ruhların yaşam alanıdır. Yer altı ise kötü tanrılar ile kötü ruhların bulundukları mekândır. Belki bu mekânsal algılar ilk başta sıradan oluşumlar olarak düşünülebilir. Ancak yapılan araştırmalarda, bu algıların tesadüfen ortaya çıkmadıkları ve oluşum süreçlerinde tamamen mitik bilincin yönlendirmesinin etkili olduğu ortaya konulmuştur (Karakaya, 2014: s. 93)

Türk anlatılarında mitik mekân olarak algılanan yerlerin başında *"mağaralar"* gelmektedir. İnsanoğlu, tarih öncesinin ve tarihin de kanıtladığı gibi, binlerce yıldan beri mağaralar insanoğlunu büyülenmiştir. Mağaralar doğal barınak alanı ve güvenli bölgeler olmaları dolayısıyla, insanlık tarihinin en eski yaşam alanı olarak kullanılmışlardır. İnsanların veya hayvanların mağaraya ulaşmaları zordur, mağaranın güvenli oluşunun nedeni de budur (Schimmel, 2004: 74–75). Mitolojide rahîmle özdeşleştirilerek *"Dişilik organının sembolü"* olan *"mağaralar"*, kuşkusuz insanlığın bildiği en eski *"döl yatağı"*dır. Karanlık, nemli, huzursuz edici ve bununla birlikte koruyucu olan mağara, kovalanan erkeğin sığınağı, vahşi hayvanların barınağı ve insanların doğadaki ilk evidir ve tüm insanların bilinçaltında yatan arketip, vahiyler, gaipten görüntüler, yani ilahî deneyim için uygun bir yerdir. Toplumsal yaşama katılmak için mağaradan gün ışığına çıkmak her zaman doğum imgesini taşımış bir eylemdir (Roux, 2005: s. 275).

Devler ile kahramanlar arasında yaşanan mücadeleler Türk anlatı dünyasında yaygın olarak karşılaşılan motiflerdendir. Anlatılarda genellikle olumsuz özellikleriyle

karşımıza çıkan devler, "mağaralarda, denizlerde, ormanlarda, dağlarda, saraylarda, köşklerde, yer altında vb." yerlerde yaşarlar (Karakaya, 2014: s. 88).

Bugünkü Şamanist Türk boylarında rastlanan dağ, su (ırmak, göl, pınar) ağaç-orman, kaya kültleri, eski Türk yazıtlarında *"Yer-Sub"* adı altında toplanmıştır (İnan, 2000: s. 43). Her devirde, Türklerin dikkatini üzerine çeken dağlar, mitolojilerde en önemli motiflerden birisidir.

Türkler yeryüzünü bir dikdörtgen ya da dörtgen biçiminde tasavvur etmekteydiler. Bu dikdörtgen içinde var olduğu düşünülen daire, gökyüzünü temsil etmekteydiler. Bu şeklin merkezindeyse kutsal olarak kabul edilen bir dağ (Türkler'de Ötüken dağları, Kan-Tengri, Altun-Yış (Altın Orman) gibi isimlerle anılan dağlar) ve Dünya Ağacı bulunmaktadır. Bu unsurlar evren tasarımında üçe ayrılan katmanları birleştirmektedirler (Çoruhlu, 2011: 97).

Dağlar bütün mitolojilerde önemli bir yere sahiptir. Zaman zaman tanrısal bir mekân, zaman zaman vahiy ve vizyona ulaşılan yer, zaman zaman da dünyanın kozmik merkezi olarak algılanmıştır. Bütün dinlerde bulunduğu gibi dağlar yüceliği ile Türk boylarının dikkatini çekmiş, kült olarak inanışlar arasında yerini almıştır. Eski Türkler, her dağın bir koruyucu ruhu olduğuna inanmışlardır. Bu nedenledir ki; dağ ruhundan dilek dileyeceklerinde, onların yardımına ihtiyaçları olduğunda hep dağ tepelerine çıkmışlar (Baş, 2013: s. 165). Dağ ve yer kültleriyle ilişkili olan Ergenekon Destanı'nda da dağ koruyucu bir rol üstlenmiştir.

Destanlarda mağaralar ve dağlar *"yaralanan"* kahramanın tedavi edildiği yerler olarak karşımıza çıkmaktadır. Dalli Destanı'nda *"Dağıstan Dağı"* karşımıza çıkmaktadır.

Destanda Erzurum şahı Kubadşah'ın kızı Dalli'yi kaçırdığı için Kubadşah sayısız ordusuyla peşlerine düşer ve önlerini keserler. Hasanhan, Han Dalli'yi Dağıstan Dağı'na bırakarak düşmanla savaşır. Üçüncü günün sonunda Dağıstan deresinin ölülerle dolduğunu gördüğünde o kadar askeri tek başına öldürdüğü için gönlünden kibir geçer. Ertesi sabah ordunun üzerine at sürüp onlarla savaşırken düşman okçusu olan Toklubay'ın attığı okla yaralanır. Gırat onu alarak Dağıstan Dağı'na Dalli'nin yanına götürür. Dalli Hasanhan'ın yaralı olduğunu düşmana bildirmemek için hem düşmanla savaşır hem de Hasanhan'ı tedavi eder, Hasanhan sağlığına kavuşur.

Melike Ayyar Destanı'ndaki devler ve yer altında yer alan şehirlerde yaşamaktadırlar. Devlerle yapılan mücadeleler genellikle yer altındaki mekânlarda geçmektedir.

Melike Ayyar'ın bulunduğu Türkistan şehri, Köklem Dağı'nın bir yamacındadır. Dağda bulunan büyük bir taş Türkistan'a giden yolun kapısını açmaktadır. Şakalender, Köklem Dağ'ın yamacındaki bu taşa tılsım okur, Türkistan şehrinin eşiği açılır. Şakalender ve Avazhan Melike'ye bir adım daha yaklaşmış olurlar. Bu durum bize kamların, bir delik veya kapıdan geçiş yaparak yer altına Erlik'in mekânına inmelerini anımsatmaktadır.

Huşkeldi Destanı'nda Avazhan ve kırk yiğidi Hunharşah'ın himayesinde Katartal'da mal besleyen ve aynı zamanda burayı korumakla görevli olan on bin askerle savaşır. Hunharşah'ın askerleri meydanda sayısız ganimet bırakıp kaçarlar.

Göroğlı Avazhan ve kırk yiğit yola çıkacakları vakit *"Kıya yolundan geçmesin, Şorbulak'ta yatmasın, yatarsa da sakın orada rakı içmesin"* diyerek Haldarhan'ı ve Ahmed Serdar'ı tembihler (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 55). Fakat Ahmed Serdar hainlik yaparak Avaz'ı kandırır ve otuz yiğitle birlikte Şorbulak'ta konaklarlar. Ahmed Serdar Avazhan'ı ve Gırat'ı sarhoş eder. Bu sırada Hunharşah'ın askerleri intikam almak için arkalarından gelir. Ahmed Serdar on otuz askeriyle birlikte kaçar, Haldarhan ve on askeri ile Hunharşah'ın ordusu arasında Şorbulak'ta savaş yaşanır. Hunharşah, sarhoş olan Avazhan'ı ve Gırat'ı kaçırır.

Belagerdan Destanı'nda da dağ motifi karşımıza çıkmaktadır. Annesini İrem Bağı'ndan getirmek için yola çıkan Avazhan Bela dağında, olağanüstü bir varlık olan Bela ile karşılaşır. Avazhan aklını kullanarak kendini Bela'ya bela yiyen Belagerdan olarak tanıtır ve Bela'nın kendini yemesine engel olur. Bela'ya yumurtayı taş gibi, kaplumbağayı da biti gibi gösterip kandırır. Bela korkar, kendisini yememesi karşılığında Avaz'ı İrem Bağına götürür. Avazhan burada düşmanı zekâsıyla yener.

Çambil Kamali ve Çambil Müdafaası destanlarında kalelerin müdafaa edilmesi karşımıza çıkmaktadır. Buradaki mekânlar Çambil kalesidir. Bilindiği üzere Çambil efsanevi bir yurttur. Halk efsanelerinde Çambil eski Turan topraklarında, bugünkü Özbekistan, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan topraklarında diye tasvir edilir. Günümüzde Özbekistan'ın Surhanderya ilinde ve Kaşkaderya ilinde Çambil isimli yerlere

rastlanmaktadır. Çambil, "Göroğlı"yla ilgili kırk destanı birleştiren üç noktadan (Köroğlu, Kırat, Çambil) birisidir.

Halk anlatılarında geçmiş, dönemlerde var olduğuna inanılan *"gerçek kişiler, gerçek mekânlar ve gerçek olaylar*" yer alır. Bu tarz anlatıların sözel kültür ortamında oluşmuş olmalarından dolayı anlatılarda yer alan bu unsurlar zamanla gerçek özelliklerini kaybederek toplumun yüklediği anlamlara göre yeniden şekillenirler. Bunun nedeni ise sözel kültür ortamında bulunan unsurların görsel boyuta aktarılamaması sonucu zamanla unutulması ya da dönüşüme uğramasından kaynaklanmaktadır (Karakaya, 2014: s. 136).

Erali ve on bin askeri, babası Karahan ve sayısız askeri ile savaşı Arpalı çölünde yapılır.

Alpamış Destanı'nda, Alpamış ile Kalmaklar *"Çılbır Çölü"*nde savaşırlar.

Bir büyük savaş oldu,

Çılbır çölünde kan döküldü (Yoldaşoğlu, 2000: s. 269–270).

İntizar Destanı'nda, Göroğlı ile İsfahan ordusunun savaşı Arpalı Çölü'nde gerçekleşir.

"Tuğlar yalpalayıp yola girdi,
Arpa çölü birçok askerle doluydu,

Hepsi dalgalanıp saf-saf oldu" (Komisyon, 1957: s. 432).

Destanlardaki savaşların zamanlarıyla alakalı açık bir bilgi bulunmamakla birlikte, yaz aylarında yapılmakta olduğunu düşünmekteyiz. Giriş kısmında belirtildiği gibi kış aylarının tercih edilmeme sebebi yay kirişlerinin bozulması olabilir.

Ayçınar Destanı'nda, Şeybanî Han'ın askerleri ile Ayçınar'ın kuşluk vaktinde savaştığına dair bilgi yer almaktadır.

"Asker ile Ayçınar,
Kuşluk vakti çatıştı.
Nice yiğitler görmemiş,
Hiç böyle savaşı" (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 155).

2.6. SAVAŞ ALAMETLERİ VE SAVAŞ MÜZİKLERİ

"Savaş alametleri" aynı zamanda *"savaş aleti"* de oldukları için eski Türk devletlerinden itibaren bütün Türk devletlerinde savaşlarda kullanılmıştır. Bu alametler savaşlarda çeşitli görevler üstlenen faydalı sembollerdi. Uçlarına atkuyruğu bağlanmış olan tuğlar savaşta, ordu düzeyindeki birliklerin yerlerini ve hareketlerini gösterirdi. Mehter ile davul gibi müzik aletleriyle de ordunun hareketine bir düzen verilirdi. Hun halkı, bu kösleri ilahî güçlerin çaldığına ve seslerinin ise gök gürültüsü gibi doğaüstü bir olay olarak insanların içlerini titrettiğine inanırlardı (Ögel, 2000b: s. 19–20).

Davul ve zurna, birer meydan müzik aletleri idiler. Meydan ise halkın istekle ve koşarak geldiği, şen ve şenlik içinde yaşadığı bir yerdir. Böylece davul ve zurna, halkı birbiriyle kaynaştıran; birlik, beraberlik ve dayanışma içinde, halkı hazırlayan; halkı müşterek istek ve dileklere yönelten, kutlu bir alet ve aracı rolünü yüklenmektedir. Bunlar, Türk milletini, devletin gölgesinde toplayan ve bütünleştiren, ulu ve kutlu sembollerdir. Davul ve zurna, savaş meydan enstrümanıdır. Ordunun dinamizmini korur, düzenini sağlar, savaşa hazırlar. Ögel'in de belirttiği gibi, *"Mehter bir ant, bir dua, bir niyaz ve bir alkıştır"* (2000b: s. 5).

Türk devletlerinde sancak ve mehter birbirinden ayrılmayan bir bütündür. İslamiyet'ten önce de sonra da tuğ veya sancak, kutsal sayılırdı. Aynı durum Özbek destanlarına da yansımıştır.

Özbekistan Türklerinin kültüründe, *"karney ve surney"* sıkça geçmektedir.

"Karney (Kerrenay), herhangi bir madenden yapılmış 3 metre uzunluğundaki boru veya borazan" (Ögel, 2000b: s. 442) anlamına gelmektedir. Radloff ise bu sözün Türkçeye Farsça *"gurre-nây"* sözünden geldiği görüşündedir (Ögel, 2000b: s. 442). Bu uzun borular, Özbekistan kültüründe surney ve davul ile birlikte mehteri oluşturmaktadır. Karney Doğu Türkistan şehirlerinde özellikle mehter takımları içinde yer alan enstrümandır.

Evliya Çelebi karneyi "pirinç ve gümüşten yapılmış, bu çalgının sesini, *"hımar (eşek) sedası"*na benzetmiştir. Bu benzetme bu bas ve uzun borunun sesi için yapılmış çok güzel bir tanıtmadır (Ögel, 2000b: s. 441). Özbek destanlarında kerney, surney, sıbızık davulla birlikte sıkça geçmektedir.

Biraz kaba ve bas bir zurnalara *"surney"* denilmektedir. Doğu Türkistan zurnasıdır. Genellikle 8–9 delikli olan ahşap bir borudur (Ögel, 2000b: s. 414). Aşağı doğru genişleyen konik bir gövdeye sahiptir. Ön tarafında yedi, arka tarafında bir delik olan zurnaya benzer bir çeşit üflemeli çalgıdır.

Sıbızgı (sıbızga, sıbzık, sıbızğı) ise kamıştan yapılan üflemeli bir çalgı bir tür neydir.

Tuğların kaldırılması *"savaş ilanı"*, savaş çalgılarının vuruşu, *"sefere çıkış"* ve *"gazaya davet"*, çağrısı sayılmaktadır. Savaş çalgılarının vuruşu ile akının ilk adımı atılmış olurdu. Aynı zamanda savaş sonrasında da *"zafer kösü"* çalınarak zafer duyurulurdu.

İncelenen destanlarda da tuğların kaldırılması ve savaş çalgılarının vuruşu, *"savaş ilanı"*, *"sefere çıkış"* ve *"gazaya davet"*tir. Savaş çalgılarının vuruşu ile akının ilk adımı atılmış sayılır. Şeybanî Han Destanı'nda, *"Asker çıksa çekiliyor davul ney"* (*Şeybani Han Destanı,* 2010: s. 187) şeklinde bir ifadenin kullanılmış olması bunun en güzel örneklerinden birisidir.

Çambil Müdafaası Destanı'nda, Göroğlı Bey ve askerleri, savaş hazırlıklarını yaptıktan sonra *"tuğu-bayrağı kaldırıp"* (Komisyon, 1956: s. 46) yola çıkarlar.

Dalli Destanı'nda, Hasanhan'ın düşmanlarının savaş meydanındaki hazırlıkları *"saf tutarak tuğlarını yükseltip iyi atlıyı öne geçirerek delikanlıları, yüreklileri önden gönderip hazırlık gördüler"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 215) şeklinde anlatılır.

Dalli Destanı'nın ilerleyen bölümlerinde Göroğlı ve askerleri savaşa giderken yolda *"koşukçular koşuklar söyler"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 345) ve askerleri eğlendirerek morallerini yüksek tutmaya çalışırlar.

Yine Dalli Destanı'nın ilerleyen bölümlerinde, Göroğlu'nun bahadırları, omuzlarında *"saçaklı mızrak"*, bellerinde *"keskin kılıç"*, ellerinde *"tuğ-bayrak"* düşmanların üzerine gitmektedirler (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 340).

Aysuluv Destanı'nda, Pehlivan Kayser'in ordusu ve Aysuluv'un ordusu savaş hazırlıklarını tamamladıktan sonra, *"karney ve surney"* çalıp Askerdağı'na doğru yola çıkarlar.

Şeybanî Han'ın Babür Han'ın askerlerinin üzerine gitmeden önce, *"Büyük ney, zurna, ney çalınır ve balaban kuşunu serbest bırakılır"* (*Şeybani Han Destanı,* 2010: s. 149).

Destanın ilerleyen bölümlerinde Şeybanî Han'ın, Babür Han'ın üzerine gittiği sahneler;

"Bayrakları dalgalandırdı,
Atları koşturdu,
Zurnalar neyler çaldı,
Şeybanî Han aslan gibi olup,
Semerkant'a yol çekti" (*Şeybani Han Destanı,* 2010: s. 193) şeklinde tasvir edilmektedir

Ayrıca savaş meydanında ordular birbirine hücum etmeden önce karşılıklı durdukları sahnelerde de tuğlar bayraklar dalgalandırılır, davul, karney, surney ve sıbızık çalınır.

Dalli Destanı'nda, *"bayraklar dalgalandı", "kalkanlar takırdayıp" "tuğlar patırdadı"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 345) şeklinde savaş meydanı tasvir edilir.

Erali ve Şirali Destanı'nda savaş meydanı,

Ak, kızıl bayraklar,
Dikildi meydan içine.
Gümüş sıbzık, altın karney,
Çalındı meydan içinde (Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali, 2009: s. 511) şeklinde tasvir edilir.

Erali ve Şirali Destanı'nda, Bulgar şehrinde savaşın olacağını haber veren bir çan kulesi vardır. Kara Han oğlu Erali ve ordusuyla savaşmadan önce, bu çanı çalarak binlerce asker toplar ve *"on bir top"* attırır (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 499). Yine destanın ilerleyen bölümlerinde Erali Han ve ordusu, Kahraman Şah'ın şehri İşkemsel'e girdiklerinde, nöbetçiler *"sıbzık"* çalarak düşmanın geldiğini bütün şehre haber verir (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 451).

Erali ve Şirali Destanı'nda, Kahraman Şah'ın fermanıyla bütün beyler ve askerler İşkemsel şehrinin meydanına çıkar. Şah asker gönderdiğini göstermek için, *"altın sıbzık"*

ve *"karney"* çaldırır ve *"dört yüz doksan top"* attırır (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 469).

Şeybani Han Destanı'nda, Şeybanî Han'ın askerleri, *"tuğ ve bayrak sallayarak"*, *"zurnacısı zurna çalarak", "sancak bayrak sallayarak"* Babür Han'ın ordusunun üzerine giderler (*Şeybani Han Destanı,* 2010: s. 115-119).

Aynı destanın ilerleyen bölümlerinde, Babürhan savaşmak ister Şeybanî askerlerine;

"Erken hazırlık yapın olmazsa,
Ecelin surunu hemen çalın!
Geciktirmeden derhâl üstüne yetin!
Derhâl onun yolunu yordamını alın!
Çevirmesek olmaz onun isteğini,
Geciktirmeden zurna ney çalın!" (*Şeybani Han Destanı,* 2010: s. 211) diyerek emir verir.

Yine Şeybanî Han Destanı'nda, meydanda *"Davullar takka takka vurulur"* (*Şeybani Han Destanı,* 2010: s. 227) böylece düşmanın gözü korkutulmaya ve askerler cesaretlendirilmeye çalışılır.

İntizar Destanı'nda düşman üzerine gidiş sahneleri,

"Alemler yalpalayıp yola girdi,
Arpa çölü birçok askerle doluydu,
Hepsi dalgalanıp saf-saf oldu" (Komisyon, 1957: s. 432) şeklinde anlatılmıştır.

Destanlarda savaş meydanında *"karney ve surney çalındıktan ve davul vurulduktan"* sonra, savaş başlar ordular birbirine hücum eder. Özbek destanlarında savaş ve hücum borusu olarak *"karney ve surney"* sıklıkla karşımıza çıkmaktadır, bu çok uzun ve yüksek sesli borular büyük bir öneme sahiptir.

Ayçınar Destanı'nda, Şeybanî'nin askerleri Ayçınar'a hücum etmeden önce, *"karney surney öttürülür, davullar çalınır, bakır zurnalar çekilir"* (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 155) daha sonra birbirlerinin üzerine hücum ederler.

Dalli Destanı'nda, Hasanhan düşmana hücum etmeden önce, *"davulunu vurur"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 215) iki ordu birbirine hücum eder. Yine destanın

ilerleyen bölümlerinde ordular hücum ederken, *"Zümrüt davullar"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s.221) çalınır.

Erali ve Şirali Destanı'nda, Kara Han'ın üzerine hücum etmeden önce Erali: *"savaş borusunu"* çaldırır (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 515).

Melike Ayyar Destanı'nda, Akdev şahın dev ordusu hazırlıklarını tamamladıktan sonra, *"Par-par" diye zurna çalıp"* (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 243) Göroğlı'nın üzerine hücum ederler.

Çambil Müdafaası Destanı'nda, Çambil kalesine hücum etmeden önce Ahmet Serdar, *"karneyi ve surneyi çaldırır"* ve ordusuyla birlikte hücum eder.

Destanlarda savaş sırasında da savaş enstrümanları çalınmaktadır:

"Boyu uzun altın karney,
Çalındı meydan üstüne" (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 477).

Erali Han ile Kahraman Şah'ın savaşında meydanda, *"Gümüş sıbzık, altın karney"* (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 511) çalınır.

Destanlarda düşman mağlup edildikten sonra *"davullar, karney ve surneyler"* çalınarak, elde edilen zafer halka haber verilir. Buna *"zafer kösü"* ya da *"Müjde kösü"* denilmektedir.

Şeybanî Han Destanı'nda, Babür Han'ı mağlup ettikten sonra:

"Şeybanî Han Özbeklerin padişahı;
Zil zurna çalıp dalgalandırıp bayrak çekip,
Padişahı olup Semerkant'a gelmiş" (*Şeybani Han Destanı,* 2010: s. 171).

Aynı destanın ilerleyen bölümlerinde Şeybanî Han, Babür Han'ı mağlup ettikten sonra şenlikler düzenler ve *"zurnalar neyler"* çaldırır (*Şeybani Han Destanı,* 2010: s. 203).

Aysuluv Destanı'nda Pehlivan Kayser Künbatır'ı hileyle esir aldıktan sonra *"karney ve surney"* çaldırarak zaferini kutlar (Komisyon, 1956: s. 11).

Ayrıca incelenen destanlarda tuğların ve bayrakların renklerinden de bahsedilmektedir.

Dalli Destanı'nda tuğların renklerinden, *"kırmızı, ela, fıstık yeşili bayraklar tuğlar"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 205), *ak, karabaşlı yeşil tuğlar"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 217), *"altın püsküllü bayraklar"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 219), *"ak tuğ, kara tuğ, yeşil, kızıl, gök bayraklar…"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 479) şeklinde bahsedilmektedir.

Yine aynı şekilde, İntizar Destanı'nda da bayrakların renklerinden, *"altın bayrak"* (Komisyon, 1957: s. 304), *"ak tuğu"* (Komisyon, 1957: s. 333), *"yeşil tuğ"* (Komisyon, 1957: s. 423) şeklinde bahsedilmektedir.

Dalli Destanı'nda, *"Ak tuğ, kara tuğ, yeşil, kızıl, gök bayraklar yön verir…"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 479) ifadesinden tuğların orduya yön vermek için kullanıldığını da anlamaktayız.

Geçmişten beri *"ak/beyaz"* bayraklar, ateşkesin uluslararası alanda tanınan işaretlerindendir. Destanlarda da "ak/beyaz" bayraklar, tarafsızlığı, ateşkesi yani teslimiyeti/simgelemektedir.

Erali ve Şirali Destanı'nda, Kahraman Han'ın askerleri Erali ve Gevir'le baş edemeyeceklerini anladıklarında "*Ak bayrağı dalgalandırıp"* (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 511) boyun eğerler. Destanın ilerleyen bölümlerinde Erali ile babası Kara Han'ın savaşında, mağlup olacağını anlayan Kara Han *"bayrak göstererek"* ordusunu geri çekip üç gün mühlet ister.

Ayçınar Destanı'nda, Şeybani'nin askerleri Babür'ün yurduna geldiklerinde, Şeybani Babür'e elinde *"beyaz bayrak"* olan atlı bir elçi gönderir.

Orta Asya Türk devletlerinde, savaş alameti olarak *"atın kuyruğunun bağlanması"* gibi, *"beçkem (perçem)"* denen tüyler veya ipek kurdelelerin mızrakların ucuna takıldığı da bilinmektedir. Bu durum Dalli Destanı'nda, *"qoş popäkli näyzä"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 502) yani *"çift püsküllü mızrak"* şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Mızraklar bir silah olmanın ötesinde alplık nişanlarından biridir. Orta Asya'da yaşayan Türk alplarının mızraklarında kendi sancaklarını taşıdıklarını gösteren pek çok vesika vardır. Alpların, mızraklarının uçlarına taktıkları bu kumaşlar, bir savaş bayrağı ve bir uğur alameti olarak kabul edilmiştir (Ögel, 2000a: s. 257–260).

Ayrıca *Dîvânü Lugat'it-Türk*'te *"batrak"* (Atalay, 2018: s. 578) şeklinde yazılan bayrak kelimesi:

> *"Savaşlarda kullanılan ve ucuna bir ipek parçası takılan mızrak" tarzında açıklanmaktadır ve ifadeden bunun ferdî mücadelelerde ün kazanmış kahramanlara (alp, bahadır) verilen bir alâmet olduğu anlaşılmaktadır. Bat-mak kökünden gelen ve d > y değişmesi neticesinde bayrak şeklini alan (bat-ır-ak > batrak > badrak > bayrak) kelimenin semantik bakımından sancak kelimesiyle benzerliği açıktır (sanç-mak "batırmak" > sanç-ak > sancak). Sancak eski Türkler'de bayrak, mızrak ve süngü gibi batırılacak, saplanacak bir silâhın adı olup savaşlarda bunun ucuna onu kullanan kahramanın veya mensup olduğu kabilenin alâmeti konuluyordu* (Köprülü, 1992: s. 247).

Ayrıca destanlarda ordunun kalabalıklığı, askerin sayısı ve ordunun yaklaştığı, taşıdıkları tuğlardan ve bayraklardan anlaşılmaktadır.

"Bak balam, ne kadar vardır tuğdarı!
Nice bayraklı/tuğlu asker geliyor" (Komisyon, 1957: s. 432).

İntizar Destanı'nda düşman askeri meydana yaklaştığı vakit tuğlarını kaldırır o zaman Göroğlı ordunun yaklaştığını anlar (Komisyon, 1957: s. 432).

Eğer sancak düşerse ordu mağlup olmuş sayılmaktaydı. Şeybanî Han Destanı'nda, Şeybanî Han, Babür Han'ın sancağını düşürür, bunun üzerine Babür Han savaş meydanından kaçar.

"Şeybanî Han tepinerek,
Pars gibi olup koşarak,
Babür Han'ın sancağına,
Şeybanî hızla yetişti.
Şeybanî Han geldi deyip,
Babür'ün sancağı düştü.
Babür Han'ın adamı,
Sancağı düştükten sonra,
Paşamız kaçtı deyip,
Hepsi güçsüz düşüp,

Her yeri toz duman tuttu;

Yiğitler canını sattı;

Şeybanî'nin ardından" (*Şeybani Han Destanı,* 2010: s. 235).

Dalli Destanı'nda, Göroğlu askerlerine düşmanın *"Tümen bayrağını"* yıkmalarını emreder (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 353).

Destanlarda aynı askerlerin *"nara"*larının karşı tarafa korku salması gibi savaş sırasında çalınan enstrümanlarda düşmanlara korku verir.

"Savaşçılar savaş zurnasını çaldı,

Zurnayı duyanın aklı başından gitti" (*Şeybani Han Destanı,* 2010: s. 213).

Ayrıca destanlarda av sırasında da davullar çalmaktadır. Dalli Destanı'nda kırk yiğidi ile birlikte ava çıkan Göroğlu, "*davul çalarak"* avlanmaktadır (*Özbek Destanları 6 Dalli*, 2017: s.25).

Destanlarda padişahı ölen bir ülkeye yeni padişahın *"devlet kuşu"* sayesinde seçildiği sıkça karşımıza çıkan bir motiftir.

Erali ve Şirali Destanı'nda Bağdat şehrine yeni padişah seçerken devlet kuşu uçurulur. Kuşu uçurmadan önce *"top attırılıp halk bir araya toplanır, azamet davulu çalınır kuşa öğütler verilerek kuş uçurulur"* (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 281). Yine aynı şekilde devlet kuşu tarafında Erali padişah seçildikten sonra da davullar, karney ve surney çalınarak kutlamalar yapılır.

Ayrıca *"Savaşta Kullanılan Hayvanlar"* başlığı altında ele aldığımız, eski bir Türk âdeti olan *"atın kuyruğunu bağlanması"* motifi de bir savaş alameti sayılabilir.

2.7. ORDU SİSTEMİ (ORDU DÜZENİ) VE ASKERÎ YAPI

Destanlarda kahraman, sayısız düşman askerine karşı tek başına ya da az sayıda askeriyle (kırk yiğidiyle) birlikte savaşarak zafere ulaşır. Destan kahramanının düşmanlarla tek başına mücadele etmesi motifi daha fazla karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle kahraman ordudan ve ordu düzeninden mahrumdur. Kahraman böylesi durumlarda irticalen *"saf saf, bölük bölük, deste deste ordular"* ile değil tek başına kahramanlık gösterir.

Destanlarda kahramanın sayısız düşman askerine karşı tek başına galip gelmesi; savaşların asker sayılarıyla değil askerî zekâyla kazanıldığını gösterir. Eğer savaşlar rakamlarla kazanılsaydı tarihte nice azlar nice çokları yenemez savaş dediğimiz olayda fazla olanın kazandığı küçük bir matematik probleminden başka bir şey olmazdı.[12]

İntizar Destanı'nda, Göroğlı'nın yiğitlerini anlatırken geçen şu sözler bu duruma verilebilecek en iyi örneklerden birisidir:

"Yüzbinlerce asker saf tutup dursa,
Kılıçlı, silahlı da olsa,
Çambil'in adamlarından birisi gelse,
Haddi yok askerin beraber olsun! (Komisyon, 1957: s. 314)

Dalli Destanı'nda, Göroğlu'nun kırk yiğidi, düşmanın üzerine *"dört saf hâlinde"* giderler (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 379).

İntizar Destanı'nda Göroğlı'nın kırk yiğidin savaş düzeninden şu şekilde bahsedilmektedir:

"Savaş günü Avazhan lider olsun!
Göroğlu han şimdi bindi Gırat'a,
Kılıcını koluna alıp şimdi,
Gıratı'nı oynatıp Çambil'den çıktı.
Avaz ve Hasan Mecnunkök'e binmişti,
Liderlerin biri olmuştu,
Ordulara lider olup Aşurbek komutan,
Bahadırlıkta nam salıp çok yürümüş,
Birçok düşmanın feryadını veren,
Birçok adamla şimdi bu zamanda,
Çemen'in oğlu Alibek de ata bindi.
Savaş olsa geçerdi şimdi şirin candan,
Darbeden titreyip Balhu Badahşan,
Çambilebel'de birçok insan ata bindi.
Yiğitlere lider olup Haldarhan,

[12] https://imrby.com/dunya-savas-tarihi-nde-kullanilan-en-ilginc-8-taktik/ (erişim tarihi: 19.06.2021).

Birçok düşman ile tek başına savaşıyor,
Yiğitlere komutan olup Haldarhan" (Komisyon, 1957: s. 305).

Aynı destanın ilerleyen bölümlerinde Göroğlı'nın yiğitlerinin savaş düzeni ile ilgili şu dizelerde öneme sahiptir:

"Düşmanla daima savaşan,
Çemen oğlu Alibekhan gel şimdi!
Her kimi görse keyiflenen,
Sefa oğlu Çakkan gel!
Düşmanları yok eden,
Oku nişana atan,
Ne çınarları deviren,
Faziletlisin Haldarhan!
Bahadırların hepsini çağırdı,
Kahramanlar önde sıraya dizildi,
Atın kafasını düşmana doğru çevirdi,
İsfahan askeri yakınlaştı.
Göroğlu vurdu davulunu.
Önce Göroğlu at sürdü" (Komisyon, 1957: s. 433).

Alpamış'ın kırk yiğidi *"saf saf"* olup Kalmak askerlerinin üzerine at sürer (Yoldaşoğlu, 2000: s. 264).

Şeybanî Han Destanı'nda, Babür Han ile savaşmak için yola çıkan Şeybanî Han'ın ordusunun düzeninden şu şekilde bahsedilmektedir.

"Yola, baş olup Törevay;
Asker başı olmuş,
Geliyor Erman Bay.
Toz göğü tutu;
Yolu tutup boyu posu,
Askerin yürüyüşüne,
Çölleri yerinden oynattı
"Büyük ordu göçüp yola düştü
Her boydan ordu geldi

…

"Top top olup deste deste,

Bir savaşmaya istekte;

Geliyor her taraftan;

Özbek geldi deste deste" (*Şeybani Han Destanı,* 2010: s. 115–121).

Destanda Kalmak askerleri ile Alpamış'ın savaşı anlatılırken, Kalmak askerleri: *"Tabur tabur asker"*, *"Saf saf durup bölük bölük asker"*, *"Atlı askerler önde, Piyadeler arkasında"* (Yoldaşoğlu, 2000: s. 345) gibi betimlemeler anlatılmıştır.

Ravşan Destanı'nda, Karahan'ın ordusundan şu şekilde bahsedilmektedir: *"Deste-deste, aşağı yukarı adamlar geldi yavaş-yavaş. Meydan sipahiyle doldu"* (Komisyon, 1956: s. 430).

Melike Ayyar Destanı'nda Avazhan'ın karşısına sayısı belli olmayan grup grup asker çıkar. Bu askerler Mikatil'in kumandanı olduğu ordunun askerleridir (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 59). Bu ordudan şu şekilde bahsedilmektedir:

"Çoktur düşman, deste deste,

Saf-saf dururlar aklı kısalar" (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 61).

Dalli Destanı'nda, düşman askerinin *"Atlı, yaya ve okçu"* (*Özbek Destanları 6 Dalli*, 2017: s. 413) birliklerinden oluştuğundan bahsedilmektedir.

Erali ve Şirali Destanı'nda, Kahraman Şah, *"Hem piyade hem atlı silahlı kırk bin kişi, keskin mızraklı, altın kalpaklı atlılardan kırk bin kişi, silahlı Kazaklardan kırk bin kişi, atınca kuşu gözünden vuran nişancılardan kırk bin kişi, güçlü kahramanlardan kırk bin kişi, ünlü pehlivanlardan kırk bin kişi, çiftçi yiğitlerden kırk bin kişi, on beş yaşındaki yiğitlerden kırk bin kişiyi, kırk bin tane olsun kızıl sarıklı, okuma yazması olan dili keskin mollalardan, yetmiş yaşındaki ihtiyarlardan yetmiş kişi ve yedi yaşındaki çocuk ve gençlerden kırk bin kişi son olarak acımasızlardan kırk bin kişiyi"* (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 471) Erali ile Gevir ile savaşmak için gönderir.

Destanın ilerleyen bölümlerinde Karahan, oğlu Erali'nin üzerine: *"Koç yiğitlerden on bin, piyade bahadırlardan kırk bin, çiftçilerden kırk bin, usta nişancılardan on bin,*

cesur pehlivanlardan kırk bin, meşhur pehlivanlardan kırk bin, zalim cellatlardan kırk bin kişilik" (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 499–501) ordu gönderir.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere, Özbek destanlarında orduların savaş düzeni ile ilgili pek fazla bilgiye rastlanmamaktadır. Bunun sebebi de yukarıda da bahsedildiği gibi, kahramanın, sayısız düşman askerine karşı tek başına ya da az sayıda askeriyle (kırk yiğit) savaşmasından kaynaklanmaktadır.

2.8. SAVAŞ STRATEJİLERİ VE TAKTİKLERİ

İncelenen destanlar genel manada savaş stratejileri ve taktiklerinden yoksundur. Türk savaş tarihinde en kadim savaş taktiklerinden birisi olan ve Türklerle özdeşleşen *"hilal taktiği",* Melike Ayyar Destanı, İntizar Destanı ve Dalli Destanı'nda karşımıza çıkmaktadır.

Bu taktik iki ana unsura dayalı olarak uygulanırdı; sahte geri çekilme (ric'at) ve pusu. Önce kaçıyormuş gibi geri çekilen kuvvetler, düşmanı pusuda bekleyen birliklerin yanına çekerek düşmanı çember içine alarak imha ederdi. Daha sonra *"Turan Taktiği" ve "Hilal Taktiği"* denilen bu uygulamaya Eski Türkler "*börü (kurt) oyunu"* derlerdi.

İntizar Destanı'nda, Göroğlu'nun başkomutanlarından Yusuf Sultan (Yusuf Bek), Göroğlu'na savaşacakları vakit nasıl savaşmaları gerektiği hakkında şunları söyler:

"Şahdarşah'ın ordusunu görüp, sultanım,
Ağır ordu bu deyip asla gamlanma!
Bahadırlar rastgele at sürüp,
Bu duran orduyu ortaya alır,
Kılıç mızrak bilin ateş gibi yanar,
Kaçıp, kovalayarak yok eder ve intikam alır" (Komisyon, 1957: s. 309). Bu taktik Türk tarihinde *"hilal taktiği"* olarak geçmektedir.

Dalli Destanı'nda, *"Hasanhan pehlivan aslan gibi sallanıp pars gibi koşup kaplan gibi parçalayıp atmaca gibi hücuma hazırlanarak Hasanhan dört-beş defa savaşıp kendisini toparlamış, bu askerin sırrını öğrenmiş, kendisini geri çekmişti* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s.255) şeklide geçen paragraf Hasanhan'ın düşman karşısında *"sahte ricat"* taktiğini uyguladığını göstermesi açısından önemlidir.

Yine Dalli Destanı'nda Göroğlu ve kırk yiğidi düşman askerini *"hilal taktiği"*ni kullanarak bozguna uğratır.

"Ortaya alıp kuşatıp geldi.
Yığın olup savaşıp durur,
Kırk yiğit de defetti.
Çok dam da titredi,
Irmak gibi taşıp doldu,
Yine anında sel gibi basıp
Sıkıca sağlamlaştı.
Gâh kaçtı gâh kovaladı,
Yayılıp gâh top oldu.
Kovalaştı meydan içinde"
Bahadırlar koşturup atını
Estirdi meydan içinde.
…
Kaçayım, dese her tarafı,
Çevrildi meydan içinde" (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 475–505).

Melike Ayyar Destanı'nda da, Şakalender ve Şah-ı Zerger'in düşman ordusuyla yaptıkları savaşta *"hilal taktiği"*ni uygulamışlardır.

"Grup grup kaçar asker,
Önünü alıp Şah-ı Zerger,
Bu yandan kuşatarak kalender,
Hiçbir yere kaçamazdı,
Perişan oldu devler,
Ortaya alıp aslan gibi inatçı,
Saf-saf kırıp bırakır,
Böylece öldü devler."
…
"Kaçıp onlar nereye gider,
Kurtulamadan hepsi ölür,
Zerger durup önünü alır,

Kaçanı daha önce ölür”

…

“Görün Zergerbey işini,

Hangi deve yaklaşırsa,

Keser kılıç ile başını,

O devleri topladı,

Toplu olarak önüne saldı,

Kaçan devlerin başı,

Karanlık yere vardı” (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 271–277).

Erali ve Şirali Destanı'nda, Kahraman Han’ın sayısız askeri sefer için Bağdat’a doğru yola çıkar. Erali’nin arkadaşı Gevir askerleri arkalarından takip eder. Erali ve Molla Umar da gizlice kestirmeden ordunun önüne geçerler. Erali düşmanların karşısına çıkar Gevir’de arkalarından yetişir orduyu ortalarına alıp bozguna uğratırlar.

Ayçınar Destanı'nda, Şeybanî Han, Babür Han’ın savaş açmasından korktuğu için Babür Han’ın kalesinin önündeki vadide atlara çitleri sürükletip toz kaldırır ve askerlerin bazısı arada bir tepeye çıkarak kaledekilere görünüp geri dönerler, böylece Şeybanî çok kalabalık bir orduyla geldiği görüntüsünü verir. Oysaki Şeybanî’nin vadide sadece yirmi otuz askeri vardır. Fakat uyguladığı bu taktik sayesinde, çok fazla askeri olduğunu düşünen kaledekilerin gözleri korkar (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 99).

Ayrıca destanın ilerleyen bölümlerinde Ayçınar Şeybanî’nin askerleriyle savaşırken *“sahte ricat”* taktiğini uygulayarak onları bozguna uğratır.

“Kalabalık olmazsa

Yarıp kaçıyor,

Bölük bölük askeri

Şaşırtıp saçıyor.

Kaçıyor, deyip askerler,

Takip ediyorlar izinden,

Başlarının gideceğini bilmiyor,

Canından oluyor.

Dağların eteklerinden,
Hırsla coşup gidiyor.
Nicesinin kanına,
Akıtıp öldürüp gidiyor" (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 159).

2.9. DÜŞMAN TİPİ

Destanlarda toplumu temsil eden olumlu tipler olduğu gibi, bu olumlu tiplerin karşısında engelleyici konumda yer alan karşıt tipler de bulunmaktadır. Bu tipler genel olarak nihilist tip olarak değerlendirilir. Nihilist tipler, gerçek anlamda bir inanca sahip olmayan, fiziksel ve biyolojik varlığını tatmini ve korumayı amaçlayan, yani dünya nimetlerinden sonuna kadar istifade etmek isteyen (zevkle, hazla, eğlenceyle yaşamak isteyen, tensel arzularının kölesi), kendisi dışındaki insanları kıskanan, insanların saadetlerini engellemeye çalışan, bozucu ve yok edici bir kişiliğe sahip olan kişilerdir. Bu tipler bazı özellikleri ile Doğu dünyasının rindi ile Batı dünyasının bohemine benzer (Çetin, 2016: 155).

Nurullah Çetin, *"Roman Çözümleme Yöntemi"* isimli eserinde *"nihilist ve merdud tip*" olarak adlandırdığı olumsuz tipler ile ilgili şu bilgilere yer vermiştir:

> *"Nihilist tipler, genelde yazar tarafından olumsuz boyutlarıyla sunulurlar. Ancak bazı romancılar, nihilist tiplere karşı tarafsız ve nesnel kalabilirken; bazıları onları reddeder. Dolayısıyla nihilist tiplerin bazıları merduddur. Merdud (reddedilen) tip, yazar tarafından beğenilmeyen, reddedilen, ortadan kaldırılmak istenen, zararlı görülen, karşı çıkılan, muhalefet edilen değer, davranış, düşünce ve yaşantıları temsil eden olumsuz tiplerdir. Romancı, bu tipleri gerek doğrudan saldırarak gerek mizaha alarak, gerek çelişki kötülük, yanlışlık ve olumsuzluklarını sergileyerek okuyucu gözünde küçültmek ve değersiz kılmak ister. Merdud tipler, bazen olumlu tiplerin daha belirgin kılınabilmesi için bir karşılaştırma aracı olarak kullanılır. Bazen okuyucuların ondan ibret alarak yani kötülük ve yanlışlıkları görerek ders alması istenir" (2006: 156–157).*

Bu tiplerin nihilist, merdud ya da düşman tipler statüsünde değerlendirilmesinde toplumca onaylanmayan istekleri yansıtmaları birinci derecede rol oynamaktadır. Destan anlatıcısı toplumun reddettiği düşünce ve eylemleri bu tipler aracılığı ile canlandırmıştır.

Destanlarda düşman tipler kahramana ya da sevdiklerine zarar verme, kahramanın ülküsünü gerçekleştirmesine engel olma, kahramanı devre dışı bırakma ya da yok etme gibi amaçlarla hareket ederler. Bazı durumlarda amaçlarına ulaşmak için kişilerden ya da nesnelerden yardım alırlar.

Özbek destanlarında hem olağanüstü hem de olağan düşman tiplerine rastlanılmaktadır. Bu nedenle düşman tiplerini olağan ve olağanüstü düşman tipleri olarak iki başlık altında inceleyeceğiz.

2.9.1. Olağan Düşman Tipi

İncelediğimiz destanlarda olağan düşman tipleri kan bağı olan kişilerden olabileceği gibi aile dışından olan düşman tipleri de olabilir.

Destanlarda farklı topluluklardan ya da milletlerden düşmanlar, "Araplar, Kızılbaşlar, İranlılar, vb." topluluklardır. Ayrıca düşmanlar milletlerinden dolayı, *"Arap vs."* lakaplarla isimlendirilebilir.

2.9.1.1. Baba Düşman Tipi

Baba düşman tipi Ali Berat Alptekin tarafından hazırlanan *Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı* adlı çalışmadaki *"SO-S99 Zalim Akrabalıklar"* başlığı altında yer alan *"S11 Zalim baba"* (Alptekin, 2011: s.344), başlığı altında ele alınabilir.

Kahraman haksız yere kendisine ya da sevdiği kişilere zarar vermeye çalışan varlıklarla hatta gerektiğinde babası ile dahi mücadele eder. Baba-oğul arsındaki çatışma Türk mitolojisinde tanınan bir motifidir. Freud'un bu motifi *"Oedipus kompleksi"* olarak adlandırmıştır. Türk tarihinde, bilinen baba-oğul çatışmasının ilk örneği Mete ile babası Tuman arasında yaşanan iktidar mücadelesinde karşımıza çıkmaktadır.

Baba ile olan mücadeleler incelediğimiz Özbek destanlarından, Erali ve Şirali Destanı ile Rüstem Han Destanı'nda karşımıza çıkmaktadır. Bu destanlarda

kahramanlarının mücadele ettiği kişi farklı bir memleketin padişahı yahut başka düşman güçler değil, evlatları olması için dualar edip adaklar adayan babalardır.

Türk toplumunda geleneksel değerlerden taviz verilemez ve töre, gelenek ve görenekler her şeyin üstündedir bu nedenle de ahlâka uygun davranmayan kişi eş de olsa evlat da olsa sonu ölümdür. Rüstem Han Destanı'ndaki iki kuma ile Erali ve Şirali Destanı'ndaki kuma Gülçehre bu durumu kullanarak iftira atarlar. İşlemediği bir suçtan dolayı baba ile anne arasına, dolayısıyla da baba ile evlat arasına ya da baba ile oğulları arasına nifak sokarlar.

Erali ve Şirali Destanı'nda Kara Han ile oğulları Erali ve Şirali'nin arasında vuku bulan anlaşmazlık ve olaylar, avlanmaya çıkan kahramanların bilmeden üvey anneleri olan Gülçehre'nin attığı bir iftira ve yaptığı hileyle başlar. Ancak, dikkatle incelendiğinde Karahan'ın oğullarından kurtulmak için böyle bir bahane beklemekte olduğu fark edilecektir. Zira Gülçehre'nin hilesine ve iftiralarına inanır ve oğullarının cani yöntemlerle öldürülmesini emredecek kadar gözü kararır. Karahan Erali ve Şirali'nin doğması için çok çabalamıştır. Appak Hoca'nın bastığı toprakları gözüne sürme çeker ve 40 gün huzurunda kalır. Fakat bu kadar çabalamasının asıl sebebi toplum içindeki statüsünü korumaktır.

Destanın ilerleyen bölümlerinde Erali Bağdat'a padişah olur. Molla Umar ile Hemra bahçıvan Erali ve Şirali'nin memleketinden Bağdat'a gelir. Bir yıl kaldıktan sonra ülkelerine dönmek üzere Bağdat'tan ayrılırlar. Yolda yaşadıkları hadiseleri de Erali sayesinde atlattıktan sonra ülkelerine geri dönerler. Umar ile bahçıvanın gizlice ülkeden gitmelerinin üzerinden bir buçuk yıl geçer. Geri döndüklerinde Ernazar cellat, Umar ile Hemra'nın Erali ve Şirali'nin yanına gitmiş olabileceğini ve onların Karahan'a düşman olmuş olabileceklerini söyler (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 495).

Bahçıvan ile Umar oldu düşmanın,
Şimdi elinden gider tahtın, devranın,
Bunu iyi bil, iki oğlun senin düşmanın,
Günahkârlar tekrar geri dönmüşe benzer.
Siz göndermiştiniz onları ölüme,
Küçüklüklerinde bu işi açtınız başlarına,
Kırıp geçirirler Bulgar'daki yaşlıyı, genci,

İyi bil, iki oğlun geldi tekrar geriye.
Beş yüz cellat gelmedi mi onları öldürüp,
Düşman olup geldiler Arpalı'ya indirip,
Umar yürür durur dostum sağmış deyip,
Tekrardan düşman geldi senin yurduna.
Geçeliyi han edecekmiş eline,
Tilki, çakal ağlayacakmış hâline,
Şimdi git sen Appak Hoca pirine,
Nasihat etsin iki canına, gönlüne.
Umar Han'ın cığası var başında,
Hiç kimse yanaşmaz onun yanına,
Şimdi çaresiz gideceğiz darağacına,
Öldü dediğimiz düşman döndü geriye…
Ernazar der, sıkı tut sağını solunu,
Hasretle bağlatma iki kolunu,
Şimdi sen dost zannetme iki oğlunu,
Şu iki düşmanın gelmiş geriye (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 495–497).

Ernazar'ın söyledikleri neticesinde, Karahan mektup yazdırıp Umar ile Hemra bahçıvanı getirmesi için Ernazar'a verir. Molla Umar mektubu okuduktan sonra Ernazar'ı atından indirerek "Sen baştan sona yurt bozucusun" diyerek döver, burnunu keser atına ters bindirir. *"Padişahın elinden ne geliyorsa yapsın, ben onları alıp geldim. Erali Han beni de İşkemsel şehrine han yaptı. Ben de Kara Han'dan aşağı değilim"* (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 596) yazarak mühür basıp Ernazar'ın eline verir ve Ernazar'ı Karahan'a Hemra bahçıvan götürür, Karahan Hemra'yı esir alıp zindana atar. Karahan en güçlü askerlerini toplayarak Erali ve Gevir Pehlivan'ın üzerine sefere gider. Arpalı Çölü'nde çok büyük bir savaş olur. Savaş sırasında Karahan hile yaparak Gevir Pehlivan'ı yaralar ama Erali tek başına Karahan ile ordusunu bozguna uğratır.

Destanın sonunda kahramanlar çıktıkları zorlu yolculuğu başarıyla tamamlarlar ve iftirayla başlayan çetin mücadeleyi iradeleriyle aşarlar. Erali babası Kara Han'ı gurbetliğin ne demek olduğunu, kendilerinin yaşadıklarını anlaması için *"Eline bir değnek verip, kuş uçmaz kervan geçmez çöle"* (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009:

s. 545) bırakmalarını emreder. Molla Umar İşkemsel, Bahçıvan Hemra Bağdat şehrinin başına geçer. Bulgar ilini de Erali yönetmeye devam eder.

Rüstem Han Destanı'nda Rüstem Han'ın annesi Hürayim'i kıskanan kumalarının iftiralarına inanan Sultan Han Hürayim'i öldürtmek için kırk cellat gönderir bu durum çatışmanın başlamasına neden olur. Daha sonra Rüstem annesini cellatların elinden kurtararak babasının ülkesinden kaçar. Destanın sonunda babası hatasını anlar Rüstem ve annesinden af diler.

Rüstem Han Destanı'nda da görüldüğü gibi düşman tipler, destanın sonuna kadar aynı doğrultuda gitmezler nitekim Sultan Han yaptıklarından pişmanlık duyar.

Arzıgül Destanı'nda da karşımıza kahramanın babası Hashane ülkesinin padişahı Sultan Karahan çıkmaktadır. Sultan Han, daha Arzıgül dünyaya gelmeden önce Arzıgül'e düşmandır. Çünkü Sultan Han kız değil erkek çocuk istemektedir. Karısı hamileyken ava çıkan Sultan Han gitmeden önce *"bir kızı doğurursan, seni asarım erkek doğurursan, has odaya koyarım Hashane yurdumu sana veririm"* (Komisyon, 1957: s. 459) der. Sonuç olarak Arzıgül doğar, orada bulunan yaşlı bir kadının yardımıyla Ernazar bahçıvanın oğlu ile Arzıgül'ü değiştirirler. Fakat yine Arzıgül babasının zulmünden kurtulamaz. Bu sefer de Arzıgül'ün güzelliğini gören Sultan Han ona âşık olur ve evlenmek ister fakat Arzıgül kaçarak Suvanhan ile evlenir. İftira atarak Arzıgül'e sahip olmaya çalışır, fakat Sultan Han amacına hiçbir türlü ulaşamaz.

Düşman baba tipi sevgilinin babası da olabilir. Babalar kızlarının kahramanla evlenmesine karşı çıkarlar ve düşmanca eylemler gerçekleştirirler. Bu duruma Erali ve Şirali Destanı'nda Erali'nin âşık olduğu Aytöre Mastura'nın babası Kahraman Han'ı örnek verebiliriz.

Erali ve Şirali Destanı'nda, İşkemsel şehrinin padişahı Kahraman Han'ı kısa bir süre "düşman" konumundadır. Erali'nin dostlarını tutsaklıktan kurtararak, Kahraman'ın kızı Aytöre Mastura'yla evlenmesi ve Kahraman'ın topraklarına hâkim olmasıyla, Kahraman için düşman vasfı ortadan kalkmıştır.

2.9.1.2. Üvey Anne Düşman Tipi

İncelediğimiz destanlardaki *"üvey anne düşman tipi"* kıskançlığından dolayı kahramanın ya da sevdiklerinin aleyhine hareket eden, kahramanla sevdiklerinin arasını açmak ve onları birbirine düşürmek için *"iftira"* ve *"yalan"*a başvuran tiplerdir. Çatışmanın esas kaynağı iftiracı ve yalancı üvey annelerdir ve bu kadınlar kahramana ya da sevdiklerine kin ve düşmanlık besleyen, kıskanç ve kutsuz kadınlardır.

Üvey anne düşman tipi Ali Berat Alptekin tarafından hazırlanan *Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı* adlı çalışmadaki *"SO-S99 Zalim Akrabalıklar", "S.31 Zalim üvey anne"* (2011: s. 344) başlığı altında ele alınabilir.

Erali ve Şirali Destanı'nda olaylar Erali ve Sirali'nin av yaptıkları sırada en küçük üvey anneleri olan Gülçehre'nin evlatları gibi gördüğü iki kazı bilmeden öldürmesi ile başlar. Gülçehre kazları anneleri Gülmastura'nın öldürttüğünü düşünür ve intikam almak için, Erali ve Şirali'nin kendisine tecavüz ettiğine dair iftira atar. Kasımhan Gülçehre'den ispat istediği zaman Şirali'nin yakasına yapışıp gömleğinden kestiği parçayı gösterince Kasımhan ikna olur. Bu suçun cezası idamdır. Kasımhan cellatlara Erali ve Şirali'yi öldürmesi için emir verir (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 181–183). Fakat Erali ve Şirali evliyaların yardımıyla kurtulur. Destanın sonunda Erali ve Şirali tekrar memleketine döndüğünde iftiracı üvey annesi Gülçehre'yi hayvan pazarındaki darağacına astırır.

Alpamış Destanı'nda üvey anne düşman tipi Ultantaz'ın öz, Alpamış'ın ise üvey annesi olan Badam Cariye ile temsil edilir. Oğlunun hâkimiyetini güçlendirmek için insanlara yapılan zulme göz yumar ve yaptığı her türlü işi destekler hatta kendisi de bu zulme ortak olarak Ultantaz'ın düğününün olduğu gece, Alpamış'ın kız kardeşi Kaldırğaç'a işkence eder onunla dalga geçer (Yoldaşoğlu, 2000: s. 208–214).

2.9.1.3. Üvey Erkek Kardeş Düşman Tipi

Üvey kardeş düşman tipi Ali Berat Alptekin tarafından hazırlanan *Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı* adlı çalışmadaki *"SO-S99 Zalim Akrabalıklar", S.33. Zalim üvey erkek kardeşler* (2011: s.344) başlığı altında ele alınabilir.

Alpamış Destanı'nda, Alpamış'ın babası Bayböri'nin Badam Cariye'den olan üvey kardeşi Ultantaz karşımıza çıkmaktadır. Ultantaz, Alpamış'ın esir alınıp kuyuya atılınca onun yedi yıllık yokluğunu fırsat bilerek yerini almak için onun öldüğüne ve geri dönmeyeceğine dair asılsız haberler yayar. Alpamış'ın üvey kardeşi olduğu için iktidarda hak iddia ederek Alpamış'ın unvanını ele geçirmek ister. Bununla da kalmaz Alpamış'ın karısı Berçin'in kendi hakkı olduğunu söylemeye başlar ve Berçin'le evlenmek ister bu nedenle Alpamış'ın oğlu Yadgar'a zulmeder. Ultantaz, Karacan'ı Alatağ'a gönderir, Alpamış'ın kardeşi Kaldırgaç'ı da Babir Gölü'ne deve güttürmeye gönderir (Yoldaşoğlu, 2000: s. 279). Alpamış adını söyleyenlere bile eziyet eder. Hükümdarlığını devam ettirmek için Alpamış'a dair her türlü izi yok etmeye çalışır.

Kaldırğaç'ın Ultantaz'ın eziyetlerini şu sözlerle anlatır:

"Bu dünyada böylece yaşayıp giderim,
Buğra öldükten sonra, döker gözümden yaşımı,
Ultan keser zulüm ile başımı,
Ağlatır akrabalarımı,
Kuzgunlara yem eder cesedimi." (Yoldaşoğlu 2000: 390).

Ultantaz insani duygularını yitirmiş, törelerin ve toplumsal değerlerin, karşısında yer almıştır. Ultantaz, babasına bile zulüm eden karşıt ve olumsuz güçlerden biridir. Destan metninde Ultantaz'ın, babasına zulmü şöyle ifade edilir:

"Omzuna yüklemişsin su dolu tulumu,
Allah almıştır Alpamış'ını.
İhtiyarlığında etmektedir hizmeti,
Eski beye küfretmek ayıptır,
Harap etmiştir Baysın elini,
Pehlivanı Keşel'de ölmüştür.
İhtiyarlığında böyle etti hizmeti,
Yaşlılığında ağlatma bu beyi,
İhtiyarlığında hizmetini eder,
Azap verirsen, herkes sana güler,
Babasını döven ne olur,
Kul olmuş ya sana hizmetkâr,

Bazıları kendi hâlinden bîhaber,
Buna azap vermeye ne gerek var" (Yoldaşoğlu 2000: 419).

Alpamış kılık değiştirerek ülkesine döner. Olanları görür ve Ultantaz'ı zindana attırır. Kırk günlük toy süresince her gün dövdürür. Kırk günün sonunda başını kestirir, cesedini kuzgunlar ve kargalara yedirir (Yoldaşoğlu, 2000: s. 480). Böylelikle Ultantaz'ın dünyada hiçbir izi kalmaz. Alpamış'ın izini silmeye çalışırken kendisinin izi silinir. Kahramanların adlarını silmeye çalışan bütün hainler bu şekilde yok olmaya mahkûmdur.

2.9.1.4. Dayı Düşman Tipi

Destanlarda kahramanın başarısı ve konumu etrafındaki kişilerde kıskançlığa neden olabilmektedir. Kahramanın başarılarından, yakını olan kişiler rahatsızlık duyar ve çeşitli planlar ve hileler yaparak kahramandan kurtulmaya çalışırlar. Bu ihanetlerinin nedeni iktidar ya da mal-mülk kaygısıdır.

Huşkeldi Destanı'nda, Göroğlı'nın dayısı Ahmed Serdar *"kötü niyetli, fesat, işine geldiği gibi hareket eden, gönül kırıcı, çıkarcı, bozguncu, acımasız, zalim ve merhametsiz, hain, kandıran, arkadan vuran ve güvenilmemesi gereken"* bir kişi olarak tasvir edilir. Bu destanda Ahmet Serdar'ın Göroğlı'yla düşmanlığı, dolaylıdır. O aslında Göroğlı'nın Hunhar ile Vayangan'dan getirdiği Avazhan ve Hasanhan'a düşmandır. Bu nedenle bulduğu ilk fırsatta özellikle sözünü dinlemeyen Avazhan'a zarar vermeye çalışır.

Ahmet Serdar, Avazhan ve Hasanhan'ın hiçbir yiğitlik göstermeden yorulmadan bey olmalarını kıskanmaktadır, bu nedenle mecliste Göroğlı'nın kırk yiğidiyle oturduğu bir vakitte Avazhan ve Hasanhan'ın sırtlarında odun dahi taşımadıkları hâlde bey olacaklarını söyleyerek, kırk yiğidin gözünden düşürmeye çalışır. Avazhan, Ahmed Serdar'ın dediklerini duyar bu durum destanda olayların fitilini ateşler. Bu sözleri duyan Avazhan, yiğitliğini ispatlamak için gazaya çıkmak ister.

Avazhan, Göroğlı'nın yanına giderek sefere çıkmak ve yiğitliğini ispatlamak istediğini söylediğinde, Göroğlı istemese de Gırat'la birlikte gazaya gitmesine izin verir ancak gazaya gidenler arasında, Ahmet Serdar da vardır. Ahmed Serdar, Avazhan'ın başına yalanları ve hileleri ile bela olur ve onun esir olmasına sebep olur.

Göroglı; Avazhan'ın hevesini kırmamak ve gururunu incitmemek için gizlice Haldarhan ve Ahmet Serdar'ı çağırır ve konaklamamaları gereken yerleri ve Avazhan'ın yapması ve yapmaması gereken şeyleri söyler ve söylediklerini Avazhan'a iletmelerini tembihler:

"Nasihat eyleyeyim, kulak veriniz.
İkiniz Avaz'a vezir olunuz,
Biriniz dayım, biriniz Haldarhan Mahrem,
Avaz genç daha, ikiniz yola salınız.
Avaz toy, bundan havaya girmesin.
Düşmanı boşuna çok ağlatmasın.
Evvelce diyecek nasihatim sizlere,
Düşmanı görmeden Gır'a kamçı vurmasın.

Avaz cahil, vursa vurur atına,
Esenlikle alsa elden putunu,
Vazgeçip arasa Çambil yurdunu,
Aman söyleyin, Yamancer'den geçmesin.

Avaz bilmez geçse geçer Yaman'dan,
Atını sıçratsın, basını çekmesin.

Avaz bilmez atlatamaz atını,
Aman söyleyin, Kıya yolundan geçmesin.

Avaz bilmez geçse geçer Kıya'dan,
Aman söyleyin Sorbulak'ta yatmasın.

Namerde inanıp belini çözmesin,
Göz yumup Çambil'den, bizden geçmesin.

Yatsa yatar cahil yavrum Bulak'ta,
Sakın ha sakın, orada rakı içmesin" (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: 55).

Göroğlı, Ahmet Serdar'ın içten içe Avazhan'a olan düşmanlığından habersiz olduğu için, Avazhan'ı büyüklerine emanet etmek istemiştir. Göroğlı'nın, Avaz'ın rakı içmemesini söylemesi üzerine, Ahmet Serdar bir bahaneyle yanlarında ayrılır ve yirmi şişe şarap alıp, atının heybesine saklar. Avazhan askerleriyle birlikte yola çıkar ve Hunharşah'ın askerleriyle savaşır ve yüklüce ganimet alarak geri dönerler. Ahmet Serdar Göroğlı'nın kesinlikle dinlenmemeleri gerektiğini söylediği Şorbulak'ta otuz yiğidi ve Avazhan'ı dinlendirir. Haldarhan bu konuda uyarsa da Ahmet Serdar, Avazhan'a *"Göroğlı Gırat'a daha çabuk kavuşabilmek için böyle söylemiştir"* diyerek Avazhan'ı vazgeçirir. Haldarhan ve on yiğit onların bulunduğu yerden bir kır ötede konaklar. Avazhan, Ahmet Serdar'la ve onun yiğitleriyle kalır. Ahmet Serdar Avazhan'ın Göroğlı'ndan daha iyi savaştığını fakat tek eksiğinin içki içmemesi olduğunu söyler. Ahmet Serdar, içkileri getirir. Dört şişesini Avazhan'a içirir on altı şişesini de Gırat'ın suyuna katar. Ahmet Serdar, Avazhan ve Gırat sızdıktan sonra ganimet olarak alınan kızlarla eğlenmek için gider. Fakat her an tehlikenin gelebileceğini bildiği için yüksek bir yere çıkıp sık sık gelen var mı diye takip eder. Bu sırada Hunharşah ganimet olarak alınan malları geri almak için ordu göndermiştir. Ahmet Serdar kontrol etmek için baktığında bu orduyu görür ve atına atlayıp kaçmaya başlar, bunu gören yanındaki yiğitler de kaçarlar. Haldarhan ve on yiğit düşman askerinin karşısına çıkıp yiğitçe savaşırlar. Fakat akşam olup Avazhan'ın yanına gittiklerinde Avazhan ve Gırat'ı düşman askerlerinin kaçırdığını görürler. Ahmet Serdar amacına ulaşmış ve Avazhan'dan kurtulmuştur. Ahmet Serdar'ın, Avazhan'a verdiği bu zararı ortadan kaldırma görevi de Göroğlı'na düşer. Ahmet Serdar amacına yine ulaşamaz.

Göroğlı, "*Akrabana yad olma/ Kendi halkına düşman olma"* (Çelik Şavk, 2002: 81) atasözünün gereğini yerine getirerek çok sevdiği Gırat'ından dahi üstün tuttuğu Avazhan'a tuzak kurarak, düşmana esir ettiği için suçlu olduğu hâlde Ahmet Serdar'ı cezalandırmamıştır.

Ahmed Serdar, Göroğlı'nın sözünü dinlemeyip Avazhan'a içki içirerek Göroğlı'na ihanet etmiştir. Bu da bize Umay Günay'ın *Elazığ Masalları* adlı eserindeki kişilerin işlevlilerinden olan 21. Maddenin yani "*Hain ihanet eder"* maddesinin destanlarda da var olduğunu gösterir.

Ahmet Serdar, düşman tip olarak Melike Ayyar Destanı'nda da karşımıza çıkmaktadır. Ava çıktığı sırada göl kıyısında Melike Ayyar'ı görüp âşık olan Göroğlu yurduna dönünce peri kızının aşkından çilehaneye girer. Uzunca bir süre çıkmayınca Göroğlu'nun dayısı Ahmet bunu fırsat bilerek tahta çıkmak için dedikodular çıkarır.

Avaz Melike Ayyar'ı getirmek için yola çıkarken Göroğlu Avazhan'a kendi atını verir. Ahmet Serdar, Avaz gittikten sonra yiğitlerine *"Göroğlı atını Avaz'a verdi; üstüne bindiğidir Gırat'ı, hangi yiğide varsa erer muradına. Bu oğlan gayretli, bir gün Melike'yi alıp gelir, sonra şanı, beyliğe utanç olur. Siz kestirmeden gidip Avaz'dan önce Palapan dağına ulaşsanız yoluna çıkıp onu vursanız, ganimet olarak da Gırat'ı alsanız Türkistan'dan Melike Peri'yi alıp gelseniz. Göroğlu Melike ile meşgul olurken biz de yurdu ele geçirsek nasıl olur?"* diye sorar (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 39). Av tüfeği kullanmakta usta olan *"Şadman bahadır"* ile tüylü yay çekmekte usta olan *"Esad bahadır"* bu görevi kabul eder. Her iki bahadır da kuşu gözünden vurabilecek derecede usta nişancılardır. Bahadırlar kestirme yoldan giderek Avazhan'dan önce Palapan dağına ulaşırlar ve onu öldürmek için pusu kurup beklemeye başlarlar. Avazhan, Esad ve Şadman Bahadır'ın pususundan Gırat sayesinde kurtulur. Avazhan onları tehdit edince ikisi de *"onları Göroğlu'nun gönderdiğini, korkak mı cesur mu görmek için şaka yaptıklarını"* söylerler. Avazhan inanır ve geri dönmelerini tek başına gideceğini söylese de *"dünyayı gezmiş oluruz biz de seninle gelelim"* diye yalan söylerler. Esad ve Şadman avcılar, Melike Ayyar'ı kaçırmayacaklarını bildikleri için Avazhan'ı, Melike Ayyar'ı Türkistan'dan kaçırdıktan sonra öldürmeye karar vermişlerdir. Ahmet Serdar'ın burada ki amacı Göroğlı ve Avazhan'ı hile ile ortadan kaldırarak Çambil yönetimini ele geçirmektir. Fakat avcılar Avaz'a zarar vermemiştir.

Göroğlı dairesine bağlı olan Çambil Müdafaası adlı destanda da Ahmet Serdar, iktidar sahibi olabilmek için Göroğlı'nı arkasından vuran, onun güvenini boşa çıkaran kişi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Haldarhan ile savaşmak üzere yola çıkan Göroğlı ve ordusu, yurdu korumak için çok az kişi kaldığını düşünerek, onlar dönene kadar halkı korumaları için dayısı Ahmet Serdar'ı on bin adam ile Çambil'e geri gönderir.

Ahmet Serdar dönüş yolunda yanında giden on bin adama, niyetinin Çambil'i almak olduğunu ve Göroğlı'nın düşmanı olduğunu açık açık belirtir:

"Ey yiğitler! Göroğlı Bey bizi sizlere baş olarak gönderdi. Şimdi ben sizlere gönlümdeki sırrımı söyleyeyim, sizler dinleyin. Ben aslında bu yurdun sahibiyim, benim evladım Türkmen'e padişah oldu. Göroğlı'nın atalarından hangisi padişah olmuştu? Göroğlı'nın tavsiyesi-istişaresi kölelerle birlikte gitti. Herhangi bir nasihat ya da tavsiyesi varsa amca deyip bana ya da halkın beylerine, büyüklerine söylemeyecek, tek kelime sormayacak, ne sırrı varsa tavsiyesi kullar ile yapacak, Şimdi irade sahibi, mutlu, vatanın sahibi, yurt sahibi, memleket sahibi ama Yavmit ve Teke'nin egemenliği Avaz ve Hasan kölenin olacak. Dün yola çıkmadan yurtta kendi yerini Asker ve Berdiyar köleye verip onları büyük yaptığını görmüyor musun? Şimdi biz gidip Asker ve Berdiyar köleye mi selam verip, saygı gösterelim. Çambil'e gidip bu iki köleyi öldürmeli, ağızlarından ve burunlarından kara kan getirmeli ve niyetimi bildirmeliyim… Ben yurduma kulunu büyük yapıp, kendim ona fukara olup, önünde el bağlayıp eğilmeyeceğim, ölsem de, sen büyüksün asla demeyeceğim. Şimdiye kadar bu acıyı ifade edemeden ölüyordum ve iyi oldu Göroğlı beni geri gönderdi… Göroğlıbek'ten döndüm ve şimdi asla bey demeyeceğim" (Komisyon, 1956: s. 46)

Destanın birçok yerinde Ahmed Serdar'dan vahşi ve acımasız biri olduğuna vurgu yapılır.

"Ahmed Serdar baş şimdi,
Gönlü katı taş şimdi
Geldi Serdar Çambil'e
Nasıl olacak iş şimdi
Ahmed Yavmit elinde
Bir vahşi kişi şimdi" (Komisyon, 1956: s. 48).

Ahmed Serdar'ın geldiğini gören Çambil halkı onun hakkında şunları söyler:

"Bu Ahmed'in gelişidir.
Bize asla halk demez.
Bu uğursuz oğlan,
Bir uğursuzluğa gelmiştir.
Bize rahatlık vermez" (Komisyon, 1956: s. 49).

Destanda Berdiyar, Ahmed Serdar'ın nankörlüğünü şu şekilde anlatır:

"Şaşırmayın, düşmana boyun eğmek namerdin işi! Asla korkmayın. Eğer Ahmed'in eline düşerseniz öldürecek. Bu nankör Ahmed Serdar Göroğlı'nın tuzunu yer ve her zaman düşmanca davranır" (Komisyon, 1956: s. 50).

Ahmet Serdar, perileri takip ederek Hıdırali'nin ve perilerin bulunduğu yere ulaştığında Hıdırali, Ahmed Serdar'a şunları söyler:

"Kırgızların yakın akrabası,
Bize düşman olup gelmiş hırsız haylaz Ahmet
Halkım, alçağı gördünüz mü?" (Komisyon, 1956: s. 57).

Destanın sonunda Ahmed Serdar'ın askerlerinin üçte biri kalmıştır. Hasan Çapsan'ın savaşına daha fazla dayanamaz, öleceğini anlayan Ahmed Serdar, Miskal ve Yunus periye; *"Beni bu Kırgız'ın elinde rezil etme, öldürürsen sen öldür"* diye yalvarır (Komisyon, 1956: s. 61).

2.9.1.5. Rakip Âşık Düşman Tipi

Bu düşman tipi ise kahramanın sevgilisine, eşine, beşik kertmesine ilgi duyan ve onu elde etmek uğruna destan kahramanına düşmanlık eder. Kahraman ve sevdiğini birbirinden ayırmaya çalışan ve bunun için pek çok farklı hileye başvuran tiplerdir.

Rakip tip genellikle erkektir, fakat bazı destanlarda karakteri rakip tip yapan temel özelliklere sahip kadın rakipler de karşımıza çıkmaktadır. Fakat kadın rakiplerin etkinlik alanları erkek rakipler kadar geniş değildir.

Rakip âşık tipi Erali ve Şirali Destanı'nda Çakmakbek ile karşımıza çıkar. Afitabay'ın babasının nöbetçilerinden olan Çakmakbek, Afitabay'a âşıktır. Çakmakbek, Afitabay'ı görmek umuduyla, atının üzerinde ayağa kalkıp köşke bakmaya çalışırken Afitabay ve Şirali'yi birlikte uyurken görür ve zina yaptıkları için onları nöbetçilerin yardımıyla bağlayarak zindana attırır. Şirali'nin karısı Akılay olanları öğrenip Afitabay'ın yerine geçer. Erali'nin huzuruna çıkan Şirali'nin yanında karısı Akılay olunca, durum yanlış anlaşıldığı düşünülür. Durumu ortaya çıkaran Çakmakbek ise darağacına götürülür. Çakmakbek hırsının ve kaderinin kurbanı olmuştur.

Destanlarda kahramanın sevdiğine âşık olan birden çok âşık tipi gözlenebilir. Alpamış Destanı'nda rakip âşık tipi cadı Sürhayil'in yedi oğludur. Bu alpların yedisi de ünlü alptır. Bu alpların adı Kökeldaş, Kökemen, Kökkaşka, Baykaşka, Taykaşka, Koşkulak ve Karacan'dır.

Berçin'in güzelliğini gören Doksan Alp, Berçin'e talip olur ve Surhayil Berçin'e görücü gider. Alplar kendi aralarında da Berçin için kavga ederler. Fakat buradaki asıl çatışma özellikle Karacan, Kökeldaş ve Koşkulak Alp arasında yaşanır. Destanda onların çatışmalarına da yer verilir. Karacan gördüğü rüya ile Alpamış'la dost olur ve düşman tip olmaktan çıkar ve onu temsilen yarışlara katılır bunun üzerine diğer kardeşleriyle düşman olur ve aralarında anlaşmazlıklar çıkar.

Yarış sırasında Karacan, Babahan dağına Kalmaklar'dan önce vardığı için Kökeldaş Alp Karacan'a: *"Karacan, sen bizi reddedip, İslam dinini kabul edip, büyücü olup, belaya rastladın, Bu kötü atla bizden önce gelmişsin."* der (Yoldaşoğlu, 2000: s. 166). Daha sonra Karacan'a*: "Abini üzme Bayçibar'ı keselim atıyla halkı doyuralım, Barçinay'ı ben alayım, Özbek'le bir olma."* der (Yoldaşoğlu, 2000: s. 168). Karacan bunu kabul etmeyince onu ve Bayçibar'ı yakalayıp bağlarlar. Bayçibar'ın ayağına çivi çakarak zulmederler (Yoldaşoğlu, 2000: 173). Babahan Dağı'nın tepesinde bırakıp giderler. Karacan ağlayarak peygamberlerden, pirlerden ve evliyalardan yardım ister ve onların yardımıyla kurtulur.

Destanlarda kahramanın karşısındaki düşman da en az kahraman kadar güçlü ve kuvvetlidir. Alpamış Destanı'nda Berçin için yapılan yarışın dördüncü ve son etabında; "Güreşte doksan alpı yenen" galip sayılacaktır. Alpamış'ın yerine Karacan güreşir. Destanda Karacan'ın rakipleri en az Karacan kadar güçlü ve olağanüstü olarak anlatılır. Karacan'ın ilk güreştiği kişi hem abisi hem de doksan alptan birisi olan Koşkulak'tır. Koşkulak destanda şu şekilde tarif edilir:

"Bıyığı dallanır her tarafa giden,
Ucunda sıçanlar, yavrulamış,
Kovalayan kedi altı ayda ulaşan,
Böyle Kalmak elini sallayıp geliyordu" (Yoldaşoğlu, 2000: s. 192).

Karacan'ın ikinci rakibinden şu şekilde bahsedilir:

"İnsan anlamaz bunun söylediğini,

Beş yüz kulaç urgan yetmez beline" (Yoldaşoğlu, 2000: s. 192).

Karacan'ın üçüncü rakibinden şu şekilde bahsedilir:

"Ah çekse dünyayı sarsar sesi
Doksan sığır derisinden lastiği.
Tehdit atıp meydanda durdu" (Yoldaşoğlu, 2000: s. 192).

Karacan'ın dördüncü rakibinden şu şekilde bahsedilir:

"Öfkelense, taşı yarar öfkesi,
Doksan devenin eti olmaz kahvaltı,
Her bir izi ayrı ekin yeri gibi" (Yoldaşoğlu, 2000: s. 192-193).

Karacan'ın beşinci rakibinden şu şekilde bahsedilir:

"Altmış arşın kumaştan yeleği,
Doksan koyunun derisinden kalpağı" (Yoldaşoğlu, 2000: s. 193).

Karacan'ın altıncı rakibinden şu şekilde bahsedilir:

"Elinde dört yüz doksan kulaç asası,
Büyük havuzdan daha büyüktür kâsesi,
Bununla birlikte on sekiz tane esrarı,
Doksan arşın dokumadan çantası,
Böyle Kalmak dolaşıyordu meydanda,
Elini birbirine ovuşturup duruyordu.
Esrar içse de güçlü bir ustaydı,
...
Alp Karacan onu havaya attı,
Belki bulutlara kadar ulaştı" (Yoldaşoğlu, 2000: s. 193-194).

Karacan'ın rakipleri her ne kadar destanda tarif edildiği gibi güçlü olsalar da Karacan seksen sekiz alpı yener. Sadece abisi ve doksan alpın en güçlüsü olan Kökeldaş Alp kalmıştır.

Karacan Alpamış'a; *"Kökeldaş'la savaşmam için de çık dersen, çıkarım ama bu sefer çıkarsam sağ kalamam, önceden de Kamışlık'ta ayılar gibi güreşirdik diğerlerini yenerdim, ama onunla karşılaşırsam, hemen ölürüm çünkü Kökeldaş çok güçlü. Eğer*

gücün varsa, sen gücünü göster" der. Alpamış: *"Peki, öyleyse"* (Yoldaşoğlu, 2000: s. 195) deyip, meydana çıkar. Fakat iki alp da bir türlü yenişemezler. Berçinay Alpamış'ı cesaret vermek ve galeyana getirmek için sitem dolu şu sözleri söyler:

"Tutunca göğe atmak zor mu?
Yıkamazsan, beyim, verin bana sırayı,
Erkek kıyafetini ben giyeyim,
Var gücümü bileğime vereyim,
Bu Kalmak'ı pare-pare yapayım.
Kalmak ile beraber oldun Han'ım,
Sizinle çok alay eder kızlar,
Bu Kalmak'ı göğe atsan ne olur?" (Yoldaşoğlu, 2000: s. 197).

Berçin'in bu sözleri, Alpamış'ın çok ağırına gider. Kökeldaş'ı tuttuğu gibi göğe fırlatır. Yere çakılan pehlivan ölür (Baydemir, 2010: s. 49). Böylelikle en güçlü düşmanı Kökeldaş'ı da öldürerek Alpamış gücünü ve kahramanlığını ispatlar, son aşamayı geçer ve Berçin'e kavuşur.

Alpamış Destanı'nda eşi Berçinay ile evlenmek istediği için üvey kardeşi Ultantaz'da rakip âşık tipine örnek verilebilir. Ultantaz ve Alplar'ın Berçinay ile evlenme arzuları onları yıkıcı ve karşıt düşman tip hâline getirir.

2.9.1.6. Farklı Bir Memleketin Padişahı Olan Düşman Tipleri

Düşman tipler *kurnaz, kâfir, dinsiz, dev, şeytan'*dır. *Vurdu-kırdı, savaş, ihanet, her türlü zarar ve zorbalık, nefret etmek, kin gütmek, öfke duymak* yanında; *aldatmak, hainlik, zalimlik, kıskançlık, dedikoduculuk, iftira atmak, taş yürekli ve belâ olmak, menfaat gütmek* vb. gibi eylemleri planlı programlı bir şekilde gerçekleştirirler (Özdemir, 2018: s. 119).

Dalli Destanı'nda bu düşman tipi Dalli'nin babası Kubad Şah'tır. Kubad Şah karşımıza ilk olarak Hasanhan'dan Gırkök'ü alabilmesi için Köse'ye hile yapması konusunda akıl verdiğinde çıkar. Kubad Şah Hasanhan ile arkadaş olup onu evine davet etmesini, onu sarhoş edip çok ucuz bir fiyata adını almasını söyler (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 125–126).

Destanlarda kahramanın ülküsünü gerçekleştirmesine engel olmak için *savaşmak/dövüşmek/vuruşmak, çatışma ve anlaşmazlık çıkarmak, kaba kuvvete başvurmak, arkadan vurmak, cana ve mala kastetmek…"* vb. gibi yollara başvururlar (Özdemir, 2018: 119).

Hasanhan, destanın ilerleyen bölümlerinde Han Dalli'yi kaçırır, bunu haber alan Kubad Şah, "*memleketinin önde gelenlerini, aksakallarını, bilgelerini toplar, her yöreye at gönderip adam yığar, her tarafa haberci, mektup gönderip yurdun her köşesine haber sala, tellallar her yerde: "Atlı, sopalı kimse kalmasın. " diye çağırır. Kalelerden, sahralardan top top, grup grup insan gelir, asker çoğalır, gittikçe de sayıları artar. Padişahın emrinden korkan halk, fukara gelir. Dalli ve Hasanhan'ın bulunduğu dağın ağzı adam dolar gittikçe kalabalıklaşır"* (*Özbek Destanları 6 Dalli*, 2017: s. 239). Atlı, yaya, akıncı, askerlerin hepsini toplar, Dağıstan Dağı'nın deresi gittikçe kalabalıklaşır, gece Hasanhan'ın kaçmaması için dağa toplar atarlar. Hasanhan yolu bilmediği Dağıstan Dağı'nda Dalli ile birlikte sıkışıp kalır. Zaman geçtikçe derenin ağzı iyice sarılır. Kubad Şah'ın ordusundan şu şekilde bahsedilmektedir:

"Onca kalabalık insanlar saf saf oldular O zaman Hasanhan baksa, otta çöpte sayı var, duran orduda sayı yok, börtü böcekten, karınca, çekirgeden daha çok." (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 205). *"Saf tutarak tuğlarını yükseltip iyi atlıyı öne geçirerek delikanlıları, yüreklileri önden gönderip hazırlık gördüler"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 215). Hasanhan, Dalli, Göroğlu ve kırk yiğidi sayesinde Kubad Şah ve askerlerini bozguna uğratır.

Destanın birçok yerinde Göroğlu'nun düşmanlarından ve Kubad Şah ile askerlerinden *"Kızılbaş"* olarak bahsedilmektedir.

Göroğlu'nun kuvvetinden ve siyasetinden dolayı *"kara donlu Kızılbaşlar titrdi"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 21) *"Aşağıdaki hasımlar, Kızılbaşlar"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 205).

Farklı bir ülkenin padişahı olan düşman tipinin Alpamış Destan'ındaki temsilcisi Kalmak Şahı'dır. Kalmak Şahı, destanın başında olumsuz bir karakter değildir. Kongırat elinden gelen Baysarı ve yanındaki insanlar, onun halkına ait ekinleri bilmeyerek çiğnetmiş ve hayvanlarına yedirmiş olmasına rağmen onları affeder ve yurduna yerleşmesine izin vererek zararı da kendisi karşılar. Fakat Berçin için yapılan yarışlarda

Kalmak yurdunu koruyan doksan alpın ölmesi ve ölen alpların arasında Cadı Surhayil'in altı oğlunun da olması ve bir oğlunun da Alpamış ile dost olarak onunla birlikte gitmesi nedeniyle Surhayil, Kalmuk Şah'ını, Özbekleri öldürme konusunda ikna eder ve onlara karşı şahı kışkırtır. Kalmuk Şah Cadı Sürhayil'in kışkırtması sonucu düşman tipine doğru değişim gösterir ve dönüş yolunda olan Alpamış'ın ve Kongırat'a dönen halkın üzerine asker gönderir.

Huşkeldi Destanı'ndaki padişah düşman tipi Ahmet Serdar yüzünden Göroğlı'nın oğlu Avazhan'ı esir alan Hunhar şehrinin padişahı Hunharşah'tır. Hunharşah Göroğlı'nın gücünün kaynağı olan Gırat'a sahip olmak ve Avazhan'ı kendi adamı yapmak istemektedir. Göroğlı, ihtiyar kılığına girerek kendini Hunharşah'a, Göroğlı'nın seyisi Huşkeldi olarak tanıtır. Hunharşah'ı, Göroğlı'ndan üstün tuttuğunu söyleyerek onun sevgisini kazanır. Gırat huysuzdur ve kimseyi yanına yaklaştırmaz bu nedenle Hunharşah kendini Gırat'ın seyisi olarak tanıtan Huşkeldi'den yardım ister. Göroğlı, Avazhan'ı ve Gırat'ı Hunhar'dan kurtarabilmek için plan yapar. *"Şimdiki isteğim, padişahım şudur, insanları bir yerde çok toplayıp, bir yer düzenlense, geniş bir alan olsa, herkes olsa. Orada halkın toplandığı yerde, Gırkök atın hünerini gösterip, şehirdeki ahaline bir temaşa izletsem derim. Göroğlı'dan beyitlerine devir öğrenmiştim. Yeri genişçe hazırlayıverin. Gırat'ı oynatayım, eğer gönlü olursa, oynarsa, on sekiz kalıp kerpice devir çıkar. Göroğlı bey nasıl öğretmiş ise öyle yapar. Maşallah yılkı tay her ne öğrense aklından çıkıp gider ama bu atın bütün hünerleri aklında. Gönlü olursa çok güzel oynar. İnsanoğlu hayran kalır"* (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 255) der. Hunhar Şah kabul eder.

Hunharşah ve memurları *"Huşkeldi atam, Köroğlu'nun atını oynatır, temaşaya geliverin"* (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 255) diyerek herkese duyurur. Haberin yirminci gününde sokakları adam almaz oldu; tıklım-tıklım, dopdolu olur. İzlemek için Hunhar Şah ve seçkinler de gelir. Gırkök ata binip, kendisini at üzerinde kurularak Huşkeldi ata (Göroğlı) geldi. Gırat, akıllı bir hayvandır ve Göroğlı'nın gönlünden geçenin Avazhan'a kavuşmak olduğunu anlayarak izleyenlerin üstüne doğru gider. İnsanlar kaçışır. Hunhar Şah ne olduğunu sorduğunda *"Ey padişahım, söyleyeyim, sizler işittiniz mi, işitmediniz mi, Köroğlu'nun Avaz denen bir genç ölesicesi var. Ona bu kahrolasıca ölesice meftun, âşık. Avaz bunun üstüne binince uçan kuşları alır, havaya sıçrar. Şimdi evlatlarım, Avazhan gibi bir evladı analar doğurmaz. Avazhan'a benzer*

güzel bir bıyığı terlememiş olsa, bindirip oynatır idim. Şimdi atımın büyük derdi Avazhan, ondan başka derdi yok" (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 261) der.

O zaman Hunhar Şah, Avazhan'ın orada olduğunu söyler. Hunharşah adamlarına ve muhafızlarına Avazhan'ı zindandan çıkarıp getirmelerini emreder. Muhafız ve cellatlar Avazhan'ı getirirler. Göroğlı, Avazhan'ı terkisine bindirir. Gırat'ın keyfi yerine gelir oynamaya başlar, koltuğundan kanat yayıp, ağzını açıp, atayı alıp kaçar, adamlara saldırır. Hunharşah tekrar neden saldırdığını sorduğunda, Göroğlı Bey: *"-İşin olmasın, şimdi oynar, bunun işi ihtiyat, kirişe çıksam bu çocuk düşüp kalır, diye düşünüyor. Biriniz uzun bir kuşak getirin, sıkıca bağlayayım, bunun derdi, hastalığı bu, şu çocuk düşüp kalır diyor"* (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 263). Göroğlı'na kuşağı verirler Göroğlı Bey, Avazhan'ı sarsıntıda düşmeyecek şekilde sıkıca bağlayıp, sağlamlaştırdıktan sonra keyfi yerine gelir, gönlü ak, itibarı pek olup, Gırkök de oynamaya heveslenir ve beyit ile atı oynatmaya başlar (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 263). Göroğlı izleyen insanların üzerine saldırır ve öldürmeye başlar. O zaman herkes Huşkeldi'nin aslında Göroğlı olduğunu anlar bazıları kaçışır, bazısı da kılıç, tüfek, çifte, gürz, mızrak, yay, balta, nacak, eline ne geçtiyse alıp ortalarına alırlar. Göroğlı Bey, Gırat'ın dizginini toplayıp, yan tarafına bir kamçı vurunca kanatlı kuş gibi uçarak Hunharşah'ın yanına çıkar. Göroğlı Bey, Hunharşah'a meydana çağırır.

"Hunharşah kalmasın içinde,
Şah olup mertlik var mı sende,
Er belli olur bu meydanda,
Duran meydanın merdiyim ben.
...
Yığ şahım, askerini,
Topla serdarını,
Kırıp gideyim varını,
Şehrinde kıranım ben.
Göroğlı'yım, pehlivanım,
Hunharşah sana düşmanım,
Atımı nasıl almışım,
Gelip kırgın salmışım ben.
Hunhar, arzuda kalma,

Yığ, askerini durma" (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 281).

Göroğlı ile Hunharşah ve askerleri arasında kıran kırana bir mücadele yaşanır ve sonunda Hunharşah, Göroğlı'nın üstünlüğünü kabul eder. Göroğlı ve Hunharşah'ın arasındaki mücadele sona erer.

Erali ve Şirali Destanı'nda düşman tip; Umar ile Hemra'yı, Kahraman Şahın kızı Aytöre'nin çalınan mücevherlerinden sorumlu tutarak zindana atan Kahraman Şah'tır. Erali, Kahraman Şah'ın ülkesine giderek Umar ve Hemra'yı zindandan çıkarır. Kahraman Şah ülkesine gelip mahkûmları serbest bıraktığı için Erali ve Gevir'e sinirlenir üzerlerine kırk bin asker gönderir. Gevir ile Erali kırk bin askerle savaşarak onları yener. Erali Umar'ı Bağdat'a padişah yapar. Erali, Kahraman Şah'ın kızı Aytöre (Mastura) ile evlenir ve Kahraman Şah'ın kendisine boyun eğerse affedileceğini, eğmezse öldürüleceğini söyler. Kahraman Şah da kızının eşi olduğu için Erali Han'a boyun eğmek zorunda kalır. Erali, Kahraman Şah'ı, Umar'a yardımcı olarak atar.

Çambil Kamal'ı Destanı'nda düşman tipi Şirvan ilinin padişahı Arap Reyhan'dır. Göroğlı'nın Hasanhan'ı evlat edinmek maksadıyla Vayangan'a gitmesini fırsat bilerek Çambil'i kuşatır. Fakat Arap Reyhan'ın yanında olan Göroğlı'nın manevi annesi Halcuvan Göroğlı'na haber gönderir. Göroğlı adamlarıyla birlikte geri döner, onların ve Çambil'deki Miskal Peri ile Yunus Peri'nin düşmana karşı ayaklandırdığı kadınlar sayesinde düşmanı püskürtürler. Arap Reyhan memleketi Şirvan'a doğru kaçar, Göroğlı ve askerleri onları takip eder. Göroğlı, Reyhan'ın kendine tabi olması ve af dilemesi karşılığında bağışlayacağını söyler. Reyhan padişah katardaki devesinden, hazinedeki altınından ve beş yüz yorga atını verir. Göroğlı'nın önünde eğilir ve af diler. Göroğlı tekrar Çambil'e döner.

Çambil Müdafaası Destanı'nda düşman olarak İranlılardan "*En acımasız baş düşmanları İranlılar"*ın (Komisyon, 1956: s. 46) şeklinde bahsedilmektedir. Göroğlı ve askerleri Haldarhan ile savaşmak için yola çıktıkları vakit Göroğlı'nın ve Çambil'in yiğitlerinin gittiğini İranlılar işitirse, Çambil'e saldırabilecekleri düşüncesiyle dayısı Ahmet Serdar'ı on bin adam ile onlar dönene kadar halkı korumaları için geri gönderir.

Ayçınar Destanı'nda, haksız yere halktan fazla vergi alan Şeybanî Han düşman tipi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Aysuluv Destanı'nda, İran padişahı Dara ve onun pehlivanı Kayser düşman tipi mevcuttur. Padişah Dara, Turan memleketine düşmandır, dağlarda ve otlaklarda yaşayan halkı rahatsız edip, insanların sürülerini ve bütün mallarını ganimet alarak İran'a sürüp götürür. Turan diyarının padişahı Aysuluv'un oğlu aynı zamanda başkomutanı, Künbatır, İran'da dev gibi pehlivanları yıkar, onunla hiç kimse eşit olamaz. Künbatır'ın ünü İran padişahı Dara Padişah'ın kulağına gider bunun üzerine Dara ve Pehlivan Kayser hile ile Künbatır'ı tutsak alırlar. Dara Padişah ve Pehlivan Kayser, Aysuluv'a mektup yazıp elçiyle gönderir. Mektupta, *"Turan İran'a tabi olsun, Kral Aysuluv bize itaat etsin. Eğer bizi dinlemezse zindandaki oğlunu öldüreceğiz, ordu ile üstüne savaşmak için geleceğiz. Aysuluv Padişah'ı esir edip, tüm memleketini ve halkını talan edip, malını-mülkünü ganimet edip, adamlarını köleleştirip İran'a süreceğiz"* (Komisyon, 1956: s. 12) yazarak padişah ve Pehlivan Kayser mührünü basmıştır. Pehlivan Kayser, Aysuluv'a âşıktır mektubun bir kenarına, *"Eğer Aysuluv Padişah savaşmadan memleketini verir ve benimle evlenirse zindandaki oğlunu serbest bırakırım, hem kendi hem oğlu kurtulur"* (Komisyon, 1956: s. 12) yazmaktadır. Aysuluv bunu kabul etmez, İran ordusu ve Turan ordusu arasında büyük bir savaş olur. İran ordusu bozguna uğratılır.

2.9.1.7. Casus Düşman Tipi

Çambil Kamalı Destanı'nda casus düşman tipi olarak Çelmen Kızıl görülür. Göroğlı'nın Hasanhan'ı evlat edinmek için Vayangan'a gitmesini fırsat bilen Çelmen Kızıl, Şirvan padişahı Reyhan'ın yanına giderek, Çambil'den geldiğini, Köroğlu'nun Vayangan'a gittiğini, Çambil'de hiç erkek kalmadığını sadece kadınların olduğunu haber verir. Göroğlı'nın Çambil'de yiğitlerin hepsini asker yapıp fukaraya zulmettiğini söyler. Çambil'de erkekler yokken oraya gitmenin tam vakti olduğunu, Çambil'i kuşatıp Yunus ve Miskal Peri'yi alıp gelebileceğini söyler. Bunun üzerine Reyhan Padişah, Şahman ile Kapkan'a Arap olanların birleşip öç almaları ve Çambil'e gitmeleri gerektiğini söyler:

"Yürüyüp geldim ben adamsız çölünden
Suna uçar apak aydın gölünden
Bağışla, ben size diyeyim sözümü
Candan geçip geldim Çambil elinden.

Göroğli Bey Çambil belinden gitmiş
Çok yol yürüyüp Vayangan'a yetmiş
Çambil elinde er kişi yok
Çambil elinde bir sürü hanım kalmış.

Çambil eline Köroğlu asker bıraktı
Yiğitlerin hepsini serdengeçti yapıp
Fukaraya hep zulmetti
Vakit vakit tam vakti
Çambil elinde hanım ile kız kaldı.

Varıp bildireyim deyip benim gibi misafir
Bildirmek için misafir sana geldi
Erkek gitti, Çamlıbel'inin kızları
Ölüm aldı, hepsi sahipsiz kaldı.

İyi dinle, benim gibi Kızıl kulunu
Bozup gel, varıp Çambil şehrini
Yüz tane adam olsa kâfi gelir
Varıp yağmala gel bütün varını
Alıp gel Yunus, Miskal Peri'yi" (Komisyon, 1956: s. 101).

Ayçınar Destanı'nda casus düşman tip olarak karşımıza Babür'ün veziri Kayserbek çıkmaktadır. Kayserbek Babür'ün babasının da veziridir. Babür'ün babasını sevmesine rağmen Babür'ü hiç sevmez. *"Babür daha çocuk denecek kadar genç, ona istediğimi yaptırırım, yapamadığım işlerimi şimdi yaparım"* (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 61) diye düşünür fakat düşündüğü gibi olmaz. Babür babasından da bilgili, akıllı, kendi bildiğini yapan, kimsenin lafına bakmayan birisidir. Babür, Kayser'in bazı sözlerine gülüp: *"Vezirin bilge olursa, yurda abat olur, vezirin cahil olursa abat yurt viran olur"* der. Bu sözler Kayserbek'i can evinden vurur. Babür'ün Allah'a olan inancını kullanarak, Kayser çoğu zaman onu aldatır (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 89).

Kayser zenginliğini artırmak için Babürşah'ın düşmanı olan Şeybani Han'a casusluk etmektedir. Babür'ün birçok askerini yakalayıp Şeybani'ye göndermiştir. Babür

nereye yerleşse Keldiyar orada bir karışıklık çıkarıp: *"Haydi, Şeybani geldi"* diye hile yaparak kaçırır (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 89).

Babürşah, Ayçınar'ın bilge olduğunu söyleyerek, "*Eğer böyle olsaydı vezirim, Avare olup geçmez idim tahtımdan"* (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 59) sözleriyle övmesi üzerine Kayser, Babür'ün Ayçınar'ı getirtip vezir yapmasından korkar. Çünkü Ayçınar zeki bir kızdır eğer vezir olursa, kendisinin yaptığı hainlikleri anlayarak Babür'e söyleme ihtimali vardır. Bu nedenle Ayçınar'ı zorla kaçırtarak hapseder. Ayçınar, Kayser'in elinden kurtulur ve yaptıklarını Babür'e anlatır. Babür Kayser'i öldürtür.

2.9.1.8. Köse Düşman Tipi

Dalli Destanı'nda, köse düşman tipine tesadüf edilir. Dalli Han, hizmetkârı olan kıskanç, hilekâr ve yalancı Köse'ye, *"Bir at al, çok iyi at olsun, bütün atlara baş olabilecek nitelikte olsun ki doksan atın önüne koyup babama götüresin"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 125) diye emretmiştir. Dalli'yi, Çambil'e götürmek için at tüccarı kılığına giren Hasanhan ile karşılaşan Köse, Gırat'ı beğenir ve fiyatını sorar. Hasanhan, *"Sen bu atı alamazsın, eğer alırsan Han Dalli ile başa baş"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 123) der. Hasanhan'ın bu sözünün padişahın kulağına giderse kendini öldüreceğinden korkan köse, padişaha giderek her şeyi anlatır.

Padişahın da verdiği akıl ile Köse bir ziyafet düzenleyip ziyafette Hasanhan'ı sarhoş ederek Gırat'ı almayı planlar. Hasanhan ziyafet sırasında Gırkök atın ipini elinden bırakmaz, kimseye teslim etmez. Köse ve davetliler Hasanhan'a, birinci kâse misafir kâsesi, ikincisi ziyafet, üçüncüsü nöbet kâsesi diyerek Hasanhan'ı sarhoş etmeye çalışırlar. Fakat Hasanhan, Köse'nin kendisini kandırmaya çalıştığını anlayarak bu duruma sinirlenir, onlara da içirir. Hepsi korkularından içerler ve sarhoş olup sızarlar. Böylece Köse'nin oyunu tutmaz.

Destanda Köse şu şekilde tarif edilmektedir; *"Çok da yaşlanmış pir Köse, hiç kimseye cahilliği bırakmayan cahil Köse. Yaramaz, çok yalpalayarak yürüyordu, gözünün önünü görmeyen kör Köse. Hiç kimse önüne çıkamaz, kendisi çok zor Köse"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 117).

Bu Köse daha sonra Ravşan Destanı'nda da yer alır. Ravşanhan Şirvan şehrine Zülhumar'ı bulmak için gittiğinde karşısına, *"çok yaşlanmış pir köse, üç yüzden aşkın dört yüze yakın, çok yaşlı köse, belki beş yüzüne girmiş, dakayunusu görmüş, bütün yurdu-halkı aldatan, daima dolandırıcılık ile ömrünü geçirmişti. Şakağı cüzzamlı, çenesinin eti sarkmış, kaşları dökülmüş, gözleri bozulmuş, çenesinin ortasında bir tane tüyü olan, o da bir karış olup uzamış, bu tek sakala kıymetli güzel taşlardan delip asmış"* (Komisyon, 1956: s. 382) bu Köse çıkar.

Ravşan'a, *"babanız Hasan'dan beş yüz altın var, alacağım. Babanın borcunu öde!"* (Komisyon, 1956: s. 382) der.

"Cümleyi cümleye bağladım
Gam geldiğinde gamlanıp ağladım
Şu Gırat'a köse oldu alıcı
Gırkök ata beş bin altın istedim.

O atı bir kız gibi sürdü
Nicelerinin kalbini kaynattı,
Han Dalli'yi köşkünden alıp,
Gırat'ı zalim baban oynattı,
Gelmiş Han Dalli'yi almak amacıyla,
Han, hile yaparak Dalli'yi alıp gitti.

İnsanlar padişaha söyledi,
Zindancılar gelip benin gibi köseyi bağladı,
Benim gibi köse sokakta ağladı,
Gönlünden nice kızıllar söyledi
Alıp gidip Han Dalli'nin babası
Beş yüz tilla para cezası verdi.
Gırat'a alıcı köse olayım,
Dalga vurup deryadan taşacağım
Bu paramı senden bugün alayım,
Ondan sonra yer ile yeksan edeyim.

Bu paramı senden önce alayım.
Ondan sonra keseyim gövdemden başımı!

Sen bir çocuksun benim en büyük düşmanım
Şirvan elindeki devri devranım
Humar Han'a sen bahadırlık gelensin,
Seni öldürsem dilde kalmaz ukdem" (Komisyon, 1956: s. 384).

Ravşanbek, *"Ey köse beni oyalama. Babam hâlâ Çambilbel'de yaşıyor, ölmedi, paran olsun ya da olmasın, git ve alıver, ben bilmiyorum; "El eli tanır" demişler, paranı git babamdan al"* (Komisyon, 1956: s. 384) demesine rağmen Köse ısrar eder, bunun üzerine Ravşan, Köse'yi öldürür.

2.9.2. Olağanüstü Düşman Tipi

Fiziki bakımdan olağan dışı büyüklüklere sahip, genellikle yer altı âlemine ait olan, sihir-büyü vb. yapma yeteneğine ya da sihirli araçlara sahip olan, sıradan insana göre uçmak, şekil değiştirmek gibi sıra dışı yetenekleri olan, insan ırkına göre çok uzun sayılacak bir hayat sürdürmüş, olağan düşman tipinde olduğu gibi hilekâr ve acımasız özellikleri bünyesinden barındıran düşman tipleridir. Olağanüstü düşman tiplerinden bazıları insanken, kötülükle iç içe sürdürdükleri hayat onları yer altı âleminin yaratıklarına dönüştürmüştür (Düzgün, 2014: s. 8).

2.9.2.1. Cadı Düşman Tipi

Destanlarda cadıların tasviri genellikle çirkin, toplumun onaylamadığı davranışlarda bulunan, büyü gibi şeytanla ve şeytanlıkla ilgili olduğu düşünülen işlerle uğraşan kadın tasviriyle yapılır (Sarpkaya, 2018: s. 111). Anaerkil dönemden ataerkil döneme geçildiğinde kadınlar düşman güç ve kişiler olarak karşımıza çıkmaya başlamıştır. Bu değişim destanlarda çoğunlukla yaşlı cadı kadın tipiyle gösterilmeye çalışılmıştır. Bu konuyla ilgili olarak, R. Berdibayev şunları söylemektedir: *"Cadı kadın tiplemelerinin hanlara, yöneticilere akıl verdikleri, düşmanlarının sırlarını bildikleri görülür. Bu kadın toplumunun üstünlüğünün, ihtiyar kadınların bir külte dönüşmelerinin, dünyada her şeyi bilen kişiler olmalarının olağan bir yansımasıdır. Bu nedenle de ihtiyar*

cadı kadın tiplemelerinin "dâhiliği", ataerkil toplum içinde iyiliği ve kötülüğü istedikleri gibi yöneten, sevilmeyen bir güce dönüştü" (İbrayev, 1998: 73–74).

Cadının tasviri estetik anlamda cadının kötü ve korkunç bir varlık olmasına hizmet eder. Anlatıcı tarafından metne eklenen bu estetik yapı, cadının korkutucu niteliklerini artıran özelliktedir. Cadı karanlık dünyanın ve bu dünyadan gelebilecek tehlikelerin varlığı olarak bir ötekilik sembolüdür. Anlatıcı cadı üzerinden bir ötekileştirme yaparak kötü nitelikleri olağanüstü bir varlığa aktarırken cadının tasvirini de etki gücünü artırmak için çirkin estetiği oluşturarak yapar. Burada yapılan ötekileştirme herhangi bir insan üzerinden değil, cadı gibi çirkin, toplumun onaylamadığı davranışları bulunan ve şeytanla ve şeytanlıkla ilgili düşünülen büyü gibi işlerle uğraşan bir kadın tasviriyle yapılır (Sarpkaya, 2018: s. 111).

Destanlardaki cadılar insanların yaşadığı yerlerde insanların gelip geçtiği yollar üzerinde kahramanın karşısına çıkarak, kahramana düşmanlık yapabilir. Sarpkaya, *"Türklerin Şeytani Masalları"* adlı eserinde bu konuya şu şekilde değinmiştir: *"Cadı gibi bazı tasavvurlar herhangi bir yerde olabilme özelliğine veya yetisine sahiptir. Bu durum sembolik bir anlam taşır. Cadının herhangi bir yerde, özellikle insanların yaşam alanına yakın bir yerde olabilmesi kötülüğün, tehlikenin ve bu tehlikeden doğan korkunun herhangi bir yerde olabilmesinin sembolik bir ifadesidir. Cadı her yerdeyse tehlike ve korku da her yerdedir. Cadı, mevcut dünyada ve düzende bir ötekilik ve düzensizliğin sembolüdür"* (2018: s. 253).

Destanlarda cadılar hem korku uyandıran dış görünüşleri hem de kahramana zarar vermek yönünde takındıkları düşmanca eylemleri nedeniyle düşman tipler arasında yer almaktadır. Cadılar, genellikle kahramana düşmanlık eden kadın şeklinde tasvir edilmektedir. Bu cadı kadın çirkin, yaşlı, kara kuru, vb. şekilde tarif edilir.

İncelediğimiz destanlarda cadılar *"fitne çıkaran, açgözlü, kıskanç, intikamcı, kinci art niyetli"* kişilerdir. Cadılar olumsuz tüm özellikleri üzerinde toplayan düşman karakterlerdir.

Cadının eylemleri tümüyle kötülük yapmakla ve kahramana zarar vermekle ilgilidir. Cadı çoğu zaman çeşitli kötü eylemler için bir araçtır. Kötülük yapmak isteyen kişiler tarafından parayla tutularak çeşitli kötülükler yapmak üzere kullanılır. Cadı, mitik anlamda iyinin ve doğrunun karşısındaki kötünün ve yanlışın bir taşıyıcısıdır Cadının

olumsuz eylemlerinden biri de insanları kandırması ve insanlara karşı hainlik yapmasıdır (Sarpkaya, 2018: s. 108-109). Rüstem Han Destanı'nda Cadı Mamagül, ölene kadar iftira atarak fitne çıkarmak ve arabozuculuk yapmak yönüyle belirir ve Rüstem Han ve annesine sürekli zarar vermeye çalışır.

Örneğin; Rüstem Han Destanı'nda Hürayim'in iki kuması, Hürayim'i kıskanırlar. Hürayim'den kurtulmak için Aktaş vilayetindeki üç yüz altmış cadının başı olan Mamagül'ün yaşadığı mağaraya giderek ondan yardım isterler.

Cadı Mamagül'den destanda şu şekilde bahsedilmektedir:

> *"Aktaş vilayetinde üç yüz altmış mestân vardı. Üç yüz altmış mestânın Mamagül adında bir liderleri vardı. Bu mestân şehrin dışındaki bir mağarada yaşardı. Mağarada yatar ve çok yüksek sesle horlardı. Bir batman afyonu dört seferde çekip atardı. O; pek çok insan için tehlikeydi, birçok yiğidi iki paraya satardı. İyiliği üç paraya almaz, nerede kötülük olsa arar bulurdu. Kim olursa olsun, bu yaşlı kadından çekinerek ondan uzak dururdu. Kötülük yapmak isteyen kişiler ise bu mestânı arar bulurdu… Onun alnı tokmak gibi, gözleri ateş gibi, yüzü çökmüş, her yerinde yaralar açılmış yaşlı bir kadındı"* (*Özbek Destanları 5 Rüstem Han Destanı,* 2016: s. 41).

Mamagül, dört çuval altın karşılığında iki kumayla anlaşır. Yaşlı kadın kumaların verdiği bu hazineden dört yüz akçeyi alıp Aktaş Şehri'ne gider, pazar yerinde, Kayistân memleketinden mollalık ve imamlık yaparak para kazanmak için gelmiş ekmek parası bulmak için bezgin bir hâlde oturan dört mollayı görür ve dört yüz akçeyi bu dört mollaya verir. Onlardan dört yüz akçe karşılığında söylediklerini yazmasını ister ve *"söylediklerimi öyle bir yazın ki okuyan herkes inansın, okuyan adam bunun manasını bilsin, yazdığınız mektup Sultan Han'ın karşısında muteber olsun"* (*Özbek Destanları 5 Rüstem Han Destanı,* 2016: s. 51) der. Mollalar kabul eder ve dediklerini yazarlar. Aktaş'taki hiç kimsenin haberi olmadan memurların ve oradaki herkesin adını yazıp onların adına mektuba parmak basarak Mamagül'e verirler.

Cadı Mamagül mektubu yanına alıp tahtadan at yapar, kâğıttan kanat yapar, çelikten gem yapar ve gökyüzüne uçar. Kurudım'a, Sultan Han'ın yanına varır. Sultan Han'a:

"Ey şahım, size söyleyecek sözüm var,
Senin için solmuş gül gibi yüzüm var,

Eziyet çekip Aktaş yurdundan geldim,
Sebil oldu Aktaş elinde saltanatın.
İçim yandı, yetiştirdim ben size haber,
Viran olup kaldı Aktaş gibi yer,
Olanlardan sen gibi şahım bihaber.
Yurdunu bıraktığın Hürayim yârin,
Nice yıllar geçti yoktur haberin.
Sokaklarda işve, cilve yapıyor,
Yiğitleri daima etrafına topluyor,
Adamlar takılıp gidiyor onun peşine,
Yaşlı genç demeden birlikte oluyor,
Şahım, bunu herkes görüp size gülüyor.
Yanıp gittik bizde hiç kalmadı takat,
Düşünüp gördük elde oldu kıyamet,
Benim sözüme inanmıyorsan beyzade,
Büyük küçük herkes parmak bastı,
İşte, şahım, okuyun buradadır name" (*Özbek Destanları 5 Rüstem Han Destanı,* 2016: s. 59–61) der.

Mektubu okuyan Sultan Şah, üç altmış cellata Aktaş'a gidip Hürayim'i öldürmelerini emreder. Böylelikle Mamagül, Hüreyim'e iftira atarak karı kocanın arasını bozmuştur.

Cadıların falcılık özellikleri de vardır. Bu sayede uzak yurtlarla ve geçmişte yaşanmış olaylarla ilgili bilgi alırlar. Rüstem Han Destanı'nın ilerleyen bölümlerinde iki kuma, Mamagül'ün yanına gelerek Rüstem ile Hürayim'in ölmediğini duyduklarını söylerler ve doğruysa altınlarını geri isterler. Bunun üzerine Mamagül kırk bir nohut atarak fal açar. Falında, Rüstem Han'ın Bucul'da, Hürayim'in ise Akrebat'ta olduğunu görür. Mamagül tekrardan tahtadan at, kâğıttan kanat, çelikten dümen yaparak Hürayim'in bulunduğu Bahre Dağı'na gider (*Özbek Destanları 5 Rüstem Han Destanı*, 2016: s. 193).

Rüstem Han Destanı'nda kılık değiştirme motifi de cadıların olağanüstü özellikleri arasında yer almaktadır. Mamagül, Bahre Dağı'nda Hürayim'in yanına gelir. Mamagül

kurnazlık ederek Hürayime'e dost gibi davranır. Hürayim'i devlerin yaşadığı yerleri, yer altındaki mekânlarını göstermek için yer altına indirir ve Hürayim'in boynuna boyunduruk, ayağına pranga vurur. Hürayim'in giysilerini kendisi giyer ona da kendi giysilerini giydirir ve kırk kapıyı üzerine kilitleyerek dışarı çıkar. Mamagül bir dua okuyarak Hürayim'in suretine bürünür (*Özbek Destanları 5 Rüstem Han Destanı,* 2016: s. 195).

Rüstem Han geldiğinde hile ile onun ellerini bağlar. *"O sırada kurnaz yaşlı kadın şekilden şekle girmektedir"* (*Özbek Destanları 5 Rüstem Han Destanı,* 2016: s. 201).

Cadılar büyü yapmak gibi kaynağı şeytani olan olağanüstü güçlere sahiptir. Mamagül, kervansaraydaki zindanda duran Kızıl Dev'in yanına ince gerdanlı, küçük ağızlı, ince belli çok güzel bir gelin gibi gider. Mamagül, eri olması karşılığında Kızıl Dev'i zindandan çıkarır. Kızıl Dev'i, Rüstem'in oğlu olduğunu ve eğer onu öldürmezse birlikte olamayacaklarını söyleyerek kandırır. Dev, Rüstem'in yanına geldiği zaman Rüstem, Kızıl Dev'e sert sert bakınca dev korkar. Bunun üzerine Mamagül bir avuç toprağı alıp büyü yaparak Rüstem'in gözüne atar, Rüstem'in gözü kör olur (*Özbek Destanları 5 Rüstem Han Destanı,* 2016: s. 203). Burada da Mamagül şekil değiştirme, kurnazlık ve büyücülük gibi özellikleri ile ön plana çıkmaktadır.

Kızıl Dev Mamagül'ün böyle bir yiğidin annesi olduğuna inanamaz ve doksan batman dökümden baltası ile Mamagül'ü öldürür.

Alpamış Destanı'nda Cadı Sürhayil arabozuculuk yapmasıyla ve kahramandan intikam almak için hileye başvurmasıyla düşman tip özelliği kazanmıştır. Alpamış'ın ülküsüne ulaşmasının önündeki en büyük engel Cadı Sürhayil ve onun kışkırttığı Kalmuk Şahı'dır. Destanın başından sonuna kadar yalancıdır, kurnazdır ve münafıktır. Destanda Sürhayil'den şu şeklide bahsedilmektedir:

"Bilinir ki o cadı Sürhayil idi
Güzellik ve iyiliğe Azrail idi
Kalmak yurdunda belli bir beladır" (Yoldaşoğlu 2000: s. 332).

Cadı Surhayil, Berçin uğruna yapılan mücadelede altı oğlunun öldürülmesinin bir oğlunun da Alpamış'a dost olarak gitmesinin intikamını almak için, destanın başında hiçbir olumsuz özellik göstermeyen Kalmuk Şahı'nı kandırıp arada fitne ve fesat çıkararak Şahın düşman tipine dönüşmesine neden olur, arabozuculuk yapar. Kalmuk

Şah'ı, Özbekleri öldürme konusunda kışkırtır ve göç yolundaki Özbeklerin üzerine asker gönderir. Gönderilen askerler Alpamış ve Karacan tarafından bozguna uğratılır.

Surhayil, oğullarının intikamını alana kadar bu uğurda savaşmaktan vazgeçmez. Destanın ikinci bölümünde, Kalmak Şahı'nın askerlerinin öldürülmesinden Baysarı'nın sorumlu olduğunu söyleyerek bu seferde Kalmak yurdunda kalan Alpamış'ın kayın babası Baysarı'ya karşı kışkırtır. Kalmak Şah, Baysarı'nın bütün mal varlığına el koyar ve onu bir deve sürüsüne çoban yapar. Alpamış, Baysarı'nın başına gelenleri öğrenince, kırk yiğidi ve kız kardeşinin kocası Bektemir ile Baysarı'yı kurtarmak için yola çıkar. Çünkü Baysarı hem Kongırat yurdunun bir mensubu hem de kayın babasıdır, Alpamış bu durum karşısında sorumluluğunu yerine getirmek zorundadır.

Sürhayil, Baysarı'nın bulunduğu yere giden yoldaki Murattepe'ye yaptırdığı sarayda konaklamaya gelen Alpamış'ı ve kırk yiğidini hile ile sarhoş eder. Alpamış'ı ve kırk yiğidini öldürmek için çeşitli yollar dener, Alpamış'ın kırk yiğidi şehit olur; fakat Alpamış'a hiçbir şey olmaz. Sürhayil, hâlâ uyumakta olan Alpamış'ı yer altında bir zindan yaptırarak bu zindana attırır. Alpamış, atı Bayçibar'ın ve evliya ve pirlerin yardımıyla zindandan yedi yıl sonra çıkar. Alpamış zindandan çıktıktan sonra Sürhayil'in kafasını kesip Şahın kapısına asar ve Kalmak Şahı'nı da öldürür. Böylece yedi yılın intikamını almış olur:

"Surhayil yoluna çıktı,
Ana dedi, bu bey Hekim,
O kurnazı yakaladı.
Nice sözü ona sordu,
Öleceğini ihtiyar anladı,
Konuşamadı dili tutulup,
Çenesi tir tir titredi.
Kılıç ile başına vurup,
İki parçaya ayırdı,
Şahın kapısına astı" (Yoldaşoğlu 2000: s. 352).

Huşkeldi Destanı'nda Hunharşah'ın düşüncesine itibar ettiği Hunhar şehrine hile ile düşman girerse, anlayacaklarına inandığı üç tane cadısı vardır. Bu üç cadıdan Göroğlı'na düşmanlık eden Kırlangıç Mestan'ın tasviri şu şekildedir:

"Kırlangıç Mestan yüz on girmişti. Titrek titrek, takkesi boncuk, oyuncağı bebek, uçtuğu salıncaktı. Alnı alalanmış, iki yanının eti çekilmiş, ağzı buruşmuş, kime rast gelse vurmuş, sırtı başı kurumuş, yoldaşları ile her gün yoluşmuş, tay gibi eşinmiş, gıybet haset okumuş, saçı kokmuş, koca it gibi, kellesi havuç yıkama sepeti gibi bir ihtiyar idi" (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 219). Bu tasvirle Kırlangıç Cadı'nın fizikî görüntüsüyle de düşman tipi olduğu hissettirilmeye çalışılmıştır.

Hunhar Şah'ın veziri Danışmend Kel de Kırlangıç Cadı'dan için: *"Yaşı geçtiği hâlde her zaman saf kişileri kandırıp evine götürüp hep oynaş arar"* (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 231) diye bahseder.

Göroğlı, Hunhar şehrine Avazhan'ı ve Gırat'ı kurtarmaya giderken, ermişlerin çocukluğunda Göroğlı'na, verdiği teleklerlerden ak olanı yüzüne sürerek yüz yaşında bir ihtiyar olur. Hunhar şehrine vardığında kendini Kızılcer'in mağarasında kalan Huşkeldi Molla olarak tanıtır. Göroğlı'nı molla kılığında padişahın sarayını gözetlediğini gören padişahın üç cadısından en küçüğü Kırlangıç Cadı, onun Göroğlı olduğunu anlayarak yakasından tutup Hunhar Şah'ın huzuruna getirir. Fakat padişah emin olmak için ortanca cadıya sorar, ortanca cadı Göroğlı'nı tanıyamaz. Büyük cadı da geçmişte onu ölümden kurtardığı için Göroğlı'nın kimliğini açıklamaz. Bunun üzerine Kırlangıç Mestan korkup kaçar.

Cadılar, insan yeme, hainlik yapma ve çeşitli engeller yaratma özellikleriyle yer alır (Sarpkaya, 2018: s. 108).

Belagerdan Destanı'nda Avaz, Erem Bağı'na giderken büyük kızıl bir kulede yaşayan ihtiyar bir cadı kadınla karşılaşır. Cadının tasviri şu şekildedir:

"Gözleri ateş gibi, alnı balta gibi, çenesinin eti kaçmış, kel başı yağır olmuş, yüzünün nuru gitmiş aksi ihtiyar… İhtiyar yukarıda duran tan yıldızından on dört yaş büyük çıktı. Yaşı o kadara girse de, sallana sallana, taktığı on altı katar eşek yükü boncuk, gördüğü ağaca varıp salıncak sallanacak, ipi kopup gitse diz üstü oturup kalacak, lakin buncaya girse de, gönlü on dört yaşında tiril tiril gelincik" (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 365).

Bu cadı Avaz'ın doğduğu andan itibaren onun yanında olup onu koruyan, yardım eden, Göroğlı'nın *"koca anası"*dır. Cadı, Erem Bağı'na nasıl ulaşacağı konusunda Avaz'a yol gösterir.

Fakat cadı ile Avaz, cadının mekânına girip, yağ kaynayan kırk kulplu kazanın başına varınca, cadının Avaz'ı pişirip yiyesi gelir. Avaz'ı kazana atıp yemek için hile yapmak ister fakat Avaz, cadının oyununu anlar ve cadıyı kendi oyununa getirerek kazana atıp öldürür:

"Görün burada Avazhan'ı,
Kara değneği ele aldı,
Garip Avaz dürtüverdi.
İhtiyar sendeleyip yağa düştü,
Sıcaktan yanıp şimdi pişti" (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 375–377).

Yukarıdaki görüldüğü gibi anlatıcı tarafından metne eklenen cadı tasvirleri estetik anlamda cadının kötü ve korkutucu niteliklerini artıran bir varlık olmasına hizmet etmektedir. Anlatıcı cadı üzerinden ötekileştirme yaparak kötü nitelikleri olağanüstü bir varlığa aktarırken cadının tasvirini de etki gücünü artırmak için bir çirkin estetiği oluşturur (Sarpkaya, 2018: s. 111).

Stith Thomson, *Motif İndeksleri* sıralamasında *Cadı"*yı bir motif olarak, G. Devler başlığının alt başlığı olan "G200-G299 Cadılar" başlığına dâhil etmektedir.

2.9.2.2. Peri

Develioğlu'nun sözlüğünde *"peri"* kelimesi *"cinlerin çok güzel ve alımlı olarak farz edilen dişilerine verilen bir ad"* şeklinde açıklanmaktadır (Develioğlu, 2008: s. 860).

Hemen hemen tüm mitolojik sistemlerde karşımıza çıkan periler ve perilere benzeyen tasavvurlar, bazen iyiliksever ve yardımcı, bazen kötü ve tehlikeli, bazense yaramaz ve kaprisli olabilen, dünyada yaşayan ve insanlarla yakın ilişkiler kurabilen bir varlıktır (Sarpkaya, 2018: s. 91, Cirlot, 1971: s. 101'den).

Özbek destanlarında kahramanların peri kızlarıyla evlendiği görülmektedir. Göroğlı'nın iki eşi de peridir. Bu iki perinin düşman olarak karşımıza çıktığı ve çatışmaya neden olduğu tek destan Belagerdan Destanıdır.

Destanda Hasanhan Dalli'yi Erzurum'dan getireli bir ay geçmesine rağmen Göroğlı, Hasanhan ile Dalli'yi düğün yapıp evlendirmez. Göroğlı'nın eşleri Yunus Peri ve Miskal

Peri *"Bizlerden çocuğu olmadı. Üstümüze Dalli'yi alsa, ondan bir çocuğu olsa, bizler Çambil'de dışlanmış hanım olup kalırız"* (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 305) diye düşünürler. Kimseye haber vermeden yurtları Erem Bağı'na gitmeye karar verirler. Göroğlı'nın peşlerinden gelip kendilerini öldürmemeleri için de Gırat'ın seyisi Gacdumhan'ı kandırarak Gırat'a binip Erem Bağı'na onlarla gelmesini sağlarlar. Periler, güvercin donuna girip Erem Bağı'na giderler fakat gittikten sonra yaptıklarına pişman olurlar.

Yunus Peri, Erem Bağı'na gitmeden önce bakıp büyüttüğü Avaz'ı görmek ister. Avaz'a arkasından gelmemesini, onu aramamasını tembihler. Eğer arar ya da arkasından gelirse *"peri soylu"* olduğu için onu öldürebileceğini söyler:

"Anam diye ağlama, kederlenme,
Sakın sen bizi aramaya gitme,
Eğer gidersen, bil, mahvolursun,
Beyhude sen gariplikte ölürsün.

Takdir etse kıyamette görürsün,
Yavrum Avaz varma, Erem şehrine,
Evladım alay sanma söylediğim sözümü,
Anan olarak sana acıyamam,
İzleyip gelme öldürürüm seni.

Arayıp gidersen işitmeyip sözünü,
Gidersen ben oyarım nergis gözünü,
Nasihatim budur sana Avaz can,
Ben periyim, sana yardım etmem" (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 317).

Avaz'ın yolda karşılaştığı koca anası, kendi mekânından, perilerin girdiği cam havuza kadar tünel kazmasını söyler. Havuza ulaştıktan sonra baltayla camını kırarak bir oyuk açmasını, bu oyuktan su giderken Akkız adlı peri oyuğa tıkılırsa annesine ve Gırat'a ulaşabilmesi için yardım edebileceğini söyler. Avaz kadının dediğini yapar. Yunus Peri diğer peri kızlarla havuzun yanına geldiğinde cam havuzdan insan kokusu aldığını

söyleyerek havuza girmemeleri yolunda uyarır. Fakat periler: *"Senin Göroğlı'nın koynundan çıkışından altı ay geçmedi, senden insan kokusu gitmedi. Bize gelmez. Bizim hayalimizi bölme, boş sözleri bize söyleme"* (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 383) diyerek periler havuza girerler. Avaz denileni yapar ve kadının dediği gibi oyuğa Akkız takılır, peri yardım etmeyi kabul eder.

Yunus Peri, Avaz'ı gördüğünde kıskanıp, sinirlenerek anne oğulluğu bırakıp Avaz'ı zindana attırır. Yunus Peri'nin merhametsizliği destanda *"peri halkından merhamet olmaz"* (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 397) şeklinde belirtilir. Buradan da perilerin sevgisine güven olmayacağını, sözü dinlenmediğinde ya da kıskandığında öfkelenerek, merhametsiz bir tavır takınabileceğini anlarız. Avaz insan soyundandır, annesi peri soyundandır. "*İnsanoğluna, peri nesli dostluk etmez, onun cinsi başka(dır). O adamın toprağından yaratılmamış"* tır (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 379).

Unutulmamalıdır ki periler mitik anlamda olağanüstü varlıklardır. Gerçek dünyaya ait olmayan, hayali bir varlık olarak peri; bir tür doğa ruhu olarak potansiyel bir tehlikenin sembolüdür. Periler kötülük yapmadıkları durumlarda bile bir tehlike yaratma veya zarar verme ihtimaliyle düşünülürler (Sarpkaya, 2018: s. 97).

2.9.2.3. Dev

Dünyada birçok mitolojik sistemde ve anlatmalarda çocukları kaçırıp öldüren, insan eti yiyen ve insanın kokusunu çok uzaklardan alabilen devlerle ilgili tasavvurlar bulunmaktadır (Sarpkaya, 2018: s. 59).

Hançerlioğlu *Dünya İnançları Sözlüğü*'nde devi; *"çok uzun ve çok iri, çok güçlü ve çok korkunç mitolojik varlıklar"*dır. *"Türk inanç sisteminde devler, "bir dudağı yerde, bir dudağı gökte" kocaman varlıklar olarak tasarlanmıştır, birbirleriyle evlenebilen erkekleri ve dişileri vardır, dişilerine dev anası denir, Kaf Dağı'nın ardında otururlar"* (2000: s. 114) şeklinde tanımlamaktadır. Türk inançlarında devler, bir dudağı yerde bir dudağı gökte olan kocaman varlıklar olarak tasavvur edilirler.

Destanlarda, *"devler",* kurulu düzene karşı tehlike yaratan çeşitli eylemlerde bulunur. *Dev* varlığıyla ve gerçekleştirdiği eylemlerle tehlikenin sembolüdür, kahramanın önündeki engeldir.

Devin tasviri genel olarak onun büyüklüğüyle alakalıdır. Devin büyüklüğü ona hükmedilemez, kontrol edilemez ve bu duruma bağlı olarak tehlikeli bir nitelik kazandırır. İnsan dev karşısında boyutları gereği çaresizdir, tehlike altındadır ve bu durum onda bir korku yaratır. Devlerin büyüklüğü ve olağanüstülüğü, tehlikenin boyutunu, korkunçluğunu ve engelin zorluğunu ifade eder (Sarpkaya, 2018: s. 348).

"Dev düşman tipi" incelenen destanlar arasında en belirgin olarak arkaik özellikler gösteren Melike Ayyar Destanı'nda karşımıza çıkmaktadır. Melike Ayyar Destanı'nda çölde Avazhan'ın karşısına Arbatin'in Şahı'nın, Çambil yurduna Göroğlı ile savaşması için gönderdiği ordunun kumandanı Mikatil çıkar. Makatil *"File binmiş, iki ayağı çimenlik yeri dirgen gibi dilen, saçı sakalı uzamış; karışıp, ağzı burnunu örtmüş"* (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 47) güçlü, olağanüstü bir şekilde tarif edilmesine rağmen altındaki fili de kendisi de Avazhan'ın *"elmas kılıcı"* ile başına vurduğu tek hamle de ikiye ayrılır (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 57).

Destandaki devler olağanüstü özelliklere sahiptir, *"cadı dev"* olarak anılan devler vardır. Devler *"büyü, sihir yapabilirler, uçabilirler ve insan eti yerler".*

Melike Ayyar Destanı'ndaki devler, insan eti yemektedir. Devler, Avazhan'ı ilk gördüklerinde onu yemek isterler:

"Kulak verin benim gibi şahın sözüne,
Canım çekti genç oğlan etini,
Şah dişlesin onun etini.
Şöyle böyle diyecek olursa vurun kafasına,
Kebap yaparak getirin şahın karşısına.
Feryat ederse işitmeyin sözünü,
Zulüm ile oyun iki gözünü,
...
Oyalanmadan hemen kesin başını,
Ortaya alıp yiyin onun etini.
Bilmiyorum hangi şehirden gelmiş.
Rızkımıza Huda onu vermiş" (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 75–77).

Avazhan babasının Göroğlu olduğunu söylediğinde, Yaprak Dev korkarak Avazhan'a şunları söyler:

"Sen dinle dayıların sözünü,
Bizler gördük bey enişte min kendini,
Beş deve zorluk çıkarıp,
Götürdü Şavrub Şah'ın kızını,
Bir gün geldi deryadan taşarak,
İrem bağlarından devler ile savaşarak,
Devler kaldı o zaman akılları şaşarak,
Birbirinden devler ayrılıp.
Elma gibi solmuş, gül gibi hâlin var.
Avaz oğlan sana söyleyecek sözüm var,
Annen perilere padişah olduğunda,
Biz de annenin hizmetkarı idik.
Söylediği sözün kölesi idik,
Bu dayın olmasın günahkâr,
Babana söyleme Avazhan pehlivan" (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 79).

Avazhan ve iki avcı, Baymak Dev'in mekânına vardıktan sonra karşılarına Şakalander ve Şazerger adlı iki kalender çıkar. Onlar da Melike Ayyar'ı aramaktadır. Şakalender, aslında kalender kılığına girmiş olan Göroğlı'dır. Bu aşamadan sonra Şakalender (Göroğlı) ön plana çıkar, Avazhan geri plana çekilir.

Destanda Akdev, Melike Ayyar ile Tillekız'ı kurtarmak için üzerlerine dev ordusu gönderir. Şazerger ile Şakalender, Akdev'in ordusuyla savaşırlar. Orduyu bozguna uğratırlar. Şakalender Akdev'i öldürür:

"Akdevşah heybeti âlemi tuttu,
Güçlü dev idi, ot gibi alevlendi,
Kalendere bedbaht elini uzattı,
Kalender uzanıp belinden tuttu,
Başında döndürerek göğe attı,
Havada görünmeden o dev gitti,

Kalenderin darbesinden Gırgök büküldü,
Dev gelip havadan yere yıkıldı,
Toz-duman olup yıkıldı,
Canı ağzına dayandı,
Ölüp parça-parça oldu,
Yüreği bin parça oldu" (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 255).

Devler şekilsel olarak kahramandan daha güçlü olsa da Şakalender narasıyla birçok devi korkutup öldürecek güce sahiptir:

"Eğer nara atarsa o pehlivan,
Yüreği yarılıp ölür çok dev" (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 257).

Devlerin sayısı çok fazladır, kalenderler öldürse de sayısı azalmamaktadır:

"Saf-saf duran nice devler,
Han kalender savaş edip,
Her tarafa haber salıp,
Her şehirden asker gelip,
Öldürse de azalmazdı,
Devlere gelerek katılıp" (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 259).

"Hesapsız imiş bu devler,
Öldürmekle tükenmez" (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 277).

Fakat buna rağmen devler Şakalender'e denk değildir. Baymak Dev savaşın korkunçluğundan ürküp Şakalender'in savaşına dayanamayarak kaçıp saklanır:

"İş gösterdi Şakalender,
Garip öldü nice devler,
Olamazdı kalendere denk,
Kalenderi gördüğü anda,
Zıplayıp, ağlayan devler,
Bakmadan yüksek-alçağa,
Bu şekilde kırgın yapıp,
Vardı Baymak dev üstüne,

Baymak dev de kalenderleri görmüştür,
Kaç defa savaşında olmuştur,
-Gelmiş buraya inatçı kalender,
Can kurtulmaz, kaçın kötü devler,
Önce görmüştüm onun işini,
Yüksek yerde durarak gördüm savaşını,
O zaman kesti bin devin başını,
Yaptı o zaman Ali'nin savaşını,
O zaman gördüm kâdirler işini,
Karşılaşırsan selamet bulamazsın, devler,
Kendi başını kurtararak kaçın, kardeşler
Bu sözleri söyleyip Baymak dev,
Yetmiş bin askeri ile gitti" (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 263).

Destanda, Şakalender ve Şazerger, Melike Ayyar'ın babası Kasımşah'ın, devlerden oluşan ordusu ile savaşırlar. Kalenderler birçok devi öldürürler, Kasımşah ve kalan devler, başaramayacaklarını anlayarak kaçarlar:

"Biri birine bakmazdı,
Hâl-hatır sormazdı,
Kaçıp gitmekteler devler,
Yaralısı yaramazdı,
Kaldım dese bakmazdı,
Yaralısını sormazdı,
Öldüm dese bile devler,
Gelip hâlini sormazdı,
Her biri kendi yoluna,
Bakmazdı sağına-soluna,
Nefes nefese koşup gitmektedir" (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 277).

Şakalender, Baymak Dev'in yurduna keşif için gittiğinde, devin esir aldığı Zebit şehrinin şehzadesi Mahmudcan'a; *"Eğer devlerden Melike'nin yerini öğrenip söylerse*

onu anne-babasına götüreceğine dair" söz vermiştir (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 253). Baymak Dev, savaş meydanından kaçıp saklandığı yerden çıkar, sarayına gider, Mahmudcan'ın orada olmadığını görür. Baymak Dev öfkelenir, kalan devlerini toplayarak onların peşine düşer. Baymak Dev'in devlerinin olağanüstülüğü şu şekilde anlatılmaktadır: *"Uçan mor alametli devleri uçup, yaya siyah devleri aşağıda yaya yürüyüp peşinden gitmektedir. Baymak Dev kendisine ait hizmetkâr, kurnaz, yay sihirbazları ile uçup Şakalander ve yanındakilerin peşine düşer"* (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 299). Baymak Dev'in gökte uçarak yaklaştığını gören Şakalender**,** perileri Avaz'a ve Şazerger'e emanet eder, Baymak Dev'in *"Çok hileci, kötü devdir, çok kurnaz"* (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 301) olduğu ve dikkat etmeleri yönünde uyarır.

Destanda Baymak Dev, kahramana ya da sevdiklerine hile-büyü-sihir yoluyla da zarar vermeye çalışır ama kahraman her defasında buna engel olur.

Şakalender, devlerle savaşırken, Avazhan ve yanındakiler Kızılkum'da susuzluktan perişan olmuşlardır. O sırada önlerine çıkan tulumdan su içmeyi düşünürler. Şakalender, savaş meydanında Baymak Dev'i göremeyince hemen onların yanına gider ve suyu içmelerine engel olur. Aslında bu su, Baymak Dev'in, Avazhan'ı ve yanındakileri öldürmek için yaptığı bir büyüdür. Şakalender elindeki sopasını *"Süleyman Peygamber nefesi" diyerek tuluma vurduğu anda tulum patlar, kırmızı, yeşil olup alevlenerek, bir demet şimşek olup yanarak, "şır" diye göğe çıkıp gider"* (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 309). Destanın ilerleyen bölümlerinde Baymak Dev tekrar büyü yapar. Avaz, periler, Şazerger ve Mahmudcan'ın etraflarını ateş sarar. *"Şakalender yetişir ve bir tılsım okuyarak Peygamber'in nefesi, diye elindeki asasını yanmakta olan aleve vurur ve alev yana yana semaya yükselirken, gürültü, kargaşa yapan devler, at-hepsi yok olur"* (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 329).

Baymak Dev, kurnazlığının ve cadılığının Şakalender'e etki etmediğini anlar ve kendi canını kurtarmak için kaçar.

2.9.2.4. Ejderha

Ejderha bir şehre musallat olan ve eğer bir kız kurban edilmezse şehri talan eden yaratık olarak karşımıza çıkmaktadır. Ejderha, kahramanın gittiği yol üzerinde karşısına çıkar ve kahraman tarafından bir kılıç darbesiyle öldürülür (Sarpkaya, 2018: s. 394).

Ejderhalar, canavarlar, devler vb. yaratıklar ile kahramanların savaşı Türk destanlarında oldukça yaygındır. Kimsenin yenemediği bu yaratıkların üstesinden sadece destanın kahramanı gelir. Çok iri, olağanüstü güce ve özelliklere sahip olan bu yaratıklar, alpın gücünün ve cesaretinin göstergesi gibidirler.

Rüstem Han Destanı'nda, Rüstem, alışveriş yapmak için bir şehir bulmak amacıyla yola çıktığında, elleri ve ayakları bağlı hâlde ejderhaya yem olmak için bekleyen Bucül şehrinin padişahı Hisrav Şah'ın kızı Aftabay'a rastlar. Ejderhayı öldürür ve Aftabay'ı ölümden kurtarır. Rüstem'in ejderhayı öldürdüğü sahneler şu şekilde anlatılmıştır (Baydemir, 2002: s. 174):

"Rüstem ileri baktığında ejderhanın karşı dağın eteğinden gelmekte olduğunu gördü. Gözleri alev gibi yanıyor, ağzından her tarafa ateş saçıyordu. Ejderha Çarhın gölünün sularına girdi ve yaklaşmaya devam etti:

Koşturup ejderha içine çekti,
Göldeki kamışlar etrafa yattı,
Gürleyip ejderha içine çekti,
Çarhın Gölü'nün suyunu yuttu.
Ejderha gürleyip içine çekince;
Dünyayı kapkara duman bürüdü.
Rüstem Bey yakınlaşıp bakınca,
Dağın taşları vızıldayan geçiyordu.
Ejderha taşları içine çekiyordu.
Heybetiyle geliyordu ejderha,
Yaklaştı, Rüstem Bey gibi bahadıra;
Ejderha koşarak içine çektiğinde,
Kanca atıp çalışır, Rüstem yere tutunmaya.
Hiçbir şeye itibar etmez ejderha,
Dayanmak çok zor Rüstem Han'a,

Şimdi çok yakınlaştılar birbirine,
Heybetli yılanın karşısına vardı.
Yılanın başına kılıcını vurdu.
Rüstem, heybetinden korkmadı saldırdı,
Kayser Rüstem, ejderhayı öldürdü.
Düşmanını öldürüp yüreği ferahladı,
Ejderhayı kırk bir parçaya böldü" (*Özbek Destanları 5 Rüstem Han Destanı,* 2016: s. 142–143).

Destan kahramanı bütün savaşlarından başarıyla çıkamayabilir. Bazı durumlarda tutsak düşer ya da yaralanır. Kahramanın tutsak düşmesi de çoğunlukla hile ile gerçekleşir. Kahraman uykudadır veya dost bildiği, ancak aslında hain olan birisi tarafından kandırılarak tutsak edilir ya da öldürülür.

Destanlarda kahramanın, tutsak olmasına, yaralanmasına ya da ölmesine sebep olan bir başka düşman vardır ki, diğer düşman tipleri kadar kuvvetli olan hatta yer yer diğer düşman tiplerinden daha da tehlikeli olan "kahramanın kibri"dir. Kibir için destan kahramanın en büyük düşmanı diyebiliriz. Bu nedenle destan kahramanının yenmesi gereken ilk düşmanı *"kibri"*dir. Kahraman nefsine tabi olmamalı, kibirli olmamalıdır ve yiğitliğinden dolayı mağrur olmamalıdır, çünkü gurur insanı doğru yoldan çıkarır.

Kutadgu Bilig'de, Ögdülmiş'e göre ihtiyatlılık ve uyanıklık (saklık), savaşta başarılı olmanın temel şartı olup "uyanık begin askeri, ejderha kumandasında aslana binmiş silahlı orduya benzer". Düşmana karşı kullanılacak ve onu mağlup etmeye yardımcı olacak en önemli silahlardan (tolum) biri ihtiyatlılık ve uyanıklıktır. Harpte ihtiyatlı davranan galip gelir (Göksu, 2009: s. 270-271).

Düşmana karşı ihtiyatlı olunması, ihmalkârlık yapılmaması konusunda bilgi verilirken dikkat çeken bir husus da ihmalkârlıkla (usallık) mağrur olma (köngli bedük) arasında ilişki kurulmuş olmasıdır. Nitekim ordu kumandanını ihmalkârlığa götüren bir sebep olarak mağrur olması (köngli bedük er) gösterilerek bu kötü davranıştan uzak durması öğütlenmiştir. Zira mağrur olup kendisine fazla güvenen insan, düşmana karşı ihmalkâr davranır. İhmalkârlık (usal) ise onun ya bozulmasına yahut vakitsiz ölümüne sebep olur (Göksu, 2009: s. 270–271).

Yunus Emre, dört türlü felâketin ateşle geldiğini söyler bu felaketlerden birisi de *"haset"*tir.

Dalli Destanı'nda, düşmanla üç gün boyunca savaşan Hasanhan, savaşa ara verildiğinde Dağıstan Dağı'na çıkarken öldürdüğü düşmanlara bakar ve gönlü kibirle dolar ve kendiyle övünür:

"Hasanhan'ın gözü dereye düştü,
Kendi işine yüreği kabardı,
Tek başıma hepsini cansız ettim, diye
Hasan'ın gönlünden kibir geçti.

Hasan pehlivan şöyle aşağıya baksa,
Büyük dere ölü ile dolmuştu.

Yüksek dağın ucunu kapladı duman,
Allah'ım, sakla beladan aman,
Kibir gelir akılsız merdin gönlüne,
Kişiyi felaket basarsa çok yaman.

Gafil insan, dostlar, asla bilmez,
Yiğide yârenler kibir yaman.

Güçlüyüm deyip Hasanhan kendini güçlü yaptı,
Kibir gönlüne geldi o zaman.

Kibrin pası gönlü bağlar,
İnsanı felaket kaplar ise çok yaman
"Meydanda nice yiğidi Han Hasan yıktı,
Tek de olsa gücü kuvveti fazla idi,
Kendisine güvenip kibir geldi.
...
Azalmasın Han Hasan'ın şansı,
Yârenler, alçak gönüllülüğün vardır kemali,

Kibir çok, eyvah, merdin gönlüne,
Yârenler, kibrin vardır zevalî" (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s.267-268).

Dalli'nin yanına geldiğinde, Han Dalli'ye: *"Bugün benim savaşımı, meydandaki hücumumu, düşmanı kırışımı, aslan gibi yürüyüşümü, ortada Rüstem gibi duruşumu gördün mü?"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 269) diye sorarak kendisiyle övünür. Ertesi gün tan attığında tekrar savaş başlar, Hasanhan kibrinin kurbanı olur ve usta nişancı Toklubay tarafından vurulur.

Melike Ayyar Destanı'nda da Arbatin ordusunun, sayısız askeriyle tek başına savaştığı ve birçok askeri kırdığı için Avaz'ın gönlü kibirle dolar ve kibri yüzünden yaralanır:

"Avaz'ın gönlüne gurur doldu.
Avaz'ın peşinden şeytan yetişti.
Avaz'ın içine şunlar doğdu:
Karşıma çıksa yârin merdi,
Gözünün ilacı olurdu.
Bizler Çambil'in cömerdi,
Kırmayanlar namert olsun!
Karşıma çıkarsa Kabil,
Her zaman vadesinde duran,
Meydanlı günde polat sesi,
Duymayanlar namert olsun,
...
Avaz oğlan burada yalnız savaştı,
Grup grup yine asker yetişti.
Avaz oğlan bu (kadar) askeri görür,
Gırat'ına sert bir kamçı vurur,
Grup grup yine asker gelir,
Avaz oğlan onların ortasında kalır.
Cefa bugün canından geçer,
Ayrılık hançeri bağrını yırtar,
Şakamen tüfeği atıp düşmanı vurur,

Cezayilin mermisi delip geçer" (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 63).

Kibre karşı destanda birçok öğüt verilmiştir. Bu da kibrin ne kadar tehlikeli ve kahramana zarar veren bir düşman olduğunu destekler niteliktedir.

Dalli Destanı'nda, Göroğlı, Hasanhan'ı Erzurum memleketine gönderirken;

"Sen de alçaklarla her yola gitme,
Evladım, söylediğim nasihatimi unutma,
Önüne kim çıksa selamsız geçme,
Bir garibi görürsen asla incitme.
Hasancan evladım gönlümün dermanı,
Asla kibirliliğin yolunu tutma" (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 73) diyerek nasihatte bulunur.

İntizar Destanı'nda, Avazhan'ın karşılaştığı yaşlı kadın;

"Kibirlenip kalma utançla.
İsfahan'da kibirli olmayın,
Gurur felaketiyle yüzleşmeyin" (Komisyon, 1957: s. 361) diyerek ona nasihatte bulunur.

Ayrıca destanın ilerleyen bölümlerinde Göroğlı, Hasanhan'ın kibirlenerek gücüyle övünmesi üzerine:

"Mağrur olma sen Hasancan,
Ben sana yaparım canımı kurban,
Kibirle, çocuğum, at sürüp,
Düşmanın okuna maruz kalma,
Düşünüp bu meydana çıkmak gerek!
Böyle konuşma oğlum Hasan'ım
Erlerinin gönlüne çok söz geldi,
"Acele etmek şeytanın işi", can evladım" (Komisyon, 1957: s. 432) diyerek Hasanhan'ı kibirden uzak durması yönünde uyarır.

Son olarak Ravşan Destanı'nda da Hasanhan oğlu Ravşan'ı gönderirken, *"Asil soyum yüksek diyerek, sakın ola ki kibirlilik yolunu tutma ışığım"* (Komisyon, 1956: s. 357) diyerek ona tavsiyede bulunur.

İncelenen destanlarda düşman tipler kimi zaman hedefine ulaşırken, kimi destanlarda ise iyi olan ve kazanan kahraman ve sevdikleri olmuştur. Kötü olan düşmanın akıbeti ise her zaman aynıdır; kötüdür ve kötülük yapanlar kaybetmeye mahkûmdur, hatasının cezasını ölümle öder.

2.10. YARDIMCI TİPLER

Destan kahramanları her ne kadar güçlü, yiğit, yenilmez olsa ve genellikle düşmanla ya da zorluklarla yalnız mücadele etse de bazı destanlarda karşımıza "yardımcı kahramanlar" çıkabilmektedir. Bu yardımcı kahramanlar destan kahramanın erginleşme yolculuğunda ona yardım eden, yol gösteren; onu uyarıp tehlikelerden uzak durmasını sağlayan bazı varlıklar olarak karşısına çıkar. Bunlar aileden kişiler olabileceği gibi, destan kahramanının ilk kez karşılaştığı yabancı ve bu dünyadan olmayan olağanüstü varlıklar da olabilir (Uluışık, 2018: s. 146).

Destanlarda karşımıza çıkan yardımcı kahramanlar gayret, sadakat, vefa ve mertlik timsalidir. İncelenen Özbek destanlarındaki *"yardımcı kahramanlar"*, bazı durumlarda destanda ortaya çıkan karışık meselelerin çözülmesinde etkili rol oynarken bazı durmalarda da başkahramana yardımcı olarak düşmanlara karşı kahramanla birlikte mücadeleye girişir. Her ne kadar *"yardımcı kahraman kadrosunda"* yer alsalar da olayların gelişiminde oldukça önemli role sahiptirler.

Destan kahramanını destekleyen, onun özelliklerini pekiştiren, güçlendiren, bu bakımdan da anlatı içerisinde çok önemli fonksiyonlara sahip olan yardımcı tipler mevcuttur. Yardımcı kahramanlar, kahraman bir sıkıntıyla ya da yeni bir macerayla karşılaştığında bu durumu kolaylaştırmak için anlatılara dâhil edilir. Bu varlıklar insan ve hayvan gibi olağan varlıklar olabileceği gibi, *"Hızır, derviş evliya, tüy, dev vb."* olağanüstü varlıklar da olabilir. Ayrıca destanlarda karşımıza çıkan yardımcı kahramanlar hainlik, hile ve riyakârlığın ne olduğunu bilmeyen kahramanlardır.

2.10.1. Olağan Yardımcı Tipler

Destanlarda, kız kardeş, anne ya da eş genellikle kahramanın yardımcısı, akıl hocası bazen de düşmanlarla cesurca mücadele eden silah arkadaşıdır. Destanlardaki "*yardımcı kadın kahramanlar"* destandaki hadiselerin gidişatını, destan kahramanı açısından olumlu yönde değiştirebilmektedir. Birçok destanda destan kahramanları, kendisine yardım eden kadınlar sayesinde kısa sürede düşmanını alt eder. Bu destanlarda kadınlar kahramana yardımcı olan öncelikli gruptadır. Onlar bazı destanlarda savaşçı kimlikleriyle, bazı destanlarda da pasif yardımcı olarak karşımıza çıkarlar.

Destanlarda kadınlar yol gösterici, yüreklendirici rollerde yer alabilmektedir. Alpamış'ın kız kardeşi Kaldırğaç Berçin'in gönderdiği mektubu babasının sakladığı sandıkta bulur. Alpamış'a götürür. Alpamış gitmek istemediği için türlü bahaneler bulur. Kaldırğaç, Berçinay'ı kurtarması için abisine yol göstererek onu yüreklendirir. Bu açıdan Alpamış'tan daha azimli, daha kararlı ve daha istekli hareket eder. Kaldırğaç bu bakımdan, Alpamış'ın amacına ulaşmasında ve destanın konusunun oluşmasında önemli bir role sahiptir.

Alpamış Berçinay'ın gönderdiği mektubu okuduğunda; *"Bir hatun alacağım diye yabancı yurtta ölelim mi?"* der (Yoldaşoğlu, 2000: s. 92). Bunun üzerine Kaldırğaç onu namertlikle suçlar:

"Herkes öz ilinde hâkimdir, beydir
Sen değilsen namert nedir?
Merdin yâri tartışmada kalır mı?!
Mert olup meydana selce koşmayan,
Atçıdan cins at alıp binmeyen,
Elmas kılıcı beline takıp yanmayan
Ata binip Kalmak'a gitmeyen,
Kalmaklara kötü günler yaşatmayan,
Kavgada kalan yârini almayan,
Kendi elinde bir çeşit sözü bilmeyen,
Dünyayı gezip, bunda koşmayan,
Namert değilse kim olur?
Bu sözümü niye ağır alıyorsun.

Yârin giderse ilde hâlin ne olur,
Canlı kalamaz ağabey, sen de ölürsün,
İyilik budur, kötü söz sanmayın,
Süre azalmış, geç kalmayın,
Avare gibi burada düşünmeyin,
Erken gidin, işinize geç kalmayın." (Yoldaşoğlu, 2000: s. 94).

Alpamış Kaldırğaç'ın söylediklerini hazmedemez ama hâlâ gitmek istememektedir Kaldırğaç'a "*Yaya mı gidelim öyleyse?"* (Yoldaşoğlu, 2000: s. 95) diyerek atı olmadığını söyleyerek bahane bulur. Bunun üzerine Kaldırğaç: -*Doksan tane at sürün var, binecek at bulamaz mısın? Eyerini yularını alsan, Kultay'ın yanına gidip, at sürüsünden en iyisini isteyip, binip gitsen* (Yoldaşoğlu, 2000: s. 95) diyerek Alpamış'a yol gösterir. Alpamış daha fazla karşı çıkamaz.

Alpamış atını seçtikten sonra, Kaldırğaç atının eyerini, yularını, Alpamış'ın kılıcını kalkanını, yiyeceklerini, giyeceklerini hazırlar (Yoldaşoğlu, 2000: s. 95). Alpamış'ı dualar ederek ve nasihatler vererek gönderir:

"Nereye gitsen, Şahımerdan yar olsun,
On iki imam, kırk Çiltan medetkâr olsun,
Düşmanları seni görse figankâr olsun,
Sağ-salim gidip gelin bey ağa.
Kederliyim, gözümden sel gibi yaş akar,
Buradan gidip al güzel hanımı,
Kongırat elinde yap geceni,
Aklından çıkarma sütkardeşini,
Kulak verip, dinle söylediğim sözleri,
Seni emanet ediyorum büyük Allah'a,
Sağ salim gidip gelin, bey ağa.
Allah korusun kulunu sağlam,
Yalnız fakir kuluna Allah olur mihriban,
İçten dua ettim bu zaman,
Sağ salim gidip gel, Alpımcan" (Yoldaşoğlu, 2000: s. 105).
…

"Namert birisine gönül vermeyin,
Cahil gönlün her söylenene inanmasın,
Çok yaşayın, uzun yıllar ölmeyin,
Yolda namertlere yoldaş yapmayın.
Kulak verin kız kardeşinizin söylediklerine.
Rabbim, Rahîm olsun gözyaşına,
Kötüyü yaklaştırma atına,
İnsan uyar tanrının işine,
Sinirlenip vurma atın başına" (Yoldaşoğlu, 2000: s. 108).

Ayrıca Kaldırğaç, Alpamış'ın Alpinbiy dedesinden kalan ve yedi yaşındayken *"Alpamış"* adını almasını sağlayan on dört batman yayını, Kalmak yurduna giderken *"Eğer düşmanın yurdunda ok atma yarışı yapılırsa, lazım olabilir" (*Yoldaşoğlu, 2000: s. 105) diyerek yanına vermiştir. Berçin için yapılan yarışın ikinci etabında; *"Ok çekişte yayı kırılmayan"* galip sayılacaktır. Bu etapta Alpamış bu yayı kullanır. Rakiplerinin yayı kırılırken Alpamış'ın yayı kırılmaz.

Çambil Kamali Destanı'nda, Reyhan Padişah'ın, Çambil'i kuşatmak için geldiğini duyan Askerbek, korkarak Yunus Peri'nin yanına gider ve Reyhan padişahın geldiğini, Çambil'de hiç erkek kalmadığını, kadınların elinden bir iş gelemeyeceğini söyleyerek nasihat ve tavsiye ister (Komisyon, 1956: s. 28). Yunus Peri, Askerbek'e cesaret verir ve kendinin savaşacağını söyler. Yunus Peri, Çambil'deki kadınları Reyhan'a karşı ayaklandırır. Savaşanların kadın değil erkek olduğu izlenimi vermek için asker kıyafeti giyerek saçlarını bağlamalarını söyler. Yunus Peri önderliğinde kadınlar başarılı olur ve yurdu Hasan Çapsan gelene kadar Reyhan'a karşı korurlar.

Özbek destanlarında, bazen düşman kızları, destan kahramanının esaretten kurtulmalarına yardım ederler.

Alpamış destanının ilerleyen bölümlerinde zindanda Alpamış'ı gören Kalmak Şahı'nın kızı Tavka ona âşık olur ve kendisiyle evlenirse zindandan çıkaracağını söyler. Alpamış kabul eder. Bunun üzerine Tavka sarayı ile zindan arasına tünel kazdırır fakat Alpamış çok iri olduğu için tünele sığamaz. Tavka her gün Alpamış'ı ziyaret ederek ona hizmet eder. Bayçibar zindanda Alpamış'ın öldüğünü zannettiği için matem tutar. Tavka Bayçibar'a Alpamış'ın kokusunu götürdüğünde Bayçibar, halka ve zincirlerini

parçalayarak Alpamış'ın bulunduğu zindana gider. Evliya ve pirlerin de yardımıyla Alpamış'ın zindandan çıkmasına yardım eder. Burada hem olağan kahramanların hem de olağanüstü kahramanların yardımı ile karşılaşırız.

Yadigâr Destanı'nda, Yadigâr, Arashan'ın pehlivanları tarafından yaralanır. Pehlivanlar Yadgâr'ın atını ve askerî teçhizatını bahçıvana teslim ederek onu zindana atarlar. Bahçıvanın kızı, Yadgâr'ın savaş ekipmanlarına, giyim kuşamlarına, silahlarına, atına kavuşmasına ve zindandan kaçmasına yardımcı olur (Komisyon, 1957: s. 79).

İncelenen Özbek destanlarında *"yardımcı kahraman"* kadrosunda yer alan kadın kahramanlar, kahramanla birlikte düşmana karşı mücadele etmeleriyle ya da kahraman yaralandığında onun kılığına girerek savaşmalarıyla da ön plana çıkmaktadırlar. Yardımcı kadrosunda yer almalarına rağmen, bu yönleriyle olayların gelişiminde ve mücadelenin kazanılmasında oldukça önemli bir role sahiptirler.

Dalli Destanı'nda, Hasanhan yaralandıktan sonra Han Dalli, Hasanhan'ın yaralandığını düşmanın anlamaması için, onun elbiselerini kuşanır, onun kılığına bürünür, Gırat'a biner ve düşmana kendini Hasanhan gibi bir göstererek mertçe savaşır (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 295). Avazhan iyileşene ve Göroğlu gelene kadar zaman kazanmış olur.

Arzıgül Destanı'nda, Suvanhan yaralanınca, Arzıgül, Suvan'ın kıyafetlerini giyer, kemerini beline bağlar, savaş aletlerini takar, saçını başına toplayıp, telpağını giyerek Suvan'ın atına biner ve düşmanla savaşır. Arzıgül üç gün boyunca düşmanı kırar. Düşmanlar savaştıkları kişinin Suvan olduğunu sanırlar.

Yadgâr esirlikten kurtulduktan sonra karşısına onu zindana atan pehlivanlar çıkar ve mücadeleye girişirler, sesleri duyan Yadgâr'ın beşik kertmesi Aydın, *"Savaşın ne savaşı olduğunu sormadan"* (Komisyon, 1957: s. 80) Yadgâr'la birlikte savaşır, birçok pehlivanı öldürürler, kalan pehlivanlarda kaçar. Yadgâr, Aydın'ın da sayesinde düşmanlarını mağlup eder.

Destanlarda yardımcı kahraman olan kadınlar sevgi ve sadakatleri ile de ön plana çıkmaktadırlar. Onlar hiç düşünmeden sevdikleri için canlarını feda edebilirler. Erali ve Şirali Destanı'nda, Şirali'nin karısı Akılay hem ismi gibi çok akıllı hem de korkusuzdur. Akılay kocasının ve Afıtabay'ın zindana atıldığını öğrenince bir plan yapar. Onların esir tutuldukları zindana kılık değiştirerek girer ve Afıtabay'ın yerine kendisi geçerek onu

kurtarır. Böylece padişahın huzuruna geldiklerinde, aslında Afıtabay'ın değil de kendisinin Şirali'nin yanında olduğuna herkesi inandırarak Şirali ve Afıtabay'ı ölümden kurtarır. Aslında Akılay, Afıtabay'ın yerine geçerek kocası için ölümü göze almıştır.

İntizar Destanı'nda, Avazhan sevdiğini bulmak için İsfahan'a giderken yolda karşısına Abcoş adlı ihtiyar bir kadın çıkar, İntizar'ı nerede bulabileceğiyle ilgili bilgiler verir. Ayrıca İsfahan'da karşısına çıkacak tehlikelere karşı onu uyarır. Ahmet Serdar iftira attığı için Çambil'den kaçıp İsfahan'a gelen Aşirbek'in Şahdarşah'ın başkomutanı olduğunu söyler ve ona karşı Avazhan'ı uyarır ona rehberlik eder:

İsfahan şehrine yaklaşırsanız,
Şehrin dışında böyle bahçe var,
Baktığın zaman rengârenk çiçekler açılıyor,
Ara sıra bahçede yürür güzeller,
Onları görsen çiçekler kadar güzeller.
O bahçede çocuğum durman gerekli,
O bahçeye İntizar geliyor.
Bahçede İntizar'ı göreceksiniz,
Eğer öyleyse, bir sözünü yaparsın.
Ne olsa arzusunu bulup alacaksın,
Zorla elde edemezsin, Avazhan!
İntizar'ın babası, bilirsin, büyük padişah,
Kibirlenip kalma utançla.
Baban Göroğlu'na saygı duyuyorum,
Bu yüzden bunu söylüyorum
Ben de şahın hizmetkârıyım.
...
İsfahan'da kibirli olmayın,
Gurur felaketiyle yüzleşmeyin,
Yakalanırsan seni burada öldürür,
O Çambil'den gelen Aşirbek komutan
Uzun yıllardan beri kralın hizmetkârı,
Milyon-milyon askeri var.
Yüzbaşı seni gördüğünde sırrını bilir.

Görse Aşirbek seni bağlayıp alır.
Aşirbek yüksek rütbeli oldu
Başkomutan olup burada kaldı.
O da her şeyi yapabilir.
Ne olursa olsun, Aşirbek ile karşılaşma!
Düşman ise yakalayıp şaha verir.
Aşirbek, kralın yakın bir adamıdır,
Benim gibi çaresizin sözlerini dinle
Ne olursa olsun gözlerine görünme,
Aşirbek'in gönlünü ne biliyorsun,
Öfkelenirse, pişmanlıkla ölürsün! (Komisyon, 1957: s. 361–362)

Türk Dünyası halk anlatılarında sıklıkla rastladığımız "kırk yiğit" anlatı kahramanının en önemli yardımcılarındandır. Alpların yanında bulunan "kırk yiğit", sıradan kişiler değil, bey soyundan gelen, asil, cesur, alplarına bağlı, dürüst kişilerdir. Bu topluluğun sayısı kahramanla beraber ya da kahraman olmadan kırktır ve kırk yiğit olarak anılırlar. Kırk yiğit beylerine canlarını feda edecek kadar bağlıdırlar. Halk anlatılarında çok sık rastladığımız kırk yiğit kurumu, güven, dürüstlük, sadakat, cesaret, inanç gibi yiğitlikle, alplıkla özdeşleşmiş bazı temel kavramları akla getirmektedir. Bu kurum, her zaman bağlı oldukları kişiye olan sadakatiyle ön plana çıkmıştır. Alpleriyle bütünleşen bu kişiler yiğitliğin sembolü hâline gelmiştir (Güvenç, 2010: s. 179–190).

İntizar Destanı'nda Göroğlı'nın yanında yer alan kırk şehirden gelen kırk yiğit ön plana çıkmaktadır. Aşirbek ve Yusuf Bek, Göroğlı'nın komutanlarıdır. Yusufbek Şahdarşah'ın ordusunun komutanları olan Kısaköz Pehlivanı ve Rüstem Pehlivanı öldürür ve komutanları öldürülen askerler kaçarlar. Bu sayede Göroğlı'nın ordusu galip gelir.

Çambil Kamalı Destanı'nda yardımcı tip olarak karşımıza destanın başında Haldarhan ile savaşmak için giderken geride bıraktığı Berdiyar, Mirza Askar ve kırk yiğit çıkmaktadır. İlk başta Ahmed Serdar'ın on bin kişilik ordusuyla Berdiyar'ın otuz yiğidi savaşır fakat Berdiyar ve on yiğidi öldürülür. Berdiyar'ın geriye kalan otuz yiğidi Mirza Asker'den yardım isterler. Mirza Asker, Ahmet Serdar ile üç gün savaşır Serdar'ın birçok adamı ölür, birçoğu da yaralanır. Mirza Asker çok iyi bir nişancı olduğu için onunla bir

türlü başa çıkamazlar. Savaşın üçüncü gününde Ahmed Serdar kaleye top atma emri verir. Mirza Asker de vurulup öldürülür.

Savaş durup akşam olduğunda Yunus ile Miskal Peri kırk yiğidin karısını, hayatta kalan gençleri ve çocukları alarak, Göroğlı Yunus Peri'yi getirdiğinde onu evlat edinen Hıdırali adındaki Kırgız'ın yanına yardım istemek için giderler. Ahmet Serdar, sabah kalede kimsenin olmadığını görür, Teke ile Yavmit'i askerlerine talan ettirir var olan malın hepsini toplar. Sonra perileri takip ederek Kırgız'a gelip saldırır. Hıdırali topladığı Kırgızlar ile Ahmed Serdar'ın ordusuyla akşama kadar savaşır. Akşam olup savaş durduğunda Miskal peri, Hasan Çapsan'ı aramak için çöle gider. Destanda, Hasan Çapsan'ın; *"Hasan Kölber ve Hasan Yakdasta'dan daha güçlü"* (Komisyon, 1957: s. 57) olduğu özellikle belirtilmektedir. Miskal Peri, Hasan Çapsan'ı bulur, olanları anlatır, birlikte giderler. Sabah tekrar savaş meydanı kurulur. Hasan Çapsan, Ahmed Serdar'ın ordusuyla tek başına savaşır ve ordunun üçte biri kalmıştır. Ahmed Serdar bunu görünce korkarak Yunus Peri'nin yanına giderek ölüm ister:

"Beni bu Kırgız'a rezil etme, öldürürsen sen öldür" diyen uğursuz kılıcını boynuna doğrultup, Ağa Yunus perinin eline verdi. Yalvardı" (Komisyon, 1957: s. 61).

Dalli Destanı'nda, Göroğlı, Hasanhan'ı kurtarmaya kırk yiğidiyle birlikte gider. Destanda kırk yiğitten *"kırk seçilmiş bahadır"*, *"kırk azamet"*, *"kırk kaplan"* ve *"kırk cellat"* şeklinde bahsedilmektedir (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 345–347). Savaşa gitmelerine rağmen hiçbiri korkmaz ve *"Türlü oyunlar oynayıp, bahadırlıklarından bahsederek kendilerinden geçerler ve savaşın heyecanı ile kılıçlarını yukarı kaldırırlar ve ince mızraklarını ellerine alırlar, atlarını kişnetir vakitlerini hoş ederler… Keyifli yiğitler bazen bedavların dizginlerini gevşetip tozu dumana katarak alçağı yükseği bilmeden, düşmanı önemsemeden giderler"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 345–347).

Destanlarda olumlu karakterler, olumsuz karaktere, olumsuz karakterler de olumlu karaktere dönüşebilirler. Alpamış Destan'ında, Karacan, destanın başında hem Surhayil'in oğlu olması sebebiyle hem de Alpamış'ın beşik kertmesi Berçinay ile evlenmek istemesi sebebiyle olumsuz kahraman olarak karşımıza çıkmaktadır. Karacan'ın tip değiştirmesindeki etken unsur hem annesi Sürhayil'in yalan söylemesi hem de gördüğü rüya olmuştur. Karacan, annesi Cadı Surhayil kendisine yalan

söyledikten sonra, kötü kalpli biri olduğunu anlayarak *"düşman karakter"* olmaktan çıkıp Alpamış'la dost olarak tüm mücadelelerinde ona yardım eden *"yardımcı tip"*e dönüşmüştür. Destanda, Karacan Alp, rüyasında *"kırk ruh ile peygamberi"* görür. Kırk ruh ile peygamber onu Müslüman yaparak Alpamış ile Karacan'ı dost yaparlar. Karacan Alp ileriki bölümlerde Berçin için yapılan yarışların ilk etaplarında Alpamış'ı temsilen yarışlara katılır. Karacan ölene kadar Alpamış'ın yanındadır ve daima ona yardımcı olur. Alpamış ve Berçinay'ın kavuşması için bütün gücüyle çabalar. Karacan, mert, sadık, vefası ve mücadeleci bir ruha sahiptir. Destanda Karacan gölgede kalmamaktadır ve yarışlardaki başarısıyla ya da düşmanla olan mücadelesiyle o da destanın birçok yerinde ön plana çıkmaktadır.

Alpamış Destanı'nda, *"çoban tipi"*i de yardımcı kahramandır. Alpamış zindandayken çoban Keykubad'a eğer her gün bir koyun verirse zindandan çıkınca padişahın kızı Tavka'yla evlendireceğini söylediği için her gün ona koyun atar. Alpamış zindandan kurtulup Cadı Surhayil ve Kalmak Şah'ı öldürerek Kalmakları mağlup ettikten sonra, zindandayken yardım ettiği için Keykubad'ı Kalmak yurduna padişah yapar ve Kalmak Şah'ın kızı Tavka ile evlendirir.

Arzıgül Destanı'nda da *"yardımcı çoban"* karşılaşmaktayız. Suvanhan yaralanınca Dana Çoban, Suvan'ın yaralarını çeşitli bitkilerle tedavi eder ve iyileşinceye kadar, Arzıgül'le birlikte düşmanla savaşır. Sonra Suvanhan iyileşerek, Dana Çoban ile birlikte tekrar savaşmaya başlar. İkisi birlikte, ordusunu bozguna uğratırlar, Karahan padişah savaş meydanından kaçar. (Komisyon, 1957: s. 516).

Ayçınar Destanı'nda yardımcı kahraman olarak karşımıza Babür Şah çıkmaktadır. Ayçınar'a memleketine dönüp intikamını alması ve babasını bulması için Tarlan Kök atı, erkek kıyafetlerini ve savaş aletlerini verir.

Erali ve Şirali Destanı'nda Erali ve Şirali'ye at veren ve onlara adap öğreten Hemra Bahçıvan'a kırk cellât -Erali ve Şirali'nin yerini öğrenmek için- işkence etmelerine rağmen Erali ve Şirali'nin yerlerini söylemez. Destanda bir diğer yardımcı kahraman da "*gerçek dost"* (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 253) olarak bahsedilen Gevir Pehlivan'dır. Gevir Pehlivan hem Kahraman Şah'ın zindana attığı Molla Umar ve Bahçıvan Hemra'nın Erali'den yardım istediği mektubu Erali'ye ulaştırmıştır hem de Kahraman Şah'ın ülkesine giderek Erali ile birlikte kırk bin askerle kahramanca savaşır.

İntizar Destanı'nda, Avazhan, Ahmet Serdar iftira attığı için Çambil'den kaçıp İsfahan'a gelen Aşirbek'le karşılaştığında Avazhan'ı tanır ve onu gördüğüne çok sevinir, Göroğlı'nın nasıl olduğunu sorar *"Avazhan'ında efendisi olduğunu"* (Komisyon, 1957: s. 365) söyleyerek onu alıp evine götürür ve ona iyi hizmet eder. Aşirbek ve karısı destanın ilerleyen bölümlerinde Avaz'ın İntizar'ı kaçırması için bir plan yaparak ona yardımcı olurlar. Bu olaylar destanda şu şekilde anlatılmaktadır:

Düşünüp anladım söylediğin sözünü,
Arkana bindireceğim şahın kızını,
Böyle gör şahın servi nazını.
Kamçı vursan, atın bir kuş gibi uçar
Kovalasa da yetişemez düşmanlar,
Dağdan aşıp yurda gitsen aniden,
Kurtulup gidersen sen gibi şahin,
Pençeye düşerse İntizar,
O zaman kalbinizde üzüntü kalmayacak.
Yengen sana şimdi olur hizmetkâr
Sizi at tüccarı yapacağım,
Kendi atbaz - şah kızına giderim,
Aldatıp onu yola çıkarırım,
Aklını alıp sonunda ikna ederim.

Merak etme, sırtına bindireceğim (Komisyon, 1957: s. 371–372).

Avazhan at tüccarı kılığına girerek İntizar'a Gırat'ı satmaya çalışır. İntizar satın almadan önce ata binmek ister ama Gırat huysuzlanarak izin vermez. Bunun üzerine Avaz'la birlikte binerler burada Aşirbek'in karısı devreye girerek:

"Hanımımız daha önce hiç ata binmemiş oturuşunuz beceriksiz eğer sizi bağlamazsak düşmeniz hiçte şaşırılacak bir durum değil" (Komisyon, 1957: s. 392) der. Böylece Avaz, İntizar'ı rahatça kaçırabilecektir.

Avazhan, İntizar'ı kaçırırken Şahdarşah'ın usta okçusu olan Elamas, Avazhan'ı vurur, Avazhan attan düşer ama İntizar bağlı olduğu için düşmez, Gırat, İntizar'ı Çambil'e götürür. Aşirbek, Avazhan'ın yaralı olarak yattığını görür ve asker uyuduktan sonra Avaz'ı gizlice evine götürür, yarasına ilaçlar koyar (Komisyon, 1957: s. 392). Karısına:

Bize sığınan Avazhan,
İntizarı alıp yurduna giderken,
Arpalı'da vurmuş Elamas pehlivan.
Misafirdir dikkat et
Burada eşiğini açıp oturma
Dostunu ağlatıp düşmanını güldürme
Olur, olmaza sırrını bildirme!
Güzel yârim Avaz'ı sana bıraktım,
Avazhan'ı gücendirmeyin
İlacı koy ve yaraya bak,
Şüpheyle, birkaçı sorarsa,
Avaz derse, doğru cevap verme.
…
Vakit buldukça gönlünü ve sor
Sözünü hiçbir yerde söyleme
Avazhan deyip çıkarmayın ağzınızdan
Ben mert idim sen de benim gibi mert ol!
Kimseye sır söylememeye dikkat edin.
Bu sözümü sen dinle dilber
Benim evimden çıkarsa Avazhan
Padişah kesinlikle beni asar (Komisyon, 1957: s. 402–403) diyerek öğürtler verir ona emanet ederek geri döner.

İntizar Destanı'nda Hasan Kölber de yardımcı kahraman olarak ön plana çıkmaktadır. Hasan Kölber, Göroğlı'nın manevi oğlu olan Avaz'ı Türkmen ülkesi olan Gürcistan'dan kaçırmıştır. Ayrıca Şahdarşah'ın askerleri Göroğlı ve askerlerini hile ile esir ettiğinde olanları uzaktan izleyen seyis Sakibülbül, Çambil'e gidip olanları anlattığında Hasan Kölber, İsfahan'a, Avazhan ve Göroğlı'nı kurtarmak üzere yola çıkar. Şahdarşah'ın askerleriyle kahramanca mücadele eder. Şahdarşah'ın askerlerinden kaçabilenler, İsfahan'a gelip şaha olayları anlatır. Şahdarşah, Göroğlı'nın, Hasan adında bir Kölber'i olduğunu, hile ile yakaladıkları komutanların arasında Göroğlı'nın da olduğunu onunla savaşmalarının iyi olmayacağını düşünerek tutsakları serbest bırakır. Hasan Kölber sayesinde Göroğlı'nın kim olduğu ortaya çıkar ve Avaz kurtulur. Hasan

Kölber, İsfahan'da Avaz'a yardım eden yol gösteren ihtiyar Abcoş'la evlenir, yurtlarına dönerler.

2.10.2. Olağanüstü Yardımcı Tipler

İncelenen destanlarda birçok farklı *"olağanüstü yardımcı varlık"* da karşımıza çıkmaktadır. Özbek destanlarında olağanüstü yardımcı olarak karşımıza çıkan varlıklar, *"Hızır, derviş, evliya, tüy, dev, kalender, kırk çilten (kırklar), cadı"* gibi varlıklardır.

Campbell'in, *"doğaüstü yardımcı"*, Jung'un *"Ruh"*, V. Propp'un ise *"büyülü yardımcı"* olarak adlandırıldığı *"olağanüstü yardımcı"*, kahramanın karşılaştırdığı zorlukları olağanüstü yollarla aşmasını ve düşmana karşı galip gelmesini sağlayan varlıklardır.

Campbell, doğaüstü yardımcı olarak adlandırdığı ve maceracıya (kahramana), aşması gerek güç durumlara karşı tılsımlar sağlayan, koruyucu bir güç olarak (genellikle ufak tefek yaşlı bir kadın ya da adam) olarak tasvir eder (Campbell, 2017: s. 70). Ayrıca bu yardımcı güç kahramana öğüt verip yol göstererek de onun içinden çıkılamayacak zor durumdan çıkmasına yardımcı olabilir. Olağanüstü yardımcı kahramanın ihtiyaç duyacağı tılsımları ve öğütleri sağlayacak bir büyücü, keşiş, çoban, ya da demirci olabilir. Daha yüksek mitolojiler, bu rolü rehber, öğretmen, kayıkçı, ruhları öte dünyaya aktaran kişi figüründe geliştirir (Campbell 2010: 73).

Jung'a göre yardımcı kahraman, *İnsan, gulyabani ya da hayvan görünümündeki ruh arketipi, insanın idrak, anlayış, iyi bir tavsiye, karar, plan gibi şeylere ihtiyaç duyduğu, ama kendi imkânlarıyla bunlara ulaşamadığı durumlarda ortaya çıkar. Arketip bu ruhsal yetersizliği, boşluğu dolduran içeriklerle telafi eder"* (2017: s. 86). Ayrıca "yardımcı tipler" kahramanın karşısına, "*büyücü, hekim, rahip, öğretmen, profesör, büyük baba ya da otorite sahibi herhangi bir kişi olarak"* (2017: s. 86) çıkmaktadır.

Özbek destanlarında *"Hızır, derviş, pir, eren, baba, kırklar, evliya, dede, Hz. Ali, cadı, dev" gibi* olağanüstü yardımcı kahramanlar yer almaktadır. Bu olağanüstü yardımcı tipler destanlarda, *"çocuksuzluğa çare bulma, ad koyma, yol gösterme, zor durumdan kurtarma, sağaltma ve düşmanla mücadelesinde yardımcı olma"* gibi konularda yardımcı rol üstlenmektedir.

Yadgâr Destanı'nda Yadgâr'ın pirlerle ilgili şu sözleri önemlidir: *"Pir her türlü olurmuş da. Yardımı ile dünyayı yanına alır: peygamberin dilinden ayrılmazmış"* (Komisyon, 1957: s. 50).

Alpamış Destanı'nda, olağanüstü yardımcı güç olarak *"Şah-ı Merdan"* (yiğitlerin şahı) sıfatıyla Hz. Ali'ye oldukça farklı roller yüklendiği görülmektedir. Destanda Şah-ı Merdan, Bayböri ve Baysarı'nın "*çocuksuzluk sorununu çözme", "doğan çocuklara ad koyma ve onları kutsama", "Alpamış ve etrafındakiler zor duruma düştüğünde yol gösterme ve düşmanla mücadelesinde yardımcı olma"* gibi roller üstlenmektedir.

Destanda Alpamış ve beşik kertmesi Berçinay'ın babaları Baysarı ve Bayböri'nin çocuksuzluğuna çare Hz. Ali'nin olağanüstü yardımı sayesinde bulunur. Destanın bu kısmında, sözlü anlatmalarda yaygın olarak; "Hızır", "derviş", "eren" ya da "evliya" olarak karşımıza çıkan doğaüstü yardımcının üstlendiği çocuksuzluk sorununu çözme işlevinin anlatıcı tarafından "Şahımerdan Pir" adıyla Hz. Ali'ye yüklendiğini görmekteyiz (Akın, 2012: s. 22).

Alpamış doğduktan sonra yapılan toya, Şah-ı Merdan pir gelip adını Hekimbek koyar. Sağ omzuna "pençe"[13] vurur omuzunda beş pençesinin izi kalır. Böyle yaparak Şahımerdan Pir, Alpamış'ı kutsar. Bu nedenle de Alpamış'ın vücudu ateşe atılsa yanmaz; ok işlemez, kılıç kesmez, kurşun işlemez bir hâle gelir. Cadı Surhayil, Alpamış'ı ve alplarını hile ile sarhoş edip ateşe atarlar alpları şehit olur ama Alpamış yanmaz. Bu sefer Kalmak askerleri Alpamış'a kılıç ve hançerlerle saldırırlar ama kılıç işlemez. Son çare olarak oka tutarlar ama ok da işlemez (Yoldaşoğlu, 2000: s. 265).

Şah-ı Merdan Pir kendinden medet umup, dua eden kahramanlara güç, yiğitlik ve mertlik veren manevi bir kişiliğe sahiptir. Kökemen Alp ile Berçin'in mücadelesinde Şah-ı Merdan Pir'in yardımı şu şekilde karşımıza çıkmaktadır: *"Kökemen Alp Berçin'in saç örgüsünden tutup, kapıya doğru çekmeye başladı. Berçin, kendini çekip, elini uzattı. Bir eli ile Kökemen'in yakasından, diğer eli ile kemerinden tuttu. "Ya Şahımerdan pirim" diyerek, kaldırıp, yere attı. Sol dizini göğsüne koydu. Ağzından burnundan kan gelmeye başladı"* (Yoldaşoğlu, 2000: s. 83).

[13] Alevi inancında yeni doğan çocuğa ad konurken bağlı bulunulan ocak dedesi tarafından çocuk pençelenmesi oldukça eski bir uygulamadır. "Pençe vurma" Alevi ve Bektaşi inancında çok önemli bir inanç uygulaması olarak karşımıza çıkmaktadır (Akın, 2012: s. 24).

Bu şekilde Şah-ı Merdan'dan yardım isteme durumuna destanın birçok yerinde rastlamaktayız;

"...İmdat ümit eder Ali adlı arslandan.
...Medet diliyorum Hz. Ali'den" (Yoldaşoğlu, 2000: s. 172).

"...Aslan gibi oldu yiğitler,
Atı sürdü, Allahu ekber.
Her bir Ali gibi er..." (Yoldaşoğlu, 2000: s. 265).

"...Kâr etmez Zülfikar,
Kılıç gibi geri döner.... (Yoldaşoğlu, 2000: s. 270).

"Şah-ı Merdan Şah-ı Kevser yol göster
Ali'nin çırağı Babaî Kamber,
Ali ile yoldaş Malikî Ejder,
...Kurbanın olayım imam, pirler,
Acıyıp yardım edin naçar kullara.
Dünyayı terk etti On İki İmam.
...Mekânın Meşhed'de İmam Rıza..." (Yoldaşoğlu, 2000: s. 342–343).

Alpamış, Berçin'i kurtarmaya giderken yorulur o sırada bir yerden ışık çıktığını görür ve atını ışığın çıktığı yere sürer. Gittiğinde bu yerin eski bir mezarlık olduğunu görür. Orası ruhların mezarıdır ama Alpamış bunu bilmez. Alpamış bir geceliğine burada kalıp kalamayacağını sorar. Mezardan çıkan bir kişi burada atına yer olduğunu, ancak kendisine yer olmadığını söyler o sırada ruhlarla sohbet eden Şahımerdan Pir, orada kalmasına izin verir ve oradaki ruhlara: *"Bu çocuk bizim müridimizdir, bugün sizlere misafir oldu. Gönlünü kırmayıp, hoşça vakit geçirtin"* (Yoldaşoğlu, 2000: s. 111–113) der ve gider. Bu kısımdan da anlaşıldığı üzere, Hz. Ali kahramana yardım etmenin yansıra ruhlara da hükmedebilmektedir.

Alpamış mezarlıkta uyurken peygamber rüyasına girer ve ona galibiyeti müjdeler, mücadelesinde pirlerin ona yardım edeceğini söyler:

"Mest uykuda yatıyordu bu pehlivan,
Gafletten gözünü açtı İskender,
Gözüne göründü peygamber,

Bu sözleri resul peygamber söyledi:
"Yanılmış ümmetlere şefkat ederim,
Beni tanı, peygamberinim,
Ümmetleri her daim yola salarım".
Bu sözleri duyan Hekim, o zaman:
"Peygamberim duyun ahu zarımı
Kimsesiz bırakmam ilimi,
Daha alamadım, Berçin yârimi,
Göremedim Şahımerdan pirimi".
"Gam yeme, ümmetim" dedi peygamber.
"Altında uçan atı, belinde zülfikar,
Dizgininde Baba Kambar dizginci,
Senin için yola çıktı Şahımerdan pirler,
Gayretinden ağlayacak bütün Kalmaklar,
Hiç kimse olamaz seninle beraber,
Sana kısmet etti, Berçin zülüflü",
Bu sözü duydu yatan İskender,
"Merhamet etti Cenab-ı Allah,
Bütün pirler oldu sana medetkâr,
Gönlünde kalmasın, üzüntü",
Bu sözleri söyledi resul peygamber." (Yoldaşoğlu, 2000: s. 121)

Aynı gece Karacan Alp da rüyasında *"kırk ruh ile peygamberi"* görür. Kırk ruh ile peygamber onu Müslüman yaparak Alpamış ile Karacan'ı dost yaparlar. Karacan Alp ileriki bölümlerde Berçin için yapılan yarışların ilk etaplarında Alpamış'ı temsilen yarışlara katılır. Karacan ölene kadar Alpamış'ın yanındadır ve daima ona yardımcı olur. Alpamış ve Berçinay'ın kavuşması için bütün gücüyle çabalar.

Alpamış, yolculuğu sırasında Murattepe adlı oldukça yüksek üstünde kuş uçmayan bir tepeye gelir. Alpamış bu tepeye hayran kalır ve *"eğer Bayçibar bu tepeye irkilmeden çıkarsa gittiğinde Berçin'i alacağını ama çıkmazsa gidişiyle avare bir ahmak olacağını"* söyleyerek alın yazısını sınamak için Bayçibar'ı tepeye sürer ve *"ruhlar Bayçibar'a kuyruğundan güç verir."* Bayçibar tepeye çıkarken kırk bin atın gürültüsü ortaya çıkar (Yoldaşoğlu, 2000: s. 124).

Alpamış'ı temsilen yarışa katılan Karacan Alp ve abisi Kökeldaş, Babahan Dağı'nın başındayken karşılaşırlar. Kökeldaş Karacan'a: *"Abini üzme Bayçibar'ı keselim etiyle halkı doyuralım, Barçinay'ı ben alayım, Özbek'le bir olma."* der (Yoldaşoğlu, 2000: s. 168). Karacan bunu kabul etmeyince onu ve Bayçibar'ı yakalayıp bağlarlar öldürmeye kıyamadıkları için de Babahan Dağı'nın tepesinde bırakıp giderler. Karacan ağlayarak peygamberlerden, pirlerden ve evliyalardan şu şekilde yardım ister:

"Herkesin atası Hz. Âdem,
Peygamberlik oldu ona müsellem,
İbrahim, İsmail, Mekke muazzam,
Din iman İmamı Azam.
Muhammed'e ümmet, Hakk'a müsellem.
Önce yarattın sen Âdemi,
Ondan ortaya çıktı sayısız Velî,
Şeyh Ahmed, Zinde pir, İmam Şafi,
Allah'ım senden başka yoktur mürebbi.
Kurban olayım Er Süleyman,
Kozan'a gönderdi mübarek saç telini,
Ziyaret eder nasip eden insanlar,
Kerim'sin, Samet'sin, muhakkak,
Merhamet edip, yar olun çaresiz kullara.
Rüstem'in savaşını meydanda yapmadım,
Kudretimden titrer yabancı,
Taşkent'in mülkünde Er Ata Zengi,
Aşağı-yukarı konuşmaya tövbe ettim,
Bu kulundan yüksek olur çöp,
Sahabe serdarı o Seyyid Vakkas,
Sadağın olayım Gavs ile Gıyas,
Hakkı'nın Hıdır İlyas.
Hak diye çıkar gamlı kulun sesi,
Kurban olayım Hakikat Kadı,
Kurban olayım, Hoca Hafiz Şirazi,
Günahkâr kulunum, Rahman, razı ol,

Ümit edip ağladım Hz. Nur'dan,
Acı çeken kartalı kurtarın ağdan,
Önce Allah'tan sonra da Pir'den,
İmdat ümit eder Ali adlı arslandan.
Kartalın kanadı olmasın sakat,
Belaya sabreden Hz. Eyüp,
Seher vakti geçen üç yüz altmış kayıp,
Kem kulun maksadın diler hüzünle.
Ne iş gelsin aciz kulunun elinden,
Medet diliyorum Hz. Ali'den,
Ümit ettim Gavsul A'zam veliden,
Adın Rahman, şeytan döner yolundan.
Hâliksin, Kerimsin, kahrından kurtar,
Günahkâr kulunu amacına ulaştır,
Kurban olayım Hoca Kabil, Ekber,
Semerkant velinin yazlığı derler,
Şah-ı Zinde, Erdaniyar, peygamber,
Hocayi Zümreti, Hocayi Ahrar,
Baba, tek pirsiniz Er hoca mezar" (Yoldaşoğlu, 2000: s. 171–172).

Karacan, Babahan'da bağlıyken bu şekilde dua ettikten sonra, Kongırat'ta Alpamış'a el veren, Recep Hoca adlı Pir'in ruhu gelip Karacan'ın elini çözer, daha sonra Karacan bağlı olan Bayçibar'ı çözer. Kalmakların sürdüğü sabun köpüğünü temizlemek için Eşan'ın ruhu atın arka kısmını okşar. Kalmaklar, toynağına çivi çaktıkları için, at ayağının üstüne basamaz. Eşan'ın ruhu Bayçibar'ın döşünde durup sanki konuşan Bayçibar'mış gibi *"Atın uyluğuna kamçı vurmasını, gözlerini yumup eyerin kaşından tutmasını"* (Yoldaşoğlu, 2000: s. 173) söyler. Karacan, konuşan Bayçibar zanneder ve söylediklerini yapar, Bayçibar'ın *"dört buçuk arşın kanadı"* yayılıp uçmaya başlar. Aynı şekilde yarışın son etabı olan *"güreş yarışında", "Karacan'a pirler kuvvet verir"* (Yoldaşoğlu, 2000: s. 193).

Yadigâr, babası Alpamış'tan kalan "*on dört batman tunç yayı", "imam evliyanın, Şahımerdan pirin ve on iki imamın yardımıyla"* yerinden kaldırır (Yoldaşoğlu, 2000: s. 440).

Hz. Ali, pirler, evliyalar, on iki imam vd. incelenen diğer destanlarda da yardımcı kahraman ya da medet umulup dua edilen kahraman olarak karşımıza çıkar.

Huşkeldi Destanı'nda, ermişler, çocukluğunda Göroğlı'na, biri ak diğeri kara iki tane teleği bir de külahı, *"Ne zaman ak teleği yüzüne sürersen, ihtiyar bir pirifâni olursun; eğer kara teleği sürersen, pek gururlu, pehlivan, bahadır, güçlü kuvvetli bir genç delikanlı olursun"* (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 197) vardır. Göroğlı, Hunhar'a Avazhan'ı ve Gırat'ı kurtarmaya giderken, teleklerlerden ak olanı yüzüne sürerek yüz yaşında bir ihtiyar olur.

Arzıgül Destanı'nda da *"pir yardımcı tipi"* karşımıza çıkmaktadır. Arzıgül uykudayken rüyasına giren pir, Arzıgül'e *"Ey Arzıgül, üzülme, ben baht ve zenginlik getireceğim"* (Komisyon, 1957: s. 471) der ve şunları söyleyerek gözden kaybolur:

"Sana menzil yaptım Kuşkanat'ı
Takdirine verdim Suvan gibi merdi
Senin için hazır ettim Karakulak atı
Kuşkanat'a git ve hayatını yaşa,
Nasip olursa dört aydan sonra göreceksin,
Aktaş'ın efendisi Suvan gibi merdi" (Komisyon, 1957: s. 459).

Arzıgül uyandığında bahçede eyerlenip dizginlenmiş, Karakulak atı ile biri kılıç ve biri tüfek olmak üzere atın dizginine bağlanmış iki tane silahı görür. Arzıgül babasına rüyasını anlatır. Annesi, Arzıgül'e *"Ben seni şahkalender yapacağım, erkek kıyafetleri giydireceğim, saçını keseceğim, bu müşkül durumu gördük canım evladım, şimdi kimse görmesin,- deyip erkek kıyafetlerini giydirip, saçını başına bağlayıp, bir kalender kalpağını giydirip, adını Şahkalender koyar"* (Komisyon, 1957: s. 472). Arzıgül kılık değiştirerek Kuşkanat'a doğru yola çıkar.

Melike Ayyar Destanı'nda Avazhan düşmanın üstüne hücum etmeden önce ve zor duruma düştüğünde Hz. Ali'den yardım ister:

"İki dünyada rehberim,
Merd-i Meydanım ya Ali,
Beklerim senden keramet,
Çabuk süvarim ya Ali.
...

Yiğidin piri Şah-ı Merdan[14]*,*

Yardım ederse Yezdan'ın aslanı…

Çabuk süvarim ya Ali (Yoldaşoğlu, 2000: s. 346).

Aynı şekilde Göroğlu Avazhan'ı Melike Ayyar'ı kurtarmak için göndermeden önce şu şekilde dua ederek olağanüstü güçlerin yardımını diler:

"Sağ-salim git gel Avazcan,

Göz bebeğim, evlâdım, seni Hakk'a emanet ettim,

Nereye gidersen, Şah-ı merdan dost olsun,

On iki imam, çilten yardımcın olsun,

Düşmanların gelip sana boyun eğsin,

Var evlâdım, seni Hakk'a emanet ettim" (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 37-39).

Erali ve Şirali Destanı'nda Hz. Ali'nin yerini Appak Hoca alır. Bulgar şehrinin padişahı Karahan'ın altmış dört yaşında gelmesine rağmen çocuğu olmamaktadır. Padişah, Appak Hoca adlı şeyhin bastığı toprağı gözüne sürer ve Appak Hoca'nın yanına gidip derdini anlatır. Hoca ona iki nakışlı elma verir ve bu elmalar sayesinde Yusuf gibi güzel yüzlü, Rüstem gibi mert ve güçlü, akıllı iki oğlu olacağını söyler. Dokuz ay sonra hocanın dediği gibi büyük eşi Mastura'dan iki erkek çocuğu olur. Appak Hoca destanın sonuna kadar kılık değiştirerek Erali ve Şirali'ye yardım eder ve onları bütün zorluklardan kurtarır.

Karahan, Erali ve Şirali'yi üvey annesi iftira attığı için öldürtmek istediğinde anneleri Mastura feryat edip gözyaşı dökerken, *"doksan türlü çapan"* giyen yaşlı işân[15] (Appak Hoca), Mastura'nın yanına gelip *"— Niye kan ağlıyorsun? Şunu bil ki ne kadar suç işlemiş olsalar da onların başı kesilmez. Onları asacak olsalar altın darağacı viran olur"* (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 130) der.

İşân, Karahan'ın huzuruna gidip engel olmak için şunları söyler:

"Ben asilim, asillerin evladı,

Alçak olur kötülerin niyeti,

[14] Hazret-i Ali Radiyallahü anh'ın bir nâmı.

[15] Türkistan'da ve idil havzası Türklerin de "sûfî, keramet sahibi, velî" manalarında, ulema ve şeyhlere verilen, bir unvan (Devellioğlu, 2003: s. 465).

Hem başından gider devleti,
Senin değil, bu işânın çocuğu.

Astığını göreyim çift çift celladın,
Doğrusu olur mu yalan sözlerin,
Pak yüzünde sonra olmasın utancın,
Suçsuzdur sen gibi padişahın evladı.

Oyun ile vurmuşlar iki kazını,
Hiç günahı yoktur iki kuzunu(n),
Dinlemedin işân dedenin sözünü,
Ben diriyim, öldüremezsin onları.

Baht ile devletle yaşadım her zaman,
İşsiz çöllerde yürüyüp gezdim her an,
Bunu bil, sizden habersiz çıkmaz can,
İyi düşün, sen müritsin, ben işân" (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 133).

Fakat Karahan kabul etmeyerek Appak Hoca'yı huzurundan kovar, Pir Erali ve Şirali'nin yaşaması için padişahın parasız ve yurtsuz kalması için dua eder. Karahan'ı ikna edemeyen Appak Hoca, cellat Erali ve Şirali'nin boyunlarını keseceği sırada bıçağın önüne avcunu koyarak çocukların boyunlarının kesilmesine engel olur, altın darağacına asacakları sırada dua eder ve Hızır gelip darağacını yerle bir eder. Cellatlar çocukları bir türlü öldüremezler. Burada destan kahramanlarına pirin ve onun duası sayesinde Hızır (a.s)'ın yardımını görmekteyiz.

Cellatlar, Karahan'a çocuklarının öldürülemediğini haber verdiklerinde, padişah Uludağ'ın ötesine götürülüp beş yüz cellât tarafından öldürülmesini, kanlarının da kendisine getirilmesini emreder. Uludağ'a gittiklerinde iki tane kalender gelir ve kalenderler cellatlara: *"Erali ve Şirali'yi bağlayıp çöle bırakın ve Kara Han ölene kadar yurda dönmeyin diye tembih edin, bir koç kesip kanı ile çocukların elbiselerini boyayıp padişaha götürün"* (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 253) diye akıl verirler. Cellatlar bunu makul bulur ve Erali ve Şirali'yi orada elleri bağlı bir şekilde bırakıp giderler. Çölde elleri bağlı kalan iki kardeş doksan yamalı canda giymiş Şakalender'e

rastlar. Şakalender onların ellerini çözer (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 261). Erali ve Şirali kalenderin sayesinde ölümden kurtulurlar.

Kalenderlerin yardımını Melike Ayyar Destanı'nda da görmekteyiz. Destanda Kızılkum'dan geçerken Avazhan, Şadman ve Esad Avcı çok zorlanır. Bunun üzerine yolda karşılaştıkları iki kalender üçünü elmaya, atları da kuşa çevirirler ve yolu aşmalarına yardımcı olurlar. Yine destanın ilerleyen bölümlerinde Baymak Dev'in peşlerinden geldiğini gören Şakalender, Avaz ve kızları Şazerger ile birlikte Kızılkum'a doğru gönderir. Baymak Dev ve diğer devlerle Şakalender tek başına savaşır. Savaş esnasında meydanda Baymak Dev'i göremeyen Şakalender devin hile yaptığını hisseder ve arkadaşlarının yanına dönerek Kızılkum'da Baymak Dev'in zehirlediği suyu içmelerine son anda engel olur. Şakalender, dua edince asasının altından su çıkar. Aslında burada Şakalender, Avaz'ı korumak amacıyla çiltenlerin verdiği tüy sayesinde kılık değiştirmiş olan Göroğlı'dır. Burada hem çiltenlerin Göroğlu'na olan yardımını hem de Göroğlu'nun Şakalender kılığına girerek Avaz'a yaptığı yardımı görmekteyiz.

Şeybanî Han Destanı'nda, Şeybanî Han ile Babür Han'ın ordusunun savaşı tan atıncaya kadar durmadan devam eder. Babür Han'ın attığı oku Hoca Ahrarı Veli eli ile geri çevirir, Hoca Ahrarı Veli'nin yardımıyla Şeybanî'nin ordusundan kimse ölmez ama Babür Han'ın ordusu kırılır (*Şeybani Han Destanı,* 2010: s. 241). Babür Han, Şeybanî'nin ordusunu Hoca Ahrarı Veli'nin desteklediğini ve atılan oku Hoca Ahrarı Veli'nin eli ile geri çevirdiğini görünce Semerkant'ı da malını mülkü de, çoluk çocuğunu da bırakıp kaçar.

Genel olarak edebi türlerde *"devler"* kahramanın mücadelesinde karşıt güç (düşman) olarak karşımıza çıksalar ve kötü özellikler gösterseler de çeşitli sebeplerden dolayı kahramana yardım etmeleri nedeniyle bütünüyle olumsuz ya da kötü bir tip olarak kabul edilemezler. Bu tür destanlarda dev iyi ve yardımsever özellikler sergilemektedir Anlatmalarda bazen olumlu özellikler de gösterebilen devler, vücutlarından bir tüy koparıp kahramana verirler ve bu tüy çeşitli sihirli güçlere sahiptir.

Belagerdan Destanı'nda, annesini İrem Bağı'ndan getirmek için yola çıkan Avazhan, Bela Dağı2nda, olağanüstü bir varlık olan Bela ile karşılaşır. Avazhan aklını kullanarak kendini Bela'ya *"Bela yiyen Belagerdan"* olarak tanıtır ve Bela'nın kendini yemesine engel olur. Bela'ya yumurtayı taş gibi, kaplumbağayı da biti gibi gösterip

kandırır. Bela korkar, kendisini yememesi karşılığında Avaz'ı İrem Bağı'na götürür. Geri dönerken de ona tüyünden verir. Avazhan burada düşmanı zekâsıyla yener.

Bu destanda olduğu gibi, kahramanın zekâsını kullanarak yaptığı eylemler karşısında *"dev"* yenilir.

Melike Ayyar Destanı'nda Avazhan'a devler, olağanüstü özellikleri sayesinde yardımcı olurlar. Destandaki devler uçabilirler, tılsım okuyarak sihir yapabilirler ve uzun mesafeleri kısa sürede kat edebilirler.

Avazhan, Melike Ayyar'ı getirmek için çıktığı yolculukta bir mağarada Yaprak Dev ile arkadaşlarına rastlar. Yaprak Dev, Avazhan'ın annesi Miskal Peri'nin kardeşidir. Avaz'a, Melike Ayyar'ı tanımadığını ama diğer dayısı Kızıl Dev'in tanıyor olabileceğini söyler. Avazhan ile avcıları bir tılsım okuyarak üç elmaya çevirir, atlarını da üç tugay kuşa çevirerek koynuna koyar. Uçarak Kızıl Dev'in mekânına getirir. Kızıl Dev'in mekânına geldiğinde o da tanımadığını ama diğer dayısı olan Baymak Dev'in tanıyor olabileceğini söyler. Kızıl Dev'de üçünü tılsımlı dua ile elmaya atlarını da üç kuşa çevirerek cebine koyar, Baymak Dev'in mekânına yakın bir yere getirip bırakır (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 85–90). Destanda devlerin en güçlüsü olan Baymak Dev *"düşman tip"*tir. Kızıl Dev Avazhan ve avcıları Baymak Dev'in sınırına bırakıp geri dönerler. Görüldüğü üzere Yaprak Dev ve Kızıl Dev kahramana yardımcı olarak başarısına katkıda bulunur. Devler diğer Türk destanlarında da genellikle düşman olarak karşımıza çıksa da az da olsa kahramana yardım eden iyi huylu devler ya da kötüyken iyi olan devler de vardır.

Genellikle devler gibi karşıt güç (düşman) olarak karşımıza çıkan cadılar da karşımıza *"yardımcı kahraman"* olarak çıkabilir.

Arzıgül Destanı'nda *"yardımcı cadı kadın*" olarak karşımıza Pattigül Cadı çıkmaktadır. Hashane memleketinin padişahı Karahan, hamile olan karısına *"kız çocuk doğurursan seni öldürürüm, erkek doğurursan, has odaya koyarım"* (Komisyon, 1957: s. 459) der ve ava çıkar. Bernagül dokuz ay sonra bir kız çocuk doğurur. Dadıları arasında bulunan Pattigül adındaki bir cadı, Ernazar adlı bir bahçıvanın yeni doğmuş olan erkek çocuğuyla kız çocuğunu değiştirmesini tavsiye eder. Bernagül cadıya altın vererek Ernazar'a gönderir. Ernazar oğlunu vermeyi kabul eder ve aldığı kıza Arzıgül adını koyar.

Huşkeldi Destanı'nda, Hunharşah'ın en büyük cadısı vakti zamanında Göroğlı Bey'in ona yaptığı iyiliği unutmaz ve onu Hunharşah'ın yanında ele vermez. Göroğlı'nın, Avaz'ı kurtarması için fırsat yaratır: *"Maşallah cadılar, bu bizim mollamız hem de pirimiz. Kızılcer'de mağarada yatar. Eyvah cadılar gözleriniz nerede, benim hocama Göroğlı demişsiniz. Göroğlı'yı göreniniz yok muydu ne hâl oldu sizlere?* (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 235) diyerek dövünmeye başlar. Cadı sayesinde Göroğlı'nın gerçek kimliği ortaya çıkmaz. Hunharşah'ın kendisine vereceği zararlardan kurtulmuş olur.

Belagerdan Destanı'nda Avaz, Erem Bağı'na giderken büyük kızıl bir kulede yaşayan ihtiyar bir cadı kadınla karşılaşır. Cadının tasviri şu şekildedir:

"Gözleri ateş gibi, alnı balta gibi, çenesinin eti kaçmış, kel başı yağır olmuş, yüzünün nuru gitmiş aksi ihtiyar… İhtiyar yukarıda duran tan yıldızından on dört yaş büyük çıktı. Yaşı o kadara girse de, sallana sallana, taktığı on altı katar eşek yükü boncuk, gördüğü ağaca varıp salıncak sallanacak, ipi kopup gitse diz üstü oturup kalacak, lakin buncaya girse de, gönlü on dört yaşında tiril tiril gelincik (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 365).

Bu cadı Avaz'ın doğduğu andan itibaren onun yanında olup onu koruyan, yardım eden, Göroğlı'nın ve Avazhan'ın *"koca anası"*dır.

Cadı Avaz'a Erem Bağı'na nasıl ulaşacağı konusunda yol gösterir ve:

> *"Bu yerlerde yeryüzünde yürüyemezsin. Eğer yeryüzünde yürüdüğümüzü görse, başıboş yürüyen canlılar çok, her biri seni pençesine alıverir. Eğer Erem Bağı'na girer isen, bizim mekândan tünel kazarsın, yerin altından gidersin. Erem Bağı'nda, bir cam havuz var. Her cuma günü bu havuza nice kızlar gelip yıkanır. Kızlar cam havuza girince, cam havuz sanki titrer gibi olur. Balta ile vursan, kazanın ağzı gibi bir yer oyulur, su sana zarar vermez, dağa doğru akıp gider, kuma sızar. Bu kızların içinde Akkız, veresiyesi yok has kız, çok uzun değil, orta boylu tam kız denen biri var. Bu oyuğa tıkılıp kalırsa, mağarada bekleyip sen çekip alırsan, atın ile ananın işini bu Akkız görür"* (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 373) der.

Fakat bu cadı kadın nefsine yenik düşerek, Avazhan'ı hileye düşürerek yemek istediği için olumsuz bir kahramana dönüşür. Yaptığı hilenin cezasını da Avazhan tarafından öldürülerek öder.

2.10.3. Yardımcı Hayvanlar

Destanlarda bazı hayvanlar kahramanın zor durumdan kurtulmasında yardımcısı, habercisi ya da yol göstericisi olmuştur. Alpamış Destanı'nda kaz, Dalli Destanı'nda turnalar ve Ayçınar Destanı'nda da iki köpek kahramana yardım etmiştir.

Alpamış Destanı'nda Alpamış, zindanda yatarken yaralı bir kaz zindana düşer. Alpamış, kazı iyileştirir, kazın kanadına yaşadığı ve zindanda esir olduğunu bildiren bir mektup bağlayıp gönderir. Kaldırgaç mektuptan ağabeyinin durumunu öğrenir ve durumu Karacan'a iletir. Karacan yardım etmek için Kalmak yurduna doğru yola çıkar. Burada *"kaz"* Alpamış'ın, onun yarasını iyileştirmiş olmasının mükâfatı olarak yurdunu haberdar etmesinde yardımcı rol üstlenir.

Aynı durum Dalli Destanı'nda da söz konusudur. Hasanhan yaralı yatarken Dalli onun kılığında düşmanla savaşır. Hasanhan kendine geldiğinde Han Dalli ve Gırkök'ü göremeyince kendisini bırakıp gittiklerini düşünür. O sırada başının üstünde uçan turnaları görür ve onlardan Dağıstan Dağı'nda yaralı kaldığını yurduna giderek Göroğlı'na anlatmalarını ister. Hasanhan turnalarla Göroğlubek'e haber gönderir.

Ayçınar Destanı'nda iki köpek babasını bulması için Ayçınar'a "yol gösterir". Nazarbay, Ayçınar'ı kaçırmadan önce iki köpeği vardır ve bu köpekler Ayçınar geri döndüğünde onu tanırlar ve babasını bulmasına yardım ederler. Burada köpekler, "yardımcı sadık hayvan" olarak karşımıza çıkmaktadır:

"Ayçınar'ın önünde,
Bir çift vefakâr,
Uluya uluya,
Gidiyor hayvanlar.
...
Baksa iki köpek,
Çabuk çabuk gidiyor.
Havlayıp uluyuşları,

Sanki bir şey biliyor.
Çaşmiabzang'ın üstünden,
Geliyor bir gölge.
Altında bir eşeği,
Bu nasıl biçare?

Bu gölgeye iki köpek,
Koşa koşa gitti.
Gidip ikisi,
Etrafını çevirdi.

Bu olmasın babası,
Yıkıldığında direği,
Dolup taşıp duruyor,
Ayçınar'ın yüreği.

Mahmuzlayıp Tarlan Boz'u,
Hemen ulaştı.
Babası zavallısı
Olduğunu gördü" (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: S. 181–187)

Şüphesiz ki destanlarda kahramana yardım eden, koruyan, yol gösteren yardımcı hayvanların başında kahramanların atları gelmektedir. Bu konu *"Savaşta Kullanılan Hayvanlar"* başlığı altında ele alınmıştır.

2.11. SAVAŞ EĞİTİMİ

İncelenen destanlarda kahramanların savaş eğitimleriyle ilgili çok fazla bilgiye rastlanmamaktadır. Destanlardan, sadece İntizar Destanı ile Erali ve Şirali Destanı'nda savaş eğitimine dair bilgilere rastlanmaktadır.

İntizar Destanı'nda Göroğlı, iki oğlunun savaş meydanında savaşı görerek talim almalarını istemektedir:

"Düşman cezasını bulup buradan gitsin.
Buraya gelip savaşa niyet edin,
Komutanlarım lider olup gidin şimdi!
Avaz'ım savaşı görsün - o hâlâ genç.
Savaş günleri bu meydanda duracak,
Hasan ve Avaz görürse talim olacak" (Komisyon, 1957: s. 307).

İntizar Destanı'nda Göroğlı'nın komutanlarından Yusuf Bek, *"birkaç savaşta birlikte yürüyen, yoldaşlık yapan, iş bilmeyen nicelerine talim veren"* (Komisyon, 1957: s. 308) bir komutan olarak anlatılır.

Göroğlı savaş sonrasında elde edilen ganimetleri dağıtma görevini ona vererek bu konuda onu eğitmek ister:

> *"Ülkemize yeni gelen Avaz'a oğlum dedim, savaşın kahramanlarından her şeyi gördü, şimdi Özbek geleneğini anlasın; Avaz'a bu mülkü paylaşma iradesini verelim. Aklı başında ise bilir, kendi sağduyusu ile tahmin eder, o da büyük kapıları daha önce görmüştü ve uzun yıllar Hunhar Şah'a hizmet etti, yaşlılardan işini bilen, büyüklerden talim aldı, o ganimeti dağıtsa, ondan sonra bizim geleneğimizi bilse"* (Komisyon, 1957: s. 312).

Aynı destanın ilerleyen bölümlerinde Göroğlı, askerlerine Sefa oğlu Çakkan'dan talim almalarını emreder,

"Söylediğim sözümü beyler bilin şimdi,
Savaş silahlarınızı aletlerinizi alın şimdi,
Duran beyler tez atlanıp gelin şimdi.
Her şeyden eski bu beyi görün şimdi,
Sefa oğlu Çakkan'dan da talim alın,
Savaş derse hazırlanıp gelin" (Komisyon, 1957: s. 423).

Erali ve Şirali Destanı'nda, Karahan Erali ve Şirali dört yaşına gelince ilim öğrenmeleri için mollaya verir. Çocuklar beş yıl molladan eğitim alır. Dokuz yaşına geldikten sonra Karahan, adap öğrenmeleri için onları bahçıvan Hemra'ya teslim eder. Bahçıvan, çocukların birine Kara Kaşka diğerine de Torık at verir ve altı ay boyunca atların bakımlarını yaptırır, onlara ata binmeyi öğretir. Ayrıca çocuklara koşum takımları yaptırır.

2.12. SAVAŞTA KULLANILAN HAYVANLAR

Şüphesiz ki Türklerin yaptığı savaşlarda en çok kullandıkları hayvanlar *"atlar"*dır. Türk kültürünün sözlü gelenek ürünlerinden birisi olan destanlarda da en çok karşımıza çıkan hayvan yine *"atlar"*dır.

Atlar, güzellikleri, kuvvetleri, hızları, çeviklikleri, hiç bitmeyen tahammülleri, tükenmeyen sabırları, gayretleri, dayanıklılıkları ve insancıl özelliklere sahip olmaları ile Türklerin gönüllerini her dönemde fethetmişlerdir. Bu gibi sebeplerle atlar, Türk kültüründe, mitolojisinde ve Türk halk edebiyatı ürünlerinde (destan, efsane, masal, atasözlerinde vb.) önemli bir yere sahiptir.

Şamanizm inancına göre at gökten inmiş kutsal bir varlıktır. Türk mitolojisinde; rüzgâr gibi koşan, mağarada yaşayan topraktan çıkan, sudan çıkan, gökten inen-kanatlı, Âb-ı Hayat içip ölmeyen, konuşan ve hızlı koşan atlar, destan, efsane ve hikâyelerde sıkça kullanılan mitolojik motiflerdendir. Destan, hikâye ve efsanelerde kutsallaştırılmıştır (Bıyıklı, 2019: s. 404).

Seyidoğlu, atların Türk mitolojisindeki önemini şu şekilde açıklamaktadır*: "Türk mitolojisine göre at, kişiyi kutsal güçlerin yanına götürebilen vasıtalardan birisidir. Tanrı katına ulaşabilen bir hayvan olma niteliği ata kutsal bir değer kazandırır. İnsanı cennete ulaştıracak yolu da at bilmektedir"* (1996: s. 55). Atların bu özelliği de onların Türk kültüründe önemli bir yere sahip olmasını sağlamıştır.

Şamanizm'de atlar; şamanın gökyüzüne çıktığı ya da yer altına indiği binek hayvanlarıdır. Şamanlar at yardımıyla yer altına ya da öteki dünyaya geçebildiği için bir nevi ölümün de simgesi olmuştur. Çin kaynaklarında Hun Shanyusu'nun her yıl dağda göğe at kurban ettiğinden bahsedilmektedir. Göğe sunulan kurban törelerinde beyaz at, yer'e kurban sunulan kurban törenlerinde daha çok siyah at kurban ediliyordu (Çoruhlu, 2011: s. 163–164).

Ayrıca *"Kurgan"* adı verilen eski Türk mezarlarında da öteki dünyada ölüye hizmet etmek üzere gömülmüş at kadavralarına rastlanmıştır. Çoğu kere yas işareti olmak üzere bu atların kuyruklarının kesilmiş ya da düğümlenmiş olması da dikkat çekmektedir. İslamiyet döneminde de bazı Türk hükümdarların atıyla beraber gömüldüğü ya da atın tek başına gömülmesi için mezar yapıldığına dair bilgiler vardır. Atlar, cennete giderken

binilecek hayvan olarak tasavvur edilir. Türklerin efsanelerinde, destanlarında ve hikâyelerinde at, sahibinin yakın arkadaşı, zafer ortağı, en değerli varlığı olarak karşımıza çıkmaktadır. Atlar savaşlarda sağladıkları faydalar dolayısıyla kuvvet ve kudret timsali de olmuştur (Çoruhlu, 2011: s. 164).

Türklerle ilgili birçok efsane, destan ve hikâyede at, sahibinin yakın arkadaşı, zafer ortağı, en değerli varlığı sayılmıştır. Savaştaki faydaları dolayısıyla kuvvet ve kudret timsali de olmuştur (Çoruhlu, 2000: s.141).

İncelenen destanlarda atlarla ilgili karşımıza çıkan motifler; *"atın sefere hazırlanması", "at ve kahramanın yolculuğu sırasında başından geçenler", "kahramanın atını sınaması", "atların savaş anında gösterdikleri hünerler", "atların kahramanları düştükleri zor durumlardan kurtarması", "kahramanların atlarıyla birlikte katıldığı yarışlar", "atların fiziksel özellikleri"* şeklindedir.

Destancı, destan kahramanını ileride yaşayacağı mücadelelere hazırlarken ona yardım edecek unsurları da (atı, silahları, olağanüstü yardımcılar) hazırlar. Şüphesiz ki bu yardımcılardan en önemlisi atıdır. Alp büyürken atı da onunla birlikte büyür. Atlar destanlarda düşmanla yapılacak olan mücadeleler sırasında atikliği, dayanıklılığı, savaşçılığı ve sezgileriyle destan kahramanına yardımcı olmaktır.

Destanlarda kahramanların atları da kahramanlar gibi özel adlara sahiptir. Göroğlı'nın atının adı *"Gırat"*, Alpamış'ın atının adı *"Bayçibar",* Ayçınar'ın atının adı *"Tarlan Boz"*, Arzıgül'ün atının adı *"Kara Kulak"*, Suvanhan'ın atının adı *"Almaköz"*, Erali atının adı *"Kara Kaşka",* Şirali'nin atının adı *"Torık At"*, Ravşan ve Yadigâr'ın atlarının adı ise *"Jiyran*"dır.

Destanların hemen hepsinde cüyrik (hızlı koşan at), corğa (yorga at, rahvan yürüyüşlü at). Tulpar (en hızlı koşan at) ve arğımak (en iyi cins at) gibi at tipleri tasvir edilmiştir. At yetiştirme çok eskiden Orta Asya'da başlamıştır. Aradan geçen uzun yıllar Türklerin bu hayvan türünün bütün özelliklerini öğrenilmesini sağlamıştır. Bu yüzden Özbek dilinde atın cinsini, yaşını, rengini, organlarını, koşum takımını tasvir edecek birçok farklı kelime vardır. Türk onomastiğine (isim bilim), karakteristik bir çeşitlik ve zenginlik kazandıran unsurlardan biri de "*atların renkleri"* olmuştur (Kaba, 2011: s. 42). Türkler, atların cinsine ve renklerine büyük önem vermişlerdir. Yusuf Halaçoğlu'nun *İslam Ansiklopedisi*'nde yazmış olduğu "*at*" maddesinde, atların renklerinin "*al (kızıl*

kahve), doru (gövde kahverengi, yele ve kuyruk kara), kula (gövde sarı, yele kuyruk kara), kır (koyu kıllarla karışık ak), beyaz ve yağız (kara) renkleri (don)" (Halaçoğlu, 1991: s. 31) olduğundan bahsetmektedir. Yürüyüşlerinin ise; *"(hafif yürüyüş), rahvan (düz ve çabuk), tırıs (süratli yürüyüş) ve dörtnala (sıçrama şeklinde yürüyüş, koşma)"* (Halaçoğlu, 1991: s. 31) şeklinde olduğu ifade edilmiştir.

Destan kahramanlarının atları *"bedav at, topiçâk*[16] *at ve has tulpar"*dır. Bedav atlar, Hızlı uçan, hızlı hareket eden çöl atıdır. Has tulpar ise saf kan, iyi beslenmiş, uzun yolculuklar ve yarışlar için eğitilmiş saf kan bir at cinsidir ya da efsanevi, kanatlı uçan bir at.

Destanlarda kahramanın en büyük yardımcısı, kendisi gibi olağanüstü özelliklere sahip olan atıdır. Destan kahramanlarının atları soy sop sahibi, şecereleri bilinen, akıllı, bilinmezden ses duyan, tehlikeyi önceden sezip haber veren sahibinin sıkıntısını anlayan ve ona her zaman sadık olan ve kahramanlık töresine sahip olan varlıklardır (Türk Dünyası Edebiyatı Tarihi C. 1, s. 135).

Destanlarda kahramanların atları ile aralarında çok güçlü duygusal bir bağ vardır. Kıvrak zekâları, anlayışları ve dostlukları ile beşerî vasıflar kazanmıştır. Atlar kahramanın en yakın arkadaşı, en değerli varlığı, savaşlarda zafer kazanmalarında en büyük yardımcıları ve silah arkadaşlarıdır. Kültürümüzde ata gösterilen bu ilgi ve ehemmiyet Türk kültürünün bir ürünü olan Türk destanlarında, *"kahraman-at beraberliği"* şeklinde işlenmiştir (Düzgün, 2012: s. 25).

Ayçınar'ın atı Tarlan Boz, sahibinin üzüntüsünü anlar. Onun üzülmesine dayanamaz ve Ayçınar ağladığında öfkeyle kişner, onunla birlikte gözyaşı döker:

"Ayçınar'ın ahına,
Dayanamaz Tarlan Boz,
Öfkeyle kişniyor,
Gözyaşı döküp duruyor" (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 183).

Dalli Destanı'nda Gırat Hasanhan'ı neşelendirmek için ve zihni açılsın diye oyunlar yapar:

Kanadı var, kuş gibiydi,

[16] **Tobiçâk:** Hızlı koşan bir at cinsi.

Kuşu kovalayıp yakalardı,
Hasan mert sevinsin diye
Hayvan Gırgök kişnerdi.

İnsandan daha sezgilidir hayvan Gırkök at,
Açılsın diye Hasanhan'ın zihni,
Üst üste, hayvan Gırat kişnedi,
Açılsın diye Hasanhan'ın zihni,
Renkten renge girip hayvancağız parladı" (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 85).

Alpamış'ın atı Bayçibar, *"Bayçibar hayvanın insandan ziyade aklı vardır"* (Yoldaşoğlu, 2000: s. 272) şeklinde tarif edilir.

Destanlarda atlar akıllarıyla ve tecrübeleriyle de ön plana çıkmaktadır. Kahraman ve atı söz konusu olduğunda atın bilgi ve tecrübe bakımından kahramandan bir adım önde olduğu ve karşılaşılan her türlü olumsuzlukta atın yol göstermesiyle başarıya ulaşıldığı görülmektedir.

Melike Ayyar Destanı'nda, Göroğlı sefere çıkmadan önce, Gırat'a hazırlanması için çiltenlerden[17] haber gelmektedir ama Göroğlu ava gideceği vakit Gırat'a haber gelmez. Bu yüzden de Gırat, Sakibülbül onu hazırlayıp Göroğlı'na götürmek istediğinde onunla gitmek istemez ve zorluk çıkarır (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 23). Nitekim destanın ilerleyen bölümlerinde Gırat'ın gitmek istememesinin nedeni ortaya çıkar. Çünkü av sırasında Göroğlı Melike Ayyar ile karşılaşır ve ona âşık olup kendini mağaraya kapatır. Bu nedenle de Çambil ilinde dedikodular ortaya çıkar, düzen bozulur.

İntizar Destanı'nda Gırat'ın tecrübelerinden şu şekilde bahsedilir:

"Yâri arayıp nice şehri gören,
Nice şehirleri gezip gitti.
İrem yurtlarını belki görmüş,
Nice düşmanın dersini vermiş,
Koyikaf yurdundan peri almış" (Komisyon, 1957: s. 335).

[17] Kırklar (Kırk Evliya). Kırk Eren adıyla da anılırlar. Çiltenler yılda bir kez toplanıp yeryüzünde olup bitenleri görüşürler, değerlendirirler.

Dede Korkut Hikâyeleri içerisinde yer alan hikâyelerden biri olan *Begil Oğlu Emren Hikâyesinde*, Kazan Bey: *"hüner atın mıdır, erin midir?"* (Ergin, 2018: s. 217) diye sorduğunda yanında bulunanlar *"erindir"* cevabını verir. O zaman Kazan Bey: *"At işlemese er öğünmez, hüner atındır"* (Ergin, 2018: s. 217) diyerek atın önemini belirtir. Nitekim destanın ilerleyen bölümlerinde atın gösterdiği kahramanlıklar Kazan Bey'in bu sözlerini doğrular nitelikte olacaktır. Kazan Bey'in de söylediği gibi, atları destan kahramanının her zaman yanındadır, pek çok güç durumdan kurtulması atının yardımıyla mümkün olmaktadır.

Alpamış Destanı'nda, Kalmak yurduna sefere çıkmadan önce Kultay, Alpamış'a at seçmesi için Dobanbiy dedesinden kalan urganı verir ve "Sarı ata düş veya alaca ata düş veya en güçlü ata düş" diyerek atar. Alpamış üç kere urganı atar üçünde de kement "yelesi ipek iplik gibi yumuşak bir atın boynuna" düşer (Yoldaşoğlu, 2000: s. 102). Bu at destanın ilerleyen bölümlerinde kahramana aklıyla ve olağanüstü özellikleriyle çok yardım edecek Bayçibar'dır.

Alpamış sürüde o kadar iyi at varken kendine kötü bir at düşmesine üzülür. Bunu anlayan Kaldırğaç onun gönlünü ferahlatmak için: *"Üzülme, belki bu atın cins attır, kötü değil iyi attır, buna binen adam çok yerleri görür, maksadına kavuşur, kamçı vursan uçan kuşu geçer, böyle at herkese nasip olmaz, binsen ağabey gönün rahtlar, senin atının beli çok sağlamdır, sıkıştırsan uzak yolu alır, bu attan ağabeyim gönlün rahat olsun"* (Yoldaşoğlu, 2000: s. 102–103) der. Destanın ilerleyen bölümlerinde, Kaldırğaç'ın dediği gibi de olur. Bayçibar destanın sonuna kadar Alpamış'ın en büyük yardımcısı olur. Alpamış yer altındaki zindana atıldığı zaman onu, Bayçibar kurtarır. "Çibar" "kula renkli hayvan" (Küçük, 2010: s. 563) anlamına gelmektedir. "Bayçibar" olağanüstü özelliklere sahiptir. Uçabilir, sahibini tehlikelere karşı önceden uyarır, çok hızlıdır bir aylık yolu bir günde gider, kahramanı hiçbir zaman yalnız bırakmaz.

Destanlarda atların kötüsü, sakatı kahramanı mücadelelerinde zarara uğratır.

"Yiğit'e zarar verir atın sakatı" (Yoldaşoğlu, 2000: s. 255).
"Savaşta zarar verir atın sakatı" (Yoldaşoğlu, 2000: s. 302).
"Yiğit güçlü olup atı hızlı olduktan sonra,
Öldürüp uzaklaştırıp durur.
At güçsüzse yiğit de olur güçsüz,

Topluluğun içinde kötü olur" (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 527) gibi dizeler atın önemini belirtmektedir.

Destanlarda kahramanların olağanüstü özellikleri olduğu gibi atları da olağanüstü özellikleri sahiptir. Zaten destan kahramanının da sıradan bir atı olması beklenemez. Atların olağanüstü özellikleri kahramanla birlikte sefere çıktıklarında ya da düşman saldırılarına maruz kaldıkları zamanlarda ortaya çıkar. At, kahramanın karşılaştığı zorlukları yenmesindeki en önemli unsurlardan biridir (Çetin, 2016: s. 333). Hatta Alpamış ve Göroğlı gibi destanlarda kahramanın atı neredeyse kahramana denktir, bazen kahramandan daha fazla öneme sahip olduğu da görülmektedir.

Atlar gelecek olan tehlikeli durumları kahramana haber verir. Örneğin Arzıgül Destanı'nda, düşman üç yerde çukur kazar ve bu çukurlara okçular yerleştirerek Suvanhan'a pusu kurar. Suvan'ın atı Almaköz bunu hisseder, Suvan'ı alıp tepeye kaçırır. Suvan öfkelenerek atına, *"bugün savaşmaya niyetin yok gibi?"* (Komisyon, 1957: s. 517) deyip kamçısını Almaköz'ün başına vurur. Dağın tepesinde yaşayan, Dana adındaki bir çoban düşmanın üç yerde çukur kazdığından ve Suvanhan'a pusu hazırladığından haberdardır. Çoban boşuna atına vurmamasını pusuyu anladığı için gitmek istemediğini söylemesine rağmen Suvan atını da çobanı da dinlemeyerek savaşa gider. Çukurdaki okçular Suvan'ı pusuya düşürerek vururlar. Almaköz Suvan'ı kaçırarak Arzıgül'ün yanına götürür.

Destan kahramanının zindana atılması durumunda, at hem kendini hem de sahibini tutsaklıktan kurtarır. Alpamış Destanı'nda ve Aysuluv Destanı'nda bu motifle karşılaşırız. Alpamış Destanı'nda Bayçibar, Aysuluv Destanı'nda Künbatır'ın atı sahiplerini tutsaklıktan kurtarır. Kahramanlar atlarından başka kimseye güvenmezler. Çünkü insanoğlu çiğ süt emmiştir. Zindandan çıkmasına yardımcı olan kişi daha sonra kahramanı kurtardığını başına kakarak övünebilir. Bununla birlikte atlar sahiplerine her zaman sadıktır.

Künbatır Destanı'nda bu motif şu şekilde karşımıza çıkar; Künbatır'ı tutsak eden pehlivanın kızı Aftabay ve Künbatır birbirine âşık olur. Aftabay *"Akşam zindana bir ip indireceğim, ipi belinize bağlayın, ben onu hizmetçilerimle çekeceğim"* (Komisyon, 1957: s. 16) der.

Künbatır *"Beni çekip çıkarsa, bir gün öfkelense, ya da bahadırlıktan söz açılsa: "sen zindanda ölecek bir adamdın, seni ben zindandan çekip çıkardım deyip yüzüme söylemese de içinden söyler. Beni bu çekip çıkarmasın"* (Komisyon, 1957: s. 16) diye düşünür. Aftabay'a *"Beni çekip çıkarmaya senin ile hizmetçilerinin gücü yetmez, ben düşündüğün kadar hafif insanlardan biri değilim. Hindistan padişahının anneme hediye olarak gönderdiği file binip savaşa gittim ve öfkeyle birkaç kez sallandığımda filin beli kırıldı. Dev'i alıp getirsen bile beni çekemez. Senin halatların bana dayanamaz. Beni çekerse, binip yürüdüğüm tulparım çeker ve başka hiçbir yaratık beni çekemez. Attığın koyunların bağırsaklarından bir gün lazım olacak diyerek bir ip yaptım. Sana bir tütsü versem, onu alıp tulparımın yattığı tavlaya tüttürsen, sonra tulpar'ı bıraksan, tulpar benim kokumu alacak ve zindanın başına gelecek ve beni buradan çıkaracaktır"* (Komisyon, 1957: s. 16) der. At Künbatır'ın kokusunu alınca doğruca zindanın başına gider. Künbatır'ı zindanda görünce, gözünden yaşlar akarak insan gibi ağlar. Künbatır'ı zindandan çıkarır. Künbatır savaş meydanındaki annesine yardıma gider.

Alpamış Destanı'nda, Alpamış'ı hile ile zindana atan Kalmak Şah'ı Bayçibar'ı da esir alır. Kalmaklar, Alpamış'tan korktuğu kadar Bayçibar'dan da korkmaktadırlar. Kalmak Şah'ı *"Bayçibar'ı da düşman sayar ve ayağına demir köstek, boynuna doksan batman demir halka, ayaklarını altmış batman demir çiviyle çiviletir, ona da eziyet eder"* (Yoldaşoğlu, 2000: s. 339). Alpamış'ı kurtarmak için gelen Karacan'ın yardımını Alpamış, daha sonra başına kakacağından korkarak kabul etmez. Destanın ilerleyen bölümlerinde Kalmak Şahı'nın kızı Tavka, Alpamış'a, Bayçibar'ın yaşadığını *"babasının onu da düşman sayarak eziyet ettiğini"* söyler. Alpamış, Tavka'ya, atının kendisinin öldüğünü zannettiğini ama kendi kokusunu götürürse sağ olduğunu anlayacağını söyler. Alpamış'ın öldüğünü zanneden Bayçibar, esir alındığı yerde matem tutmaktadır. Tavka, Alpamış'ın kokusunu götürdüğünde Bayçibar halka ve zincirlerini parçalayarak Alpamış'ın bulunduğu zindana gider, Alpamış'ın hâlini görünce, gözyaşları sel olur (Yoldaşoğlu, 2000: s. 272). Alpamış evliya ve pirlere dua eder, Bayçibar'ın kuyruğu kırç kulaç uzar. Alpamış, Bayçibar'ın kuyruğuna tutunup zindandan çıkar.

Destanlarda atlar, düşmanın geldiğini hisseder ve kahramanı uyutmaz. Eğer kahraman uyurken bir tehlikenin geldiğini hissederse de kişneyerek veya ayaklarıyla yere vurarak kahramanı uyandırır.

Melike Ayyar Destanı'nda Avazhan, Esad ve Şadman Bahadır, Açgaza Derbend dağında dinlenmek için mola verdiklerinde Gırat, Avazhan'ı uyutmaz. Bunun üzerine Avazhan Göroğlu'nun *"Gırat, sahibinin yanında düşman olduğunda onu ısırır, uyutmaz"* dediği gelir. Avazhan şüphelenir ve *"ya Esad ve Şadman bana düşman ya da yakınlarda başka bir düşman var ki, bu at beni uyutmuyor. Bedbaht Çölü'ne bakayım Eğer düşman göremezsem, gelip bu ikisinin başını keseyim. (Yok, eğer) Bedbaht Çölü'nde düşman varsa onunla uğraşayım"* diyerek çöle doğru yol alır. Çölde karşısına *"File binmiş, iki ayağı çimenlik yeri dirgen gibi dilen, saçı sakalı uzamış; karışıp, ağzı burnunu örtmüş"* birisi çıkar (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 47). Bu kişi Arbatin Şahı'nın savaşması için Çambil yurduna gönderdiği ordunun kumandanı Mikatil'dir. Avazhan'ı tanımaz ve ona Çambil'i almak için gittiğini söyler (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 47). Bunun üzerine Avazhan; *"Bu kâfir yamanmış. Bu şekilde Çambil'e giderse, Çambil halkının tırnağını değirmenden geçirir. Atamın atı bendedir, diğer atlar savaşta işe yaramaz"* diye düşünür. Mikatil'le savaşır ve onu öldürür.

Yadigâr Destanı'nda, Aydınay'ı getirmek için yola çıkan Yadigâr'ın karşısına bir çınar ağacı çıkar. O çınar ağacı, dağın eteğinde yaşayan insan yiyen canavarların avlanmaya gittiklerinde serinlemek için kullandıkları bir ağaçtır. Yadigâr bu çınar ağacının altında uykuya dalar (Komisyon, 1957: s. 43). Canavarların çınar ağacına yaklaştığını duyan Yadgâr'ın atı Jiyran at, çırpınıp kişneyerek Yadgâr'ı uykudan uyandırır. Yadigâr, Jiyran at sayesinde uykudayken canavarların saldırısına uğramaktan kurtulur ve canavarları korkutup kaçırır. Daha sonra atını şu şekilde över:

"Gerçek canavar sensin.
Sen de bana güç verdin
Uyurken gafletteyken,
Bana kötü bir günde yardım ettin.
...
Şu kötülüklerden kurtardın,
Dostluğunu sen bildirdin.
Ölüm işlerini bitirdin.

Yolda ikimiz yoldaş,
Dilin yoktur bana sırdaş,

Kâkülünden bedav atım,
Sen oldun bize kardeş.

Yadigârken ulaştı,
Atın kuyruğunu sıvazladı,
Jiyran at da hanezat,
Yolun ölçüsünü aldı" (Komisyon, 1957: s. 47–48)

Atlar savaş meydanında yaralanan kahramanı savaş alanından kaçırır, yaralı kahramanı kaçırırken düşmemesi için yelesi ve kuyruğuyla onu dengede tutmaya çalışır. Kahramanı güvendiği bir kişinin yanına getirerek, dişleri ile toprağa bırakır.

Dalli Destanı'nda Hasanhan yaralanır Gırat'a:

Hiç kimseyi yanıma getirme,
Dostumu ağlatıp düşmanı güldürme,
Yaralandığımı Gırat bildirme,
Çok düşmana dizgininden tutturma" (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 285) der.

Gırgök at, Hasanhan'ın yaralandığını anlar, düşmemesi için kuyruğu ve yelesi ile tutup Han Dalli'nin yanına çıkarır. *"Gırat Hasanhan'dan ayrılmak istemez onun dört ayağının arasına alıp, yaşıyor mu diye kontrol etmek için göğsünü koklar, gözyaşları sicim sicim akar"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 295).

Melike Ayyar Destanı'nda Avazhan'ın yaralandığını anlayan Gırat, Avaz'ın düşmemesi için kuyruğu ve yelesi ile tutarak Türkmen atından başka hiçbir atın çıkamadığı Hulkar Dağı'nın yüksek tepesi olan Teke-Yamut'a çıkarır.

Arzıgül Destanı'nda Suvanhan'dan üç gün mühlet isteyen düşman bu arada Suvanhan'a pusu kurar. Suvan'ın Almaköz bunu hissederek, Suvan'ı alıp tepeye kaçırır. Suvan öfkelenip Almaköz'ün başına kamçı vurur. Dağın tepesinde yaşayan, Dana adındaki bir çoban düşmanın üç yerde çukur kazdığından ve Suvanhan'a pusu hazırladığını bilmektedir. Çoban boşuna atına vurmamasını pusuyu anladığı için gitmek istemediğini söylemesine rağmen Suvan atını da çobanı da dinlemeyerek savaşa gider. Çukurdaki okçular Suvan'ı pusuya düşürerek vururlar. Atı Almaköz Suvan'ı Arzıgül'ün yanına götürür.

Arzıgül, Suvanhan'ın yaralandığını babası Sultanhan'a haber vermesi için mektup yazar *"Bu bindiğim at on adamdan daha akıllıdır"* diyerek atın eyerine bağlar. Almaköz atı kapıya götürerek serbest bırakır. *"Aktaş yurduna git ve bu mektubu Sultanhan'a götür"* der. At gitmez. Suvanhan'ın yanına gelip, diz çökerek, onu öper ve gözyaşı döker. Çoban, Arzıgül'e: *"Sultanhan oğlunu bu ata emanet etti, bu yüzden Aktaş'a tek başına dönmez"* der (Komisyon, 1957: s. 513–514). Burada atın sahibine olan bağlılığını sadakatini görmekteyiz.

Kahramanlar eğer atları yanındaysa kırk yiğide ya da ordulara gerek duymazlar. Ravşan Destanı'nda, Hasanhan, Ravşan'ı kurtarmak için gideceği vakit Göroğlı *"Kırk yiğidi göndereyim mi ardından?* (Komisyon, 1956: s. 415) diye sorar. Bunun üzerine Hasanhan:

"Kırk yiğit gelip ne yapacak?
Gırkök atını verdin ya baba olacak.
Mert Hasan'ın yiğidine ihtiyacı yok,
Oğlunuz Hasan bir orduya eşit.
Cesur Hasan, Şirvan'a tek başına gelir.
Altımda oynarsa Gırkök gibi tulpar,
Ata bana kırk yiğide ne gerek var?" (Komisyon, 1956: s. 415).

Göroğlı'nın atı *"Gırat'ın oyun"*ları meşhurdur. Kahraman, düşmanı Gırat'ın oyunuyla yener, tutsaklıktan kurtulur ya da aileden birisini tutsaklıktan kurtarır, sevdiği kızı Gırat'ın yaptığı oyunlarla kaçırır. Huşkeldi Destanı'nda Gırat, Avazhan'ı tutsaklıktan kurtarmak için türlü türlü oyunlar yaparak Göroğlı'na yardım eder:

"Gırat eğer gönlü olursa, on sekiz kalıp kerpice devir çıkar. Göroğlı bey nasıl öğretmiş ise öyle yapar. Maşallah yılkı tayı her ne öğrense aklından çıkıp gitse gerek. Ama bu atın bütün hünerleri aklında. Gönlü olursa çok güzel oynar. İnsanoğlu hayran kalır" (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 255).

Dalli Destanı'nda da Gırat tüm canlıların taklidini yapabilen, bir kerpicin üstünde altmış iki çeşit oyun oynayabilen ve oynadığında da herkesin aklını başından alan bir attır. Gırat'ın oyunu Han Dalli'nin de aklını başından alır. Oyun sırasında Hasanhan, Han Dalli'den bir kâse su ister, Han Dalli suyu uzatınca Hasanhan, Han Dalli'nin bileğinden tutup atın arkasına atıp kaçırır.

Destanlarda savaşın ve zaferin kaderi çoğu zaman kahramanın atına bağlıdır. Destanlarda kahramanın iyi bir ata sahip olması nasıl kahramana itibar getiriyorsa yaya kalması da itibarını o derecede alçaltır, çünkü atsız bir kahraman bir nevi yenik düşmüş demektir. Bu nedenle Kaşgarlı Mahmud, *"At Türk'ün kanadıdır"* (Atalay, 2018: s. 34–35) demiştir. Kahramanların atları birçok destanda gerçek kahramandan daha fazla kahramanlık gösterir. Destanlarda atı olmayan yiğit eksik sayılır. *Dede Korkut Hikâyelerinde; "yayanın umudu olmaz"* (Ergin, 2018: s. 203) denilerek, atın önemi belirtilmiştir.

Kahramanın atını bir başkasına vermesi hoş karşılanmaz. Alpamış Destanı'nda, Alpamış'ın dostu Karacan, seksen altın verip Bayçibar'ı satın alarak Alpamış'ın yerine yarışmaya girer (Yoldaşoğlu, 2000: s. 157). Bunu öğrenen Berçin'in yardımcısı Suksuray Alpamış'a şunları söyler;

"Hazan olup, bahçede güller solmuş,
Allah senin aklını başından almış,
Beyim bu işin mahcup olmuş,
Bayçibar'ı gördüm, ona Kalmak binmiş,
Yiğidin işi elde böyle olur mu?
Atından ayrılıp yayan kalır mı?
Aklına böyle şeyler gelir mi?
...
Özgürlüğünü bir Kalmak'a verdin,
Bir garip yayan olup kaldın,
Düşman olursa ne çare bulacaksın?
Dinleyin benim gibi naçarın dilini,
Yeni gelip gördün Kalmak elini,
Sen bilmezsin bedbahtların şiirinin,
Bitirmesin senin gibi yiğidin işini.
Uçar idin, kanadın büküldü,
Çevik idin, ayağın kırıldı,
Boş iş yapmışsın, Bayçibar'dan ayrılıp" (Yoldaşoğlu, 2000: s. 160).

Yine destanın ilerleyen bölümlerinde geçen şu sözler, atın, kahraman için ne kadar büyük bir öneme sahip olduğunu göstermesi yönünden önemlidir:

"Atın matın, silahım olmazsa,
Yiğit kişi kadından daha zayıftır" (Yoldaşoğlu, 2000: s. 300).

"Kalmakların elinde var mı acaba atım?
Hayvan yaşıyorsa, benim kanadım,
Yaşadığını bilirsem, taşar benim gayretim" (Yoldaşoğlu, 2000: s. 339).

Ravşan Destanı'nda, Ravşan sevdiği kızı bulmak için yola çıkacağı zaman, Hasanhan'ın Jiyrankuş atını almıştır. Fakat Ravşan düşman şehrinde esir olur. Hasanhan onu kurtarmaya gideceği zaman atı olmadığı için şu sözleri söyleyerek atının olmamasından dolayı dert yanar.

"Uçayım desem kanadım yok,
Durmaya sabrı takatim yok.
Yirmi gün kısa bir süredir
Hay Allah gitmek için atım yok" (Komisyon, 1956: s. 413).

Rüstem Han Destanı'nda, Rüstem Han annesini cellatların elinden kurtarmak için gideceği zaman annesinin yardımcısı Hımça Hatun, Rüstem Han'a şunları söyler:

"Yaya giderek murada erişilmez.
Altına vereyim, bin Arap atına,
Önce anam de, sonra çık hücuma,
Anam deyip yaya yürümek ayıptır.
Bedav ata bin, sağrısını doldurup,
Daima yürü, toynağına eğilip,
Menziline ulaştırır kırları aşırıp.
...
Oğlum, gençsin, on dört yaşına girersin,
Yola sal, deyip beni büyük görürsün,
Oğlum, işte yol bu, deyip göstersem,
Yaya yürüyüp, nereye gideceksin?
Elinde olmazsa keskin bir kılıcın,

Olmazsa binecek bedav bir atın,
Yaya yürüyüp murada erilir mi?
Düşün oğlum, kime yeter kuvvetin!
Er yiğidi, aslan yürekli yapar kılıcı,
Altında olursa bineceği bedav atı,
Parlayıp durursa elinde silahı,
İşte o zaman artar yiğidin gayreti" (*Özbek Destanları 5 Rüstem Han Destanı,* 2016: s. 83).

Göroğlı Gırat'ı yoksa yaşamak istemez, acınacak hâle gelir, dünyayı gözü görmez Belagerdan Destanı'nda olduğu gibi kendini mağaraya kapatır ve çıkmaz. Huşkeldi Destanı'nda olduğu gibi kılık değiştirip çeşitli hileler yaparak Gırat'ına kavuşur ve Gırat'ına kavuşmasından duyduğu sevinci, Gırat'ı öven şiirler okuyarak ifade eder.

Dalli Destanı'nda Göroğlu atını Hasanhan'a vermiştir, bu yüzden Mecnunkök ata binmektedir. Savaştan önce bindiği atı Mecnunkök'ü hazırlarken aklına Gırat gelir, Göroğlu: *"Gırkök atta da haysiyet vardı. Şu ordunun içinde Gırkök olsaydı, bizim işimiz çok iyi olurdu. O çok lazımdı, zor işimiz kolay olur mu, deyip ümitlenirdik"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 493) der.

Erali ve Şirali Destanı'nda, Bahçıvan Hemra ve Molla Umar'ın kahramanların atlarını bulundukları yere getirirler. Kahramanları atlarının getirilmesi destanda olayların başlayacağının işareti olarak değerlendirilebilir. Çünkü at kahramanın tamamlayıcısıdır ve o olmadan savaşlarda başarılı olamaz. Destanda geçen Erali'nin söylediği şu dizeler bunu destekler niteliktedir:

"Altımda olursa hayvanım,
Düşmandan olmaz hiç korkum" (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 515).

Kahramanın çıkacağı yolculukta kendisini de atını da farklı birçok tehlike beklemektedir. Bu yüzden kahramanın kendisinin hazırlığı kadar atının hazırlığı da önem taşımaktadır. Destanlarda atın savaş için yapılan hazırlığı ayrıntılı bir şekilde yer verilir.

Alpamış sefere çıkacağı zaman atı Bayçibar'ı, Kaldırğaç hazırlar bu hazırlık destanda şu şekilde anlatılır:

"Bismillah! deyip attı atın üstüne,

Ter için yapılan ipek kumaşı,

...

Bu zamanda attı atın üstüne.

Altın ipekten yapılan değerli kumaş,

Örtünün üstüne koydu kemeri,

Yine üstüne koydu kalanı,

Bismillah! deyip attı atın üstüne.

Altın kaşlı eyeri,

El göçürüp Alatavdan geçti,

Sırrını söylemeyip düşmanlardan gizledi,

Üzenginin ikisi de altındır.

Işıldayıp iki yana indirdi,

...

Bismillah! deyip saldı atın üstüne.

Saçağı zümrütten altın süslü kumaşı,

...

Kaldırğaç Hanım çekti atın belinden

Dışı ipek, içi yumuşak kolanı

Çu, dersen yüzündeki kuşu geçer,

Hiç olmazsa kaymaz rahvan yürüyüşten,

Bismillah! deyip, çekti atın belinden

On sekiz kubbeli Çağatay tasmasını.

Yuların hepsi alaca kayıştan,

Atın kuyruğu altından çekti süslü tasmayı,

Her kubbesi denktir kâse kılıfına,

Böyle yolculuğa hazırladı beyi,

Boynuna taktı ön tasmayı.

Hazırlanan atı görüp memnun oldu.

At başına taktı altın yuları.

Ati okşayıp çok özen gösterdi,

Ati kişneyip oynayıp duruyor.

Kızlar atın kuyruğunu okşadı,

Bayçibar'ı iyice hazırladı" (Yoldaşoğlu, 2000: s. 104).

Destanlarda eski bir Türk âdeti olan savaştan önce, *"atın kuyruğunu bağlama"* ya da *"atın yelesini örme"* motifi de karşımıza çıkmaktadır.

Dalli Destanı'nda Hasanhan'ın savaş hazırlığı şu şekilde anlatılır: *"Gırat'ın, koşum takımlarını hazırlar, kolanlarını sıkı sıkı bağlar… kuyruğunu düğümleyip Gırat'a biner…"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 215) düşmanın üstüne gider.

Alpamış, Kalmaklar ile savaşa giderken şu sözleri söyler: *"Yakışacak şekilde atın yelesini öreyim"* (Yoldaşoğlu, 2000: s. 250).

Avazhan düşmanın üzerine at sürmeden önce *"Atın kolanlarını sıkar, zırh giyer, dört aynayı dört yanına bağlar"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 409).

Erali ve Şirali Destanı'nda, kahramanların hazırlıkları şu şekilde anlatılır: *"Gençler atlarını temizleyip onların üstüne ipek kumaş serdiler. Altın kubbeli zümrüt eyer koydular iki yıllık haraçtan olan kilime sardılar. "Gümüş ayıl*[18]*, altın puştan*[19] *şimdi kuşu geçersin…"* (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 97).

İntizar Destanı'nda Sakibülbül'ün Gırat'ı hazırlaması şu şekilde anlatılır:

"Sakibülbül atın beline koydu,
Atlas ipekten olan terliğini,
…
Keçenin üstünden çekip belliğini,
Belliğinin üstünden heybesini,
Sakibülbül koydu atın beline,
Süsü altın, terki altın eyeri,
Avaz dönmeden yürür şimdi her işten,
Üzengisi altın, çivisi pirinçten,
Üzengi bağları gergedan derisi kayıştan.
…
Görün Sakibülbül hizmet edip,
Üzengiyi iki taraftan düşürdü.

[18] **Ayıl:** Eyerin üstünden geçirilerek atın karnına bağlanan kayışın tokası.
[19] **Puştan:** Eyerin üstünden atın karnına dolandırılarak bağlanan kayış.

Sesi yurda âleme yayıldı,
Sakibülbül çekti atın belinden
İçi yumuşak, sırtı ser kolandı.
...
Sakibülbül çekti atın belinden
On sekiz kubbeli Çağatay karın bağı
Sağrısına atıp gergedan derisi kayış,
Her kubbesi gelir büyük bölgeden,
Koşum takımının hepsi rengârenk kayıştan,
Sakibülbül hizmet edip o zaman,
Gerdanına taktı paldumu
On iki ay bu tavlada baktırıp,
Gerdanına altın kolye taktırıp,
Ayağına demir nal takıp,
Atı eyerleyip cüssesine baktı,
Atın yelesini kuyruğunu taradı.
Saki Gırat'ı önüne alıp yürüdü,
Her renkte oyun yapıp geldi,
Görüp bütün temaşayı baktı." (Komisyon, 1957: s. 337).

Erali'nin atının koşum takımları şu şekilde tarif edilmiştir:

"Atın beline yaraşan,
Altın ayıl, gümüş puştan,
Erali Han'ın bindiği at,
...
Yapılmış hakiki kayıştan,
Tertibini almış koşmaktan,
Atın göğsüne yaraşan,
Yıldız gibi aydınlattı" (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 41).

Ayçınar Destanı'nda, Ayçınar'ın atı Tarlan Boz'un koşum takımları şu şekilde anlatılmaktadır:

"Eyerinin başını,
Saf altından yaptırmış.

Üzengisi parıldar,
Gümüşten yaptırmış

Sağrısında kolan,
Kubbeleri altından.
Göğsüne bağlanmış,
Yaldızlı ala kayıştan.

Nakışlı örtüsü ipekten,
Saçağında zümrütler.
Gemleri gümüşten,
Saçak olmuş inciler.

Abcoş nal çaktırmış,
Toynağının altına.
Mumya gibi batıyor,
Bastığı taşın üstüne.

Kolanları halıdan,
Çiçek deseni işlenmiş.
Kenarlarında püsküller,
Çok güzel süslenmiş.

Kolanın üstünden,
Yuları bağlanmış.
Yuların üstüne,
Elmas taşlar koyulmuş" (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 143).

Melike Ayyar Destanı'nda Göroğlı ava çıkmadan önce Sakibülbül, Gırat'ı hazırlar. Destanda *"av*"dan *"sefer"* olarak bahsedilmektedir ve hazırlıklar da sefer hazırlığı gibi yapılmaktadır. Göroğlı ava çıkmadan önce Gırat'ın hazırlığı; *"Sakibülbül Gırat'ın dizginini eline aldı ve Gırat'ı eyerleyip, sefere hazırlayıp Göroğlu'na götürdü"* (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 23) şeklinde anlatılır.

Gırat'ın sefere hazırlanması Melike Ayyar Destanı'nda çok canlı betimlemelerle anlatılmıştır:

"Bismillah diye koydu atın beline
İşlemeli güzel terliği
Mert olanlar görürmüş ileriyi,
Ustalar kullanır çelik kılıcı
Bismillah diye koydu atın beline
Simle işlenmiş keçeyi,
Keçenin üstüne koydu belliği,
Bez üstünden atıp kolanı.
Mollalar okurlar fatiha-kesreyi,
Ustaların yaptığı araç-gereci
Bismillah diye bastı atın üstüne,
Altın işlemeli geyik boynuzlu eyeri.
Halkı Aladağ'dan göç ettirdi,
Sırrı söylemeden düşmanlardan gizledi,
Üzengilerinin ikisi de altındandı,
Parlatıp iki tarafa indirdi.
Yaz ortasında kış gibi savurdu,
Laf söyleyene batmandan da ağırdır
Bismillah diye koydu atın beline
Sim ve zümrüt işlemeli örtüyü
Büyük büyük kulların yayıldı,
Allah'ın yaptığı işe kulları boyun eğdi,
Bismillah diye çekti atın belinden
Dışı ipek, içi kadife aytili.
Çuv dediğimde geçer semada kuşu,
Hiç eksiği yoktur yürüyüşünden,
Bismillah diye çekti atın belinden,
On sekiz kubbeli Çağatay kemer.
Sağrısına koyup deri kolan,
Her kubbesi gelmiştir büyük, kâseden

Hazırlayıp bıraktı Saki gibi oğlan
Hazırladığının hepsi değerli deriden
Güzel ata biner beyin evlâdı,
Yüz şekil oynar beyin Gırat'ı" (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 35).

Atların hazırlıkları ile ilgili verilen bu ayrıntılı hazırlık sahneleri, atların koşum takımları ile ilgili bilgi sahibi olmamızı da sağlamaktadır.

Destanlarda atlar savaşın en önemli unsurlarından birisidir. Bu nedenle savaş atları sağlam koşum takımlarıyla donatılmışlardır. Atların koşum takımlarının sağlamlığı atı, savaş sırasında yaralanmalardan ve ölümlerden korumaktadır. Nitekim "*Kül-Tigin'in bindiği atlardan birinin zırhına yüzden fazla ok isabet ettiğine dair yazıttaki kayıt, bunun en açık bir delilidir*" (Caferoğlu, 2010: s. 208).

Dîvânu Lugâti't-Türk at koşumları hakkında bilgiler bulunmaktadır. Verilen örnekler arasında en çok eyer (edher) kelimesi görülmektedir. Edherlik'in kaşına "*yalığ*", bağına "*kök*", ön ve arka yastıklarına "*köpçük*", ön ve arka taraflarının uç kısmına "*ömzük*", ön kayışına "*kümüldürük*" adı verilmektedir. Eyere, içine bazı ihtiyaç nesnelerini koymak için heybe (mançuk) takılır. Atın eyerini çekmesi için eyerin altına terlik konulur. Devlet yöneticilerinin atlarının eyer örtüsü renkli bir kumaştan yapılır. Hakan ve devlet yöneticilerinin eyerleri altın veya gümüş işlemelerle oldukça süslenmektedir. Eyer kolanının halkasında geçirilen kayışa "*otgun*" denilmektedir. Üzenginin iki yanında bulunan kayışa "*kısmak*" adı verilir. Üzengi bu kayışlara takılır. Bunlardan başka koşum takımında şu parçalar da bulunur: Atın burnu üzerine gelecek şekilde gem demirine dikilen kayış (kova), gem dizgini (çetgen), yular (yular) yem torbası (sıpakur), örk (yıp, yalu) (Çınar, 1995: s.147–155).

İncelenen destanlarda, atı eyerlemek için "*abzallamak"* kelimesi kullanılmaktadır. Destanlarda eyerlenmiş olan atın koşumları en ince ayrıntısına kadar tasvir edilir destanlarda geçen at koşumları şunlardır:

Abzal (Абзал): Koşum takımı.

Puştan (Пуштан): Eyeri atın karnından döndürüp yerleştirip bağlanan tasması; karın bağı, eyer kayışı.

Ayil (Айил): Eyerin üst kısmını atın karnından çevirip bağlamaya yarayan tokalı kayış, kolan, eyer kayışı.

Üzengi (Узанги): Eyerin iki yanından bir kayışla asılan, atın karın hizasına doğru sarkan ve ata binebilmek ve bacakları eyer üzerinde tutmak için kullanılan, altı düz demir halka şeklinde at koşum takımına verilen addır.

Ömildirik (Омилдирик): Göğüslük, at yokuş yukarı çıkarken, üstündeki insanın kaymasını önlemek için atın göğsüne takılır. Göğüslük tasması.

Kotas (Қўтос): Atın boynuna takılan süslü eşya.

Yugan (Юган): At, eşek ya da ev hayvanlarını kontrol etmek için başlarına takılan, ağızlık, dizgin ve kayış tasmalardan imal edilen koşum takımı. Dizgin, pranga.

Suvlik (Сувлуқ): Ağızlık.

Devir (Давир): Atın üstüne eyerden sonra ötülen çiçekli altın işlemeli koşum takımı; örtü. Deri belbağı ya da kayış.

Kuyuşkan (Қуюшқон): Eyerin ya da semerin ileriye doğru kaymaması için at veya eşeğin kuyruğunun altından geçirilerek eyere bağlanan, genellikle çeşitli süslemelerle tutturulmuş bir kayış. (Kuskun, Kusgun, Kusğun)

Kamçı (Қамчи): Bir ata vurmak ve hızlandırmak için kullanılan, desteli genellikle kemer şeklinde alet.

Eyer: Binek hayvanlarının sırtına konulan, oturmaya yarayan nesnedir.

Gem: Atı yönetmek için ağzına takılan demir araç.

Destanlarda kahramanlar gibi, atları da olağanüstü özelliklere sahiptir. En çok karşımıza çıkan ve dikkat çeken olağanüstü özellikleri uçabilmeleridir. Bu motif, özellikle arkaik destanlarda ya da arkaik özelliklerini tam olarak kaybetmemiş olan destanlarda, karşımıza çıkmaktadır.

Özbek destanları arasında önemli bir yere sahip olan Göroğlı'nın atı *"Gırat"* ve Alpamış'ın atı *"Bayçibar"* uçabilme özelliği ile en az kahraman kadar ön plana çıkmaktadır. Bu olağanüstü özellikleriyle kimi zaman kahramanı zor durumdan kurtaran atlar kimi zaman da kahramanı ulaşılması gereken yere çok kısa sürede

ulaştırabilmektedirler. Destanlarda atların uçabilme özelliğine sahip olmaları, onların ilahî kökenli varlıklar olmalarıyla açıklanabilir (Düzgün, 2012: s. 26).

Dalli Destanı'nda bu motif karşımıza şu şekilde çıkmaktadır: *"Mest atlar birbirine kişneyip rüzgâr gibi parıldayıp ağzını açarak koltuğundan kanadını saçar, kanatlı kuş gibi uçup geyik gibi atlar, yabani koyun-gibi sıçrar"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 345–347).

Alpamış Destanı'nda, Alpamış'ın atı Bayçibar'ın yarış sırasında *"dört buçuk arşın kanadı"* yayılıp uçmaya başlar (Yoldaşoğlu, 2000: s. 173). Yine Gırat'ın kanatlarından *"Tulparlardan büyük idi kanadı"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 179) şeklide betimlenmektedir.

Dalli Destanı'nda bu motif; *"Gırgök at, koltuğunda şimşek kanat, hayvan ağzını açarak, koltuğundan kanadını saçarak Hasanhan'ı sevindirip önüne iniş geldiğinde kaçarak, kuş gibi uçarak duran düşmanın üstüne gidip yüksekten göründü"* şeklinde anlatılır (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 215).

Yine aynı destanın ilerleyen bölümlerinde; *"Mest atlar birbirine kişneyip rüzgâr gibi parıldayıp ağzını açarak koltuğundan kanadını saçar, kanatlı kuş gibi uçup geyik gibi atlar, yabani koyun-gibi sıçrar"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 345–347).

Erali ve Şirali Destanı'nda *"efsanevi uçan at"* anlamına gelen *"Pırak"* kelimesi geçmektedir; *"Altında koşsa bu kaşka pırak"* (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 65).

Melike Ayyar Destanı'nda Sakibülbül, Gırat'ı, *"Yanlarında dört buçuk metre vardır kanadı"* (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 33) şeklinde tarif eder. Ayrıca "*Aslı uçan at imiş beyin Gırat'ı"* şeklinde bir dizede de Gırat'ın uçabildiği ayrıca belirtilmiştir (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 33).

Ravşan Destanı'nda, Ravşanhan'ın atı Jiyrankuş'tan şu şekilde bahsedilmektedir; *"… Gül gibi açılıp, suksur gibi olup, uçup, işve yapıp ileri atılıp, her usulde oynayıp: canavar gibi ağzını açıp koltuğundan kanadını saçıp, oğlanı alıp kaçırıp, bey Ravşan'ın kalbini açtı ve bir kuş gibi uçtu"* (Komisyon, 1956: s. 351–352).

Destanlarda atların uçabilmeleri dışında farklı birçok olağanüstü özelliğine de yer verilmiştir. Atların öne çıkan diğer olağanüstü özellikleri de hızları ve güçleridir. Atların

bastıkları yerlerde sert kayalar parçalanır, koca dağlar yerle bir olur, susuz topraklardan su çıkar, derin çukurlar oluşur ve ne kadar uzun yol gitseler de yorulmazlar.

Alpamış Destanı'nda, Bayçibar'ın hızı ve gücü şu şekilde anlatılır;

"At koşsa gümbürder dağın deresi" (Yoldaşoğlu: 2000: s. 175).

Destanın ilerleyen bölümlerinde Alpamış yolculuğu sırasında, Murattepe adlı oldukça yüksek üstünde kuş uçmayan bir tepeye gelir. Alpamış "*eğer Bayçibar bu tepeye irkilmeden çıkarsa gittiğinde Berçin'i alacağını ama çıkmazsa gidişiyle avare bir ahmak olacağını"* söyleyerek hem Bayçibar'ın gücünü hem de alın yazısını sınamak için Bayçibar'ı tepeye sürer ve ruhlar Bayçibar'a kuyruğundan güç verir. Bayçibar tepeye çıkarken kırk bin atın gürültüsü ortaya çıkar (Yoldaşoğlu, 2000: s. 124).

Destanın ilerleyen bölümlerinde Alpamış hâlâ tepenin üstündeyken Karacan gelir. Alpamış *"-Dost isen, bana yakınlaşırsın. Tepenin üstüne çık görüşelim."* der. Karacan'ın *"-Bu tepenin üstüne çıkacak gücüm yok, sen tepeden in, burada görüşelim"* der. Bu da Alpamış ve atının gücünü gösteren önemli diyaloglardan birisidir (Yoldaşoğlu, 2000: s. 131).

Ayçınar Destanı'nda, Ayçınar'ın atı Tarlan Boz Ayçınar'ın başyardımcısıdır ve olağanüstü özelliklere sahiptir. Tarlan boz çevikliğiyle, zekâsıyla ve olağanüstü özellikleriyle, Ayçınar'ın düşmanla yaptığı mücadelelerinde, galip gelmesine yardımcı olur. Tarlan Boz'un olağanüstü özelliklerinden destanda şu şekilde bahsedilir:

Tarlan Boz *"Koştuğunda başı, bulutlara değen"* (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 145), *"Her toynak vuruşunda, susuz çölü gümbürdeten", "geçtiği yerlerin, altı gün tozup kaldığı ve yol kenarında ki köknarları rüzgârıyla yatıran", "coşkunluğundan, dağlar ve ırmaklar boğulduğu, Darbe ile bastığı yerin, parça parça yarıldığı, kara taş un ufak olup toprağa karıştığı"* (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 169–171) olağanüstü özelliklere sahip bir attır.

Dalli Destanı'nda, Hasanhan'ın Erzurum'a yaptığı yolculuk sırasında Gırat'ın olağanüstülükleri şu şekilde anlatılır:

"Bütün hayvanları geride bırakıp,
Gâh ayı gibi dik olur,
Gâh yazı tura olur,

İnsan boyu kadar zıplayarak Gırgök,
Dört ayağını göğsünde toplayıp
Kuş gibi göğe çıkar.
Gâh göl gibi durgunlaşır,
Gâh zıplayıp üçayak olur.

Aslan gibi kükrer,
Pars gibi çırpınır,
Kaplan gibi kıvrılır,
Fil gibi dolanır.

Domuz gibi boynunu eğip
Yabani domuz gibi homurdar,
Her çeşit hayvan taklidini
Oyunda Gırgök yapar.
Hangi birini seçse,
Aynı onun gibi olur.
Hangi insan görse,
Oynadığında aklını alır.

Tavşan gibi zıplayıp iner,
Üç arşın, dört arşın yerden aşar,
Her nasıl edip oynasa,
Gırat'a çok yakışır.
Toplanan insanların hepsi
Başka hiçbir şeye bakmaz,
Hepsi oyuna bakar (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 169).
Kamçı atsa Gırkök tulpar atına,
Hayvan çeviklikle semaya uçtu" (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 307).

İncelenen destanlarda atların en önemli özelliklerinden birisi de hızlarıdır. Atların hızları, kahramanın yolculuğu sırasında uzak mesafeleri çok daha kısa bir sürede kat

etmesini, müsabakalarda birinci gelmesini, savaş sırasında atılan oklardan kaçmasını ve zor anlarında düşmanlardan göz açıp kapayıncaya kadar uzaklaşmasını sağlar.

Alpamış Destanı'nda Bayçibar'ın *"Uçan kuşu bile geçebilecek"* kadar hızlı olduğu ifade edilmektedir (Yoldaşoğlu, 2000: s. 61).

Erali ve Şirali Destanı'nda Şirali'nin atı Torık at:

"Torık at, şapak attan hızlı,
Durdurmayın şimdi bu atı,
Tüm meydanı gümbürdetti" (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 451) şeklinde tarif edilir.

İncelenen destanlar arasında, Göroğlı'nın atı *"Gırat"* ve Arzıgül'ün atı *"Karakulak",* kahramanlara pirler tarafından verilmiştir.

Dalli Destanı'nda Göroğlı'nın, atı Gırat'a nasıl sahip olduğu şu şekilde anlatılır: Göroğlubek çocukken evliyalar ona, *"at mı istersin? Evlat mı?"* diye sorarlar, çocukluğunda hem evlat ve neslin kadrini bilmediği için hem de atları çok sevdiği için *"at diler"* pirler:

"Bey olup bindiğinde, atın yorulmasın,
Bu zahirde kötü günün olmasın,
Öyle ise atın kalsın, evladın kalmasın,
Dünyadan zürriyetsiz göç, Göroğlu" (*Özbek Destanları 6 Dalli*, 2017: s. 21) diye dua ederler.

Bu dua kabul olur ve Göroğlu'nun çocuğu olmaz. Göroğlubek pişman olup daha sonra evliyalardan çocuk ister. Evliyalar; "Vayangan'dan Hasanhan'ı, Hunhar'dar Avazhan'ı getirip evlat edinmesini" söylerler.

Arzıgül Destanı'nda, Arzıgül bahçede uykuya daldığında rüyasına bir pir girer. Arzıgül'e *"Ey Arzıgül, üzülme, ben baht ve zenginlik getireceğim"* (Komisyon, 1957: s. 471) der ve şunları söyler:

"Sana menzil yaptım Kuşkanat'ı
Takdirine verdim Suvan gibi merdi
Senin için hazır ettim Karakulak atı
Kuşkanat'a git ve hayatını yaşa,

Nasip olursa dört aydan sonra göreceksin,

Aktaş'ın efendisi Suvan gibi merdi" diyerek, gözden kaybolur (Komisyon, 1957: s. 459).

Arzıgül uyandığında bahçede eyerlenip dizginlenmiş, *"Karakulak at"* ile *"biri kılıç ve biri tüfek"* olmak üzere atın dizginine bağlanmış iki tane silahı görür. Arzıgül Karahan'dan kurtulmak için erkek kıyafetlerini giyer ve kalender kılığında Kuşkanat'a doğru yola çıkar.

Rüstem Han Destanı'nda da destanın bütünü içinde kendini hissettiren önemli bir motif kahramanın atıdır. Birçok kahraman gibi Rüstem de atıyla aynı gün doğmuştur. Rüstem için özel yetiştirilen bu at, yıldırım gibi hızlıdır ve olağanüstü bir görünümü vardır: *"Rüstem, atın yanına varınca yelesinin kulaklarından da yukarı kalktığını gördü. Uçan kuşa benzeyen atın gözleri de kadehe benziyordu. At yerinde duramıyordu"* (Baydemir, 1998: s. 224).

Arzıgül Destanı'nda, Suvanhan'ın annesinin, Almaköz adında Suvan ile aynı zamanlarda doğan ve doğduğundan beri baktığı, Suvan'ı bindirmeyi ümit ettiği bir atı vardır. Suvan yirmi yaşındayken rüyasında Arzıgül'ü görür ve âşık olur. Arzıgül'ü bulmak için Kuşkanat'a doğru yola çıkacağı vakit Almaköz ile yola çıkar.

Destan kahramanının sahip olduğu atlar, giriştiği mücadelelerde zafer kazanmasını sağlayan en önemli unsurlar arasında yer almaktadır. Bu nedenle kahramanın atının hızlı, çevik, zeki vb. birçok özelliği bünyesinde barındırması gerekmektedir. Kahramanlar, atlarının gücünü sınayarak ona olan bağlılığını ve güvenini artırmak ister.

Alpamış Destanı'nda, atı sınama motifi karşımıza çıkmaktadır. Alpamış yolculuğu sırasında kimsenin çıkamadığı Murattepe'ye çıkarak hem Bayçibar'ın gücünü hem de alın yazısını sınamak ister, ruhların Bayçibar'a güç vermesiyle tepeye çıkar (Yoldaşoğlu, 2000: s. 124).

Destanlarda atların güçlerinin sınandığı bir diğer mecrada katıldıkları yarışlardır. Kahramanın yarışı kazanması hâlinde evleneceği kıza kavuşacağı bu yarışlarda, rakipleri yaptıkları çeşitli hilelerle ve türlü türlü oyunlar oynayarak atı dolayısıyla da kahramanı saf dışı bırakmaya çalışır ancak kahraman ve atı, genelde bu tuzaklardan kurtulmayı, güçleri ve yardımcı kahramanlar sayesinde başarır.

Alpamış Destanı'nda bu motif karşımıza çıkmaktadır. Berçinay için yapılan yarışın ilk etabı at yarışıdır, Babahan Dağı'ndan kimin atı önce gelirse bu etabın galibi sayılacaktır.

Destanda yarışmaya katılacak olan yarışmacılar *"denemede geçen gerçek yarışmada da geçer"* diyerek yarış denemesi yaparlar. Kökeldaş'ın atı Kökdönan, Bayçibar'ı görünce yemini yemez. Bunun üzerine Kökeldaş, Kökdönan'ı Köse Seyis'e götürür. Köse Seyis:

"Kendinden iyi atı atın gördü,
Bu yarıştan galip gelemeyeceğini anladı" (Yoldaşoğlu, 2000: s. 157) der.

Yapılacak olan yarışa Alpamış'ın yerine Karacan katılır, Babahan dağına Kalmaklar'dan önce vardığı için ağabeyi Kökeldaş Alp, Karacan'a *"Abini üzme Bayçibar'ı keselim atıyla halkı doyuralım, Barçinay'ı ben alayım, Özbek'le bir olma."* der (Yoldaşoğlu, 2000: s. 168). Karacan bunu kabul etmeyince onu ve Bayçibar'ı yakalayarak bağlarlar ve Babahan Dağı'nın tepesinde bırakıp giderler. Karacan'ın ağlayarak peygamberlerden, pirlerden ve evliyalardan yardım istemesi üzerine, Kongırat'ta Alpamış'a el veren Recep Hoca adlı Pir'in ruhu gelip Karacan'ı ve Bayçibar'ı kurtarır.

Atla kahramanın birlikte hareket etmesi ve destanın sonuna kadar birbiriyle dayanışması düşmanlarının sonunu hazırlar. Böylece at bir hayvan olmaktan öte, yarı insan, yarı at şekliyle karşımıza çıkar (Çınar 1996: s. 141). Destanlarda atlarda kahramanlar gibi düşmanlarla bir insan gibi savaşırlar. Bayçibar yarış sırasında rakibin atına saldırır ona engel olmaya çalışır. Kahramanın atlarının dayanıklı ve mücadeleci yaptıkları, savaşlara ve yarışlara da yansır.

Alpamış Destanı'nda yarış sırasında; *"Gırat Kökeldaş'ın atı Kökdönan'ın kuyruğunu dişleyip, hızla çekip fırlatır. Daha sonra Bayçibar, kırk bin adım öne geçer. Kökdönan kendini toparlayıp, Bayçibar'ın arkasından yetişip o da, kuyruk kemiğini dişleyip hızla çekip fırlatır, iki atta birbirini dişleyip, vuruşarak giderler"* (Yoldaşoğlu, 2000: s. 182).

Ravşan Destanı'nda, Suvan düşmanla savaşırken "Gırat" da düşmanla bir insan gibi savaşır:

"Ağzını açıp Gırkök at
Birçoğunu dişledi.
"Kendi kırgını az mıydı?
Atı da bir savaş başlattı.
Nice adamların kellesini
Atı kendi attı" (Komisyon, 1956: s. 439)

Destanlarda atlar, savaş sırasında düşman tarafından atılan oklardan kahramanı koruyabilmek için sağa sola, aşağı yukarı zıplar, oklardan kaçar.

Melike Ayyar Destanı'nda Avazhan, Esad ve Şadman avcının oklarından Gırat sayesinde kurtulur:

"Görün Bey'in usta Gırat'ı,
Gelen oktan kırk arşın yükseğe sıçradı,
Tüfeğine alev verdi Şadmanhan,
Şadman avcı attı oku yükseğe
Beyin dikkatli atı baktı ki,
Tüfeğin mermisi yüksekten gelir,
Yere düşüp bidevî yattı,
Mermi kırk arşın yükseğe aştı,
Avaz iki oktan da kurtuldu" (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 43).

Arzıgül Destanı'nda Suvanhan'ın atı Almaköz yere eğilerek ya da havaya zıplayarak düşmanın attığı oklardan kahramanı korur:

"Suvan'ın bindiği atı
Hayli canavar hüner sahibi,
Atılan oku geri çevirip,
Sağ-salim korudu" (Komisyon, 1957: s. 508).

Erali ve Şirali Destanı'nda da Erali'nin atı savaş sırasında, onu atılan oklardan korur:

"Düşman görünce Erali yiğidi,
Hepsi birden onu oka tuttu,

Merdin atı çok hünerliydi,
Onu bütün oklardan korudu,
Düşmanlar ok attığında,
Torgay kuşu gibi gizlendi.
Düşmanlar birbirlerine danıştı.
Oklar daha aşağıdan atıldı.
Düşmanın oku aşağıdan gelince,
Atı üç kez yükseğe çıktı.
Düşmanın önünü kesti;
Atı oldukça hünerliydi,
Karşı koyuyordu gelen oka
Oklardan sağ salim korudu
Üstündeki mert yiğidi…" (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 521).

Destanlarda atlar sefere gideceği zaman heyecanlanır ve mutlu olur.

Avazhan Melike Ayyar'ı getirmeye gideceği zaman Gırat'ın gideceğini anlayarak, *"sağrısının taşarak kulağından aştığını, uçmaya hazır kuş gibi kulaklarının dimdik, gözlerinin kocaman olduğunu ve yıldızlara bakıp (gözlerinin) zevkle oynadığını"* (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 33) görür.

İntizar Destanı'nda da Gırat, *"aşağı yurda gideceğini anlayıp, sağrısı taşar, yelesi kulağını aşıp, uçan kuş gibi, kulakları kamış gibi, gözleri titrer gibi olur"* (Komisyon, 1957: s. 336).

Ravşan Destanı'nda, Jiyrankuş'un sefere çıkarken ki mutluluğu, *"aklından virane olup, gül gibi açılıp, suksur gibi olup, uçup, işve yapıp ileri atılıp, her usulde oynayıp: canavar gibi ağzını açıp koltuğundan kanadını saçıp, oğlanı alıp kaçırıp, bey ravşan'ın kalbini açtı ve bir kuş gibi uçtu, mest at genç yiğidi çapraz çapraz gidiveriyor"* (Komisyon, 1956: s. 336) şeklinde anlatılır.

Kahraman ile atı arasında özel bir vardır bağ vardır, atı kamçılamak ona kötü davranmak, bu bağa zarar vererek kahraman ile atının arasındaki dostluk bağının çözülmesine neden olur. "*Vurma atını/yitirirsin dostunu*" (Gökçimen, 2005: s. 207) atasözü bu durumu açıklayan güzel atasözlerinden birisidir.

Huşkeldi Destanı'nda, Göroğlı'nın, Avaz'ın *"düşmanı görmeden Gırat'a kamçı vurmamasını"* (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: 55) istememesinin nedeni de budur.

İncelenen destanlarda kahramanla birlikte atının şekil değiştirme motifi karşımıza çıkmaktadır. Bu şekil değiştirmeler, genelde kahramanla birlikte atının başka bir varlığa ya da nesneye dönüşmeleriyle gerçekleşmektedir. Bu değişikliklerin sebebi tehlikelerden korunma ve hedefe ulaşma isteğidir (Bekki, 2003: 294).

İncelenen destanlardan Melike Ayyar Destanı'nda *"kahraman ve atının"* şekil değiştirmesi motifi karşımıza çıkmaktadır. Destanda, şekil değiştirme sebebi tehlikelerden korunma ve perilerin diyarına kısa sürede ulaşma isteğidir. Bu şekil değiştirmeler, genelde kahramanla birlikte atının başka bir varlığa ya da nesneye dönüşmeleriyle gerçekleşmektedir. Melike Ayyar Destanı'nda, Yaprak Dev ve Kızıl Dev Melike Ayyar'ın mekânı olan Türkistan'a daha kısa sürede ulaştırabilmek için, Avaz ve avcıları elmaya, atlarını da kuşa çevirir. Böylelikle yetmiş yıllık yolu çok kısa bir sürede alırlar.

İyi bir at kahramanın gücüne güç katar, atının sırtına binen kahraman yiğitleşir, olağan üstü bir hâl alır ve düşmanla yaptığı mücadelelerde başarılı olur:

"Düşün oğlum, kime yeter kuvvetin!
Er yiğidi, aslan yürekli yapar kılıcı,
Altında olursa bineceği bedav atı,
Parlayıp durursa elinde silahı,
İşte o zaman artar yiğidin gayreti" (*Özbek Destanları 5 Rüstem Han Destanı,* 2016: s. 83–84).

Ayçınar Destanı'nda, destanın başında ayı gördüğünde korkan Ayçınar, Kayser'den kaçmak için ata binip kılıç kuşandığında korkusuzlaşır ve olağanüstü bir hâl alır:

"Yumuşak tüy gibi kolu
Ak çeliğe dönüştü.
Gülden nâzik bileği,
Deve beline dönüştü.

Keman idi kaşları,
Yakıcı ok oldu.
Korku, ayıp denilen sözler,
Gölge gibi yok oldu.

Geyik idi dağdaki,
Kamışlıktaki aslan oldu.
Alçak idi bakışları,
Şimdi yüksek tepe oldu.

Tüti idi kafeste,
Pazarlarda satılan.
Kartal oldu silkinip,
Bin yiğide bedel olan" (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 113).

Dalli Destanı'nda Göroğlı ve kırk yiğidi, Hasanhan'ı kurtarmak için sefere çıktıklarında, vakit kaybetmemek için yemeklerini at üstünde yerler. Bu durum Göroğlı ve yiğitlerinin at kullanmaktaki ustalığını göstermektedir:

"Elmas kılıç bahadırların elinde,
Atına binen Erzurum'a gitme niyetinde,
Bir an bile indirmedi Göroğlu,
Yemeğini yedi beyler atın üstünde

Bek Göroğlu zorladıkça zorladı,
Altında atları kuş gibi uçtu,
Yemeği yedi beyler atın üstünde,
Su içse de at üstünde içti" (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 367).

Göroğlı'nın bütün varyantlarında Gırat karşımıza çıkmaktadır ve aklıyla, kahramana yaptığı yardımlarla ve fiziki özellikleriyle ağırlığını devamlı olarak hissettirmektedir. Göroğlı anlatmalarının en canlı kısımlarından birisi de Gırat'ın fiziki özelliklerinin tasvir edildiği kısımlardır. Destanlarda atların fiziki özelliklerinden de olağanüstü şekilde anlatılır.

Dalli Destanı'nda Gırat'tan şu şekilde bahsedilmektedir:

"Gırkök nasıl at? Mertebeli sultan gibi at, gemli bilgin gibi at, yanıp sönüp yürüyen pehlivan gibi sevgisi muhabbeti sıcak ekmek gibi bir at. İki karış kulağı var, her kulağında seksen kâse arak var, her ne sebeple olduysa canı sıkkın gönlü kırılmış adam binse de dağ gibi gönlü var. Şöyle Gırgök ata baksanız pişip duran aslan gibi görünüşü var, büyük tabak gibi toynağı var. Hasanhan Gırgök atının kâkülünü okşayıp senin gibi at semanın altına, yeryüzüne, dört ayaklıların içine, yılkı cinsine gelmiş değil (*Özbek Destanları 6 Dalli*, 2017: s. 87).

Gırat *"büyük kısa yeleli doru at"* (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 417) şeklinde tasvir edilir.

İntizar Destanı'nda, Sakibülbül Gırat'ı överken;

"Sağırın kuş, bağrın geniş,
Vücudun kızdan nazik" (Komisyon, 1957: s. 336) diyerek yelesini okşar.

Gırat, *Tavşan toynaklı, maral belli"* (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 33) şeklinde tarif edilir.

Alpamış Destanı'nda, Kökeldaş Alp, Alpamış'ın atı Bayçibar'ı Köse Seyis adlı bir seyise kontrol ettirir. Köse seyis Bayçibar için şunları söyler:

"At sürüsünde en boylu posludur.
Sağlam toynaklı maral bellidir,
Kıyamet gününde iyi hâldedir,
Çok değerliymiş Özbek'in atı.
Binenleri ulaştırır amacına,
Koltuğunda vardır dört buçuk arşın kanadı,
Aslında uçan at Özbek'in atı.
Kendi böyle gelmiş doru at,
Kuyruğundan berisinin kiri yok,
Kim binerse gönlü rahat,
Ben bilirim hızlılıkta eşi yok,
Sıkıştırsa geçer, havadaki kuşu.

Beline yakışan gergedan süslü tasma,
Hiç eksiği yok rahvan yürüyüşten,
On iki ay sen atına baktırsan,
Bütün yola çivi çaktırsan,
Dikkatli geçer Özbek'in atı,
Ata binip atın eyerini hazırlasan,
Yarış yapıp, çok kurnazlık düşünsen.
Yarışın başında çekip bağlasan,
On beş gün önce atını sürsen,
Çözülünce öne geçer Özbek'in atı.
Gidiversen, altı aylık yollara,
İnlerse öne geçer Özbek'in atı,
Kalmak elinde at yoktur bunun gibi,
Ümit kesip, gidiverin Kalmaklar.
Bu at seçkindir, bileceksin.
Nerede yarışırsan yarış, önce gelir,
Denk olmaya çalışan atlar ölür,
Berçinay'ı Özbek atı alır.
Başka ata binenler avare olur" (Yoldaşoğlu, 2000: s. 149-150).

Ayçınar Destanı'nda Tarlan Boz'un fiziki özellikleri şu şekilde anlatılmıştır:

Altındaki Tarlan Kök
Kırlangıç gibi süzülüyor,
Koştuğunda başı,
Bulutlara değiyor.

Bacaklarının arasından,
Yüklü deve geçiyor gibi.
Ağzını açıp kişnese,
Gökte bulut kaçıyor gibi.

Göğsüne vurulsa,
Dağ yarılıyor gibi.

Sağrısına baksan,
Sekiz ihtiyar yatıyor gibi.

Kulağının arasına,
Tavşanlar pişmiş gibi.
İki burnunun nefesi,
Köknarları kesecek gibi.

Basıp gittiği izine,
Bir çuval un gitmiş gibi,
Mahmuzlayıp deh, dese,
Uçan kuşu geçecek gibi.

Güçlü bedeni
Zemherinin donmuş buzu gibi.
Bedenindeki ak köpük,
Türkmen'in Ala Bozu gibi.

Kıvrılıp gidişi,
Tilki kovan tazı gibi
...
Hareket edip durumu,
Zenginlerin nazlı kızı gibi
Bedendeki sevimli hâlleri,
Göğün al yıldızı gibi.

Kuyruğunu sallayıp duruşu,
Yayladan dönen kuzu gibi.
Kederlenip yürüyüşü
Şahinin keskin gözü gibi

Dönüp yürüyüşü,
Oktan kaçan katır gibi
Boynunu kaldırışı,
Tıslayarak koşan yılan gibi

Uzanıp yürüyüşü,
Nişancının attığı ok gibi
Geçip giden rüzgârı,
Kömürün keskin alevi gibi (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 145–147).

Destanlarda düşman atlarından da bahsedilmektedir. Alpamış Destanı'nda, Berçin'in yarışmasına Kalmak yurdundan Bayçibar ile birlikte tam beş yüz at katılır. Bu atlardan üç tanesi Kalmak padişahının atıdır. Bu atlar destanda şu şekilde tarif edilir: *"Biri alaca cins at, biri bir şapşal at, birisi on bin tengeye alınan cins at*" (Yoldaşoğlu, 2000: s. 156).

Aynı destanda yarışmaya katılan Kökeldaş'ın atı Kökdönan, Bayçibar'ı görünce yemini yemez. Bunun üzerine Kökeldaş, Kökdönan'ı, Köse Seyis'e götürür. Köse Seyis;

"Güçlüyü güçlü bilir,
Sahibini sahibi bilir,
Uçan atı uçan at bilir
Kendinden iyi atı atın gördü,

Bu yarıştan galip gelemeyeceğini anladı" (Yoldaşoğlu, 2000: s. 157) der. Kökdönan da uçabilmektedir.

Dalli Destanı'nda düşmanlar gibi atları da küçük görülür. Düşman askerlerinin atlarından *"sinek kanat tulpar"* şeklinde bahsedilir (*Özbek Destanları 6 Dalli,* 2017: s. 479).

Destanlarda atların dışında kullanılan hayvanlar *"gergedanlar ve filler"*dir. Bu hayvanları destanlarda sadece düşmanların kullandığını görmekteyiz.

İntizar Destanı'nda Göroğlı ile savaşmak için gelen Şahdarşah'ın askerleri *"gergedana ve file"* binmektedirler (Komisyon, 1957: s. 301).

Aynı şekilde Melike Ayyar Destanı'nda çölde Avazhan'ın karşısına çıkan Arbatin'in Şahı'nın, Çambil yurduna Göroğlı ile savaşması için gönderdiği ordunun kumandanı Mikatil ile ordusu da *"filler"*e binmişlerdir (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 47).

2.13. SAVAŞ SONRASI DÜZEN

Destan kahramanı halkını ve yurdunu korumak, bozulan düzeni tekrar düzeltmek ve canlandırmak için mücadele eder. Destanlarda mücadeleleri meydana getiren asıl sebep aslında dış düşmanlar ya da iç düşmanlardır. Kahraman düşmanları yenip eski düzeni, refahı tekrar getirir. Memleketteki yaşam tekrar başlar. İncelenen destanlarda refahı bozan düşmanlar; *"Kalmaklar, Kızılbaşlar, Araplar ve İranlılar"* gibi dış düşmanlar ya da ülkenin içinde bulunan ve düzeni bozmaya çalışan ya da hâkimiyeti ele geçirmek isteyen hainlerdir.

Kahraman yurdundan uzakta esir tutulduğunda ülkedeki kahramana düşman olan kişiler iktidarı ele geçirir, halka ve kahramanın akrabalarına zulmeder ve kahramanın eşiyle ya da sevdiği kadınla evlenmek için onu zorlar. Kahraman esirlikten bir şekilde kurtulur, kendini esir edenlerden intikamını alıp yurduna geri döner. Çoğu zaman kılık değiştirerek ülkedeki durumu gözden geçirir ve dostunu düşmanını bu şekilde öğrenir. Kahraman düşmanlarını öldürür, bozulan düzeni tekrar sağlar, kanunsuzluğun yerine eski kanunları kötülüğün yerine iyiliği ve refahı getirir. Ülkedeki kaosu bitirir. Eski düzenine kavuşan halkta, tekrardan kusursuz ortam ve adaletli toplum görülür.

Erali ve Şirali Destanı'nda, Kahraman Han ile Erali arasında yapılan savaşta Kahraman Han yenildikten sonra, Erali *"Kahraman Han'ın memleketini Molla Umar'a verir, beş bin pare top attırır ve üç bin esiri azat eder"* (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 489). Kahraman Han, Erali kızı Aytöre ile evlendiği için, boyun eğdiği için, Erali Han kaynatası *"Kahraman'ı, padişah olan Molla Umar'a yardımcı olarak atar. Dokuz gün dokuz gece fakir ve mazlumlarla görüşür. Gevir'e danışarak halka zulüm eden beyleri sürdürür. Fakir fukaralara sorarak, halkın arasında yetişmiş kişileri bey yapar"* (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 495).

Destanın sonunda memleketine dönen Erali babası ile savaşarak onu mağlup eder. Şirali ve kendisinin öldürülmesi gerektiğini söyleyen beş yüz mollanın başını kestirir.

İftiracı üvey annesi Gülçehre'yi hayvan pazarındaki darağacına astırır. Babası Kara Han'ı da gurbetliğin ne demek olduğunu ve kendilerinin yaşadıklarını anlaması için askerlerine, *"Eline bir değnek verip, kuş uçmaz kervan geçmez çöle"* (*Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali,* 2009: s. 545) bırakmalarını emreder.

Rüstem Han Destanı'nda annesini kurtarmak için babasının üç yüz altmış celladıyla savaşan Rüstem Han cellatların beş tanesi hariç hepsini öldürür kalan beş celladın, bazısının kulağını, bazısının burnunu keser, birinin de dilini keser, *"Şimdi gidin, burada ne gördüyseniz, gördüklerinizi Aktaş'ta Sultan Han'a anlatın. Başka celladı varsa onları da benim karşıma göndersin!"* (*Özbek Destanları 5 Rüstem Han Destanı,* 2016: s. 115) der ve bu beş celladı Aktaş'a babasına gönderir.

Rüstem Han, Bucul şehrinin başına bela olan ve şehrin padişahı Hısrav'ın kızı Aftabay'ı yemek için gelen ejderhayı öldürür. Aftabay ile evlenir ve Bucul şehrinin padişahı olur.

Destanın sonunda Rüstem ve annesi Sultan Han'ı affederler, suçlu oldukları anlaşılan iki kumayı *"memleketin düzenini bozdukları"* için, cellatlar kısır kulunun kuyruğuna bağlayıp, dikenli yerde sürüyüp öldürürler (*Özbek Destanları 5 Rüstem Han Destanı,* 2016: s. 115). Böylece Aktaş vilayetinde bozulan düzen tekrar sağlanmış olur.

Erali ve Şirali ile Rüstem Han Destanları'nda destan kahramanları çıktıkları çetin yolculuğu zaferle sonuçlandırırlar. Olumsuz kişilerin iftiralarıyla başlayan çetin mücadelelerini iradeleri ile aşarlar.

Türk töresinin en eski savaş geleneklerinden birisi, aman dileyene kılıç çekilmemesidir. Türk savaşçıları, savaş sırasında en öfkeli oldukları anlarda bile nefislerine hâkim olarak sakinliklerini korumuşlar ve bu töreyi çiğnememeye dikkat etmişlerdir. Bu töre, incelenen Özbek destanlarında da karşımıza çıkmaktadır Ayçınar Destanı'nda, Şeybani'nin askerleri ile Ayçınar arasında yapılan savaşta, Ayçınar'ın savaşına dayanamayan Şeybanî'nin askerleri kaçarlar fakat Ayçınar kaçanları da yakalayıp öldürür. Ayçınar ile başa çıkamayacağını ve kaçsalar da kurtulamayacaklarını anlayan Şeybanî'nin askerleri Ayçınar'dan, emir kulu olduklarını söyleyerek af dilerler ve Ayçınar'ın askeri olmak istediklerini söylerler. Bunun üzerine Ayçınar:

"Hiç eğilen başı,
Vursam kılıç keser mi?

Bana muti olana,
Atsam, mızrağım geçer mi?

Peki size verdim izin,
Hürriyetiniz elinizde.
Avare olup gezmeyin,
Yine benim peşimde.

Şeybani'ye söyleyin,
Onun ile isim yok,
Mal devlet gerekmez,
Altın ile aram yok.

Gideceğim yer,
Nerededir bilmem.
Bana altın taht verip,
Kal, deseniz de kalmam.

Gidip söyle beyine,
Beni takip etmesin.
İnsanların canına,
Kastedip durmasın" (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 165) diyerek atını mahmuzlayıp askerlerin yanından uzaklaşır.

Ayçınar Destanı'nın sonunda, Şeybanî Han'a haksız yere vergi vermemek için, askerleriyle savaşan Ayçınar, askerlerin hepsini kaçırır, fakat iki asker pusuya yatmıştır Ayçınar'ı göğsünden vurarak öldürürler (*Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı,* 2007: s. 213).

Destanın sonunda Ayçınar, içinde bulunduğu halkın iyiliğini istediği için yaşam yolculuğunun sonuna gelmiştir. Onun yaşamı değerlendirildiğinde; önce güzelliğini gören, babasının yaşlı patronunun kendisiyle evlenmek istemesi, sonrasında zekâsının Emir Babür Şah'ta hayranlık uyandırmasıyla, şahın vezirinin makamından olmamak için

Ayçınar'ın hayatıyla oynaması olayların seyrini değişmiştir. Güzelliği ve zekâsı sebebiyle kaçırılan Ayçınar, bu defa zekâsı ve cesurluğu sayesinde içinde bulunduğu durumdan kurtulmuştur. Ayçınar'ın başından geçen olaylar dikkatle incelenirse, onun fikirlerinde istikrarlı olduğunu görülür. Ayçınar, ne Şeybanî Han'ın adamlarını bir bir kılıçtan geçirdikten sonra kalan askerlerin kendisine tabi olacağını söylediğinde ne de Babür Şah ona *"Gel önce kardeşim, sonra vezirim ol"* dediğinde bile fikrinden dönmeyecek kadar ülküsüne bağlıdır. O mal, mülk sevdalısı da değildir, daima haklının yanındadır. Bunun için de yeni doğan çocuğundan ayrılıp, tatlı canından vazgeçecek kadar cesurdur. Şeybanî'nin yüzlerce askeriyle tek başına savaşacak kadar da cesurdur. Kısaca Ayçınar'da bir destan kahramanında olması gereken tüm özellikler mevcuttur (Baysal, 2019: 65).

Alpamış Destanı'nda, dönüş yolunda intikam için peşlerinden gelen Kalmak askerleri ile savaşırlar, savaşırken askerler Alpamış'a kılıç ve mızrakla saldırırlar ama tesir etmez. Birçok asker *"Alpamış'ı kılıcın kesmediğini, Onun büyücü ve hilekâr olduğunu ve onunla savaşanın öleceğini"* söyler ve kaçarlar (Yoldaşoğlu, 2000: s. 217).

Destanın sonunda Alpamış zindandan çıktıktan sonra Kalmak askerleriyle tek başına savaşır ve Kalmak askerleri kaçar, onları şehrin içine kadar kovalayarak hepsini öldürür. Alpamış savaştan kaçan Kalmak askerlerini kovalarken karşısına çıkan Cadı Surhayil'in kafasını keser ve Kalmak Şahı'nın kapısına asar. Daha sonra Kalmak şahını da öldürür ve yedi yıllık esirliğinin intikamını alır.

Alpamış, Kalmak Şah'ı öldürdükten sonra, kendisine zindanda yardım ettiği için Keykubad'ı Kalmak yurduna padişah yapar ve Kalmak Şah'ın kızı Tavka ile evlendirir. Kalmak ülkesine han yapar. Böylelikle sözünde durarak, Keykubat'ın yardımlarının karşılığını verir.

Alpamış, yurduna döndükten sonra halka ve ailesine eziyet çektiren üvey kardeşi Ultantaz'ın ayaklarını zincirleyip hapse attırır. Kırk gün boyunca her gün döverler ve kırkıncı günün sonunda cellatlar Ultantaz'ın başını keser ve *"leşini"* dara çekerler, etini kuzgunlar ve kargalar yer (Yoldaşoğlu, 2000: s. 480).

Destanın sonunda Alpamış, *"Düşman olan bütün günahkârlar öldürür"* (Yoldaşoğlu, 2000: s. 480) ve dağılan Kongırat halkını tekrar bir araya toplar ve bozulan düzeni tekrar sağlar.

Alpamış'ın kendisine tanrı tarafından verilen kut sayesinde, insanları yargılayıp cezalandırması, düşmanlarını öldürüp, Keykubat'a Kalmak yurdunu yönetme yetkisi vermesi, destan kahramanına Tanrı tarafından verilmiş bir yetki olarak görülmektedir. Nitekim bu durum diğer destanlarda da karşımıza çıkmaktadır.

Melike Ayyar Destanı'nda devler ile yapılan savaşta devler Göroğlı'nın savaşına dayanamaz ve kaçarlar:

"Biri birine bakmazdı,
Hâl-hatır sormazdı,
Kaçıp gitmekteler devler,
Yaralısı yaramazdı,
Kaldım dese bakmazdı,
Yaralısını sormazdı,
Öldüm dese bile devler,
Gelip hâlini sormazdı,
Her biri kendi yoluna,
Bakmazdı sağına-soluna,
Nefes nefese koşup gitmektedir" (*Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı,* 2007: s. 277).

Huşkeldi Destanı'nda, Hunhar şehrinin zenginleriyle yapılan savaş sonucundan ve ele geçirilen ganimetler; *"Şimdi o kadar çok asker kaçıp, baba evladına bakamayıp kaç kaç oldu. Avazhan'ın keyfi yerine gelip, sağ selamet düşmanını kaçırıp, yatan malını kaldırmadan hepsi birden düşman kovaladı. Malın hiç sayısı yok, sayısız mal. Kırk yiğit asla düzenleyemez. Bu deve, yılkı ve sürünün sayısı belirsiz. Her yerde mal, koyun keçi, hiçbir yere sığmaz"* (*Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*, 2011: s. 125) şeklinde anlatılır. Ayrıca bunların haricinde ganimet alınan kızlar da vardır.

Hunharşah, Avazhan'ın aldığı ganimetleri geri almak için ordu gönderir. Ahmed Serdar'ın hilesiyle sarhoş olan Avazhan ve Gırat'ı ordu esir alıp Hunhar'a götürür ve ikisini de zindana atarlar.

Göroğlı Huşkeldi kılığına girerek tek başına Hunharşah'ın ordusuyla savaşır. Orduyu bozguna uğratır Hunharşah'ı da öldürüp Avazhan'ı ve Gırat'ı esirlikten kurtarıp tekrar Çambil'e döner.

Şeybanî Han Destanı'nda Şeybanî Han ile Babür Han'ın ordusu arasında çok yaman bir savaş olur, tan attığında kendi ordusunun kırıldığı hâlde, Şeybanî'nin ordusundan hiç bir askerin ölmediğini gören Babür Han, Şeybanî'nin ordusunu Hoca Ahrarı Veli'nin desteklediğini ve atılan oku Hoca Ahrarı Veli'nin eli ile geri çevirdiğini görünce Semerkant'ı da, malını mülkü de, çoluk çocuğunu da bırakıp kaçar:

"Cörevay ile Babür Han,
Canını kurtarma çabasını görüp,
Atına binip alıp,
Bakmayıp çocuğuna,
Hem kadın ve kızlarına,
Can acayip tatlı imiş;
Babür Han ile Cörevay,
Bir başını kurtarıp,
İkisi kaçıp gitti" (*Şeybani Han Destanı,* 2010: s. 237).

Babür Han kaçtıktan sonra yapılanlar şu şekilde anlatılır:

"Babür Han'ın malını,
Yükleyip çıktığı parasını,
Katar katar develerini,
Deve üstünde altınını,
Hazinedeki varını,
Bir de Semerkant şehrini,
Şeybanî'nin adamı,
Her şeyini talan etti.
Babür Han kanlar yuttu;
Esenlik ganimetti;
Babür Han'ın adamı,
Akşam namazı olduğunda,
Hepsi kaçıp gitti.
Devlet erkânı kaldı;
Bu iş Allah'tan geldi;
Babür Han'ın devletini,

Özbekler talan etti" (*Şeybani Han Destanı,* 2010: s. 239).

Şeybanî Han, vezir Törevay'ı, kendini asılmaktan kurtardığı ve tabi olduğu için affeder. Yaralı olan askerleri tedavi ettirir hem kendi hem de Babür Han'ın ölen adamları için cenaze namazı kıldırıp defneder. Deve, koyun, öküz kestirir. Kuran hatmi okutur. Semerkant'ın Köktaş'ına çıkıp her şeyi alır. Babür Han'dan düşen talanı Özbeklere, Kazaklara, tüm Müslümanlara üleştirir. Her soya kendinden birini önder, bey, yargıç, reis, hâkim atayıp gönderir. Tellallar*; "Devir Şeybanî devri; Kazak devri, Özbek devri, Nogay ile Özbek'e kaldı Semerkant"* diye duyurur. Şeybanî Han Semerkant şehrinin padişahı olur (*Şeybani Han Destanı,* 2010: s. 241–243).

Aysuluv Destanı'nda, Turan memleketinin padişahı Aysuluv ile İran padişahı Dara arasında geçen mücadeleler anlatılmıştır. Dara'nın pehlivanı Kayser, hile ile Aysuluv'un oğlu Künbatır'ı esir alır. Kayser, "kendiyle evlenmesi ve Turan diyarının yönetimini İran'a bırakması" karşılığında oğlunu bırakacağını söyler. Aysuluv kabul etmez ve İran ordusu ile aralarında büyük bir savaş çıkar.

Künbatır'ın atını ve silahlarını pehlivan Kayser almıştır. Pehlivan Kayser'in kızı Aftabay Künbatır'a âşık olur ve Künbatır ile anlaşarak atını ve silahlarını tekrar verir. Bu sayede Künbatır annesinin İran ordusuyla yaptığı savaşa yetişir. Kayser'in ordusu kaçar. Aysuluv Kayser kaçarken yakalayıp öldürür. Ordudan kalan ganimetleri toplayıp, Asker Dağı'nı aşarak, İran tarafına çıkarlar. Asker Dağı mağarasına yerleşerek, beş yüz karakol kurduktan sonra Aysuluv ve Künbatır orduya baş olup, kaçan İran ordusunun peşinden Dara Padişah'ının şehrine girerler. Dara Padişah geldiklerini duyunca kaçar fakat Künbatır yetişip öldürür. İran halkı bunu görünce *"barış size olsun"* (Komisyon, 1956: s. 21) diyerek mutlu olurlar ve Aysuluv Padişah'tan aman dilerler. Ülkede barış ve refah olur.

Kahramanlık, fedakârlık ruhu, yurdu koruma gibi konuların sade bir dille aktarıldığı Çambil Kamalı Destanı'nda, Göroğlı'nın savaşına dayanamayan Reyhan Arap ve ordusu memleketlerine kaçarlar. Rayhan Arap'ın kaçıp girdiği kaleyi, Göroğlı'nın komutanı Hasan Çapsan yok edip Reyhan Arap'ı yakalar. Araplar Halcuvan'ın yanına giderek "Göroğlı ile Arapları barıştırmasını ve Arapların günahı için Göroğlı'ndan af dilemesini ister." Halcuvan denileni yapar. Göroğlı "Eğer Reyhan padişah bize tabi olursa ve kendisi çıkıp af dilerse." Çambil'e dönüp gideceğini söyler. Reyhan Arap "katardan devesini,

hazineden altınını, beş yüz yorga atını artırıp, ganimet olarak verir ve Göroğlı'nın huzuruna çıkıp af diler. Göroğlı ganimetleri halka dağıtıp Çambil'e geri döner.

Çambil Müdafaası Destanı'nda, Göroğlı'na hainlik yapan Ahmed Serdar ve ordusu, Miskal Peri'nin manevi babası Hıdırali ve Göroğlı'nın komutanı Hasan Çapsan tarafından bozguna uğratılır. Ahmed Serdar, kaçıp Yunus Peri'nin yanına gelir ve kılıcını Ağa Yunus'un eline verip boynuna doğrultup *"Beni bu Kırgız'a küçümsetme, öldürürsen sen öldür"* diyerek yalvarır. Perilerin sayesinde Çambil'de huzur ve refah tekrar sağlanır.

Ravşan Destanı'nda, yapılan savaşta Karahan ve ordusu korkup kaçar, Hasanhan Karahan'ı yakalayıp öldürür. Karahan'ın öldüğünü gören askerleri aman dileyip itaat ederler. *"Hasanhan pehlivan Karahan padişahın hazinesini boşaltır, halkını toplatıp, açları doyurup, çıplakları giydirir, Şirvan memleketine neşeyi getirip, gıjjak, karney, surney çaldırıp, semiz kuzuları ve semiz koyunları kestirip, kırk gün düğün yaptıktan sonra Zülhumar ile Ravşanhan'ı evlendirir"* (Komisyon, 1956: s. 240). Hasanhan Ravşan'ı kurtarması için kendine yardım eden Aynok, Jaynok, Ersak ve Tersak kardeşe Şirvan'ı teslim edip, Aynok'u Şirvan padişahı, kardeşlerini de vezir yapar.

Küntuğmış ile Halbeke arasındaki muhabbet, sevgi ve bağlılıkların anlatıldığı, Küntuğmış Destanın sonunda bütün olaylar açıklığa kavuşur. Küntuğmış, eşi Halbeka ile iki çocuklarına kavuşur ve onlardan ayrı kalmasına sebep olan Azbarhoca'yı öldürerek intikamını alır. Küntuğmış ziyafetler verir. Halmömin'i Zenger şehrine padişah yapar. Küntuğmış, karısı Halbeka ve çocuklarını alarak Dormen'e gider orada da ziyafet verir, muradına erer.

Yadigâr Destanı'nda, Yadgâr bahçıvanın kızının yardımıyla zindandan çıktıktan sonra, Aydınay'ın yaşadığı yere doğru giderken pehlivanlar ile karşılaşır ve savaşmaya başlarlar, sesleri duyan Aydınay da savaşa yetişir. Yadigâr ile birlikte savaşır, ikisi birlikte pehlivanları bozguna uğratırlar. Yadgâr, Aydınay'la kavuşur, toyu Kongırat'ta yapmak niyetiyle, sabah erkenden bütün halk Kongırat'a doğru yola çıkarlar. Destanın sonunda bütün Kongırat halkı tekrar bir araya gelir.

İntizar Destanı'nda, Şahdarşah'ın Çambil'i almak için gönderdiği ordu komutanları Kısaköz ve Rüstem, pehlivan ve birçok askeri öldürülür. Birçok asker kaçar, kalan askerler esir alınır. Ordunun ardından birçok teçhizat, mal ganimet kalır. Bahadırlar ganimetleri bir araya toplarlar. Göroğlı askerlerine, *"Ülkemize yeni gelen Avaz'a oğlum*

dedim, savaşın kahramanlarından her şeyi gördü, şimdi Özbek geleneğini anlasın; Avaz'a bu mülkü paylaşma iradesini verelim. Aklı başında ise bilir, kendi sağduyusu ile tahmin eder, o da büyük kapıları daha önce görmüştü ve Hunhar Şahın huzurunda uzun yıllar mahrem olarak hizmet etti, yaşlıların işini bilmiş, büyüklerden talim almış, o ganimeti bölüştürse, ondan sonra bizim geleneğimizi bilse yapabilecekmiş gibi" (Komisyon, 1957: s. 312) der.

Askerler istemeyerek de olsa kabul ederler. Avazhan, kalkanı, sikkeleri kalan diğer ganimetleri ölçer ve her beyin rütbesine göre ganimetleri dağıtır. Ganimetten fazla alanlar sevinir, Avazhan'ı över, az alanlar Avazhan'ın tecrübesiz olduğunu söyleyerek söylenirler. Ganimetleri alıp, Zabit Çölü'nden Çambil'e dönerler. Şahdarşah'ın askerleri de tekrar ülkelerine döner.

Aynı destanın ilerleyen bölümlerinde, Göroğlı İsfahan şahının eline esir düşen Avazhan'ı kurtarmak için kırk yiğidiyle birlikte İsfahan'a gider. Göroğlı'nı savaşarak yenemeyeceklerini anlayan İsfahan ordusunun komutanı Elamas, Göroğlı ve kırk yiğidini hileyle esir alır. Silahları ile atlarını da ganimet olarak alır. Fakat savaştıkları kişinin Göroğlı olduğunu bilmemektedirler. Göroğlı'nın seyisi Sakibülbül esir alındıklarını Çambil'e giderek kalanlara haber verir. Hasan Kolber olanları duyunca İsfahan'a doğru yola çıkar. İsfahan ordusuyla şiddetli bir savaşa tutuşur. Birçok askeri öldürür, askerler korkarak kaçmaya başlar. Hasan Kolber ordudan kalan *"toplar-tophaneleri, bir sürü insanı"* (Komisyon, 1957: s. 452) ganimet olarak alır. Hasan Kolber'den kurtulup kaçan bir asker olanları anlatır ve Hasan Kolber'in her an İsfahan şehrine girebileceğini padişaha haber verir. Olanları duyan İsfahan şahı korkarak, *"Göroğlı'nın hasan adında bir kolberi'nin olduğunu duyduk; bu, gelen Göroğlı'nın adamı. Görünüşe göre Göroğlı, yakaladığınız komutanlarla birlikte bu ülkede kalmış. Avaz oğlu kalmasa buraya gelmezdi, bize dokunmazdı. Eğer Göroğlı ise intizar onların elinde. Bizim kılıç çekip onlarla savaşmamız iyi olmaz. Göroğlı bizden yüz çevirmezse daha iyi olacak"* (Komisyon, 1957: s.451) der. Göroğlı'nı Avaz'ı ve komutanlarını zindandan çıkarır ve tekrar Çambil'e dönerler.

Arzıgül Destanı'nda, Karahan'ın ordusu Suvan ve Dana çobanın savaşına dayanamazlar. Birçok asker ölür, ordu komutanları kaçıp, Karahan padişahın çadırına giderek: *"Efendim! Acele edin, kaçmalıyız"* (Komisyon, 1957: s. 516) derler. Karahan

geldiklerini duyunca kaçar. Suvanhan, *"Bir kaçağı kovalayıp öldürmek mert insana doğru gelmez, meydanda savaşa çıkanı yenmek gerek"* (Komisyon, 1957: s. 516), diyerek geri döner. Suvanhan, düşman ordusundan üç yüz askeri esir almıştır, esirleri Arzıgül'ün karşısına getirir. Arzıgül, üç yüz kişinin içinden dünür Haydar'ı tanır. Suvan'a:

"Dünür Haydar, Karahan'ın yeğenidir
Başkasını tanımıyorum, bilmiyorum
Siz ile bizim kastımıza gelen,
Sağ koymayın bu yüzü kansızı,
Yaşatmayın elini bağlayın
Bu bize gelen casusu,
Dikkatli ol, Aktaş yurdunun pehlivanı,
Karahan'ın şeytanı dost değil" (Komisyon, 1957: s. 517) der. Bunun üzerine Suvanhan Haydarbek'i öldürür.

Kalan esirler, *"Tövbe ediyoruz ve ölene kadar hizmetinizde olacağız"* (Komisyon, 1957: s. 517) diyerek af dilerler. Suvanhan onları affeder, ganimet olarak kalan tüm atları, aletleri ve silahları toplar. Suvanhan, Arzıgül ve çoban sağ selamet kaldıkları için çöldeki fakirleri çağırıp üç gün üç gece ziyafet verirler. Gelen fakirleri doyururlar, at ve kıyafet verirler. Suvanhan Dana çobanın adını Bahtiyar koyar, Kuşkanat'ın yönetimini Bahtiyar'a bırakıp Aktaş'a doğru yola çıkarlar.

Özbek destan kahramanlarının savaşlardan dönüşleri ülkedeki bütün halkın katılımıyla düzenlenen büyük toylarla kutlanır. Bu toylarda, halka hediyeler dağıtılır, açlar doyurulur, yarışlar yapılır.

Yukarıdaki destan örneklerinde de görüldüğü üzere destanlarda yapılan savaşları genellikle kahramanlar yener, düşmanlar bozguna uğratılır, binlerce düşman askeri öldürülür kalanlar kaçar, kaçamayan askerler esir alınır ve kahramandan aman dilerler. Kaçan ordudan birçok eşya, at, silah vb. ganimet kalır, kahraman ve askerleri bunları aralarında paylaşırlar ve zaferden sonra toylar düzenlenir, toplumda refah ve huzur sağlanır.

SONUÇ

Bu çalışmada tarih boyunca, gelişen teknoloji ve askeri dehalarla, Türklerin savaş yetenekleri ve savaşlarda uyguladıkları taktikler ışığında Özbek destanlarında savaş motifi incelenmiştir.

Tarihin bilinen devirlerinden beri Türkler yaşayış tarzları nedeniyle ordu ve eğitime özen göstermiştir. Kurdukları tüm devlet ve imparatorlukları ordu-millet anlayışı üzerine inşa etmişlerdir.

Türklerin takip edilebilen tarihinin neredeyse tamamı sıcak savaşlarla geçmiştir. Türkler bu süre içerisinde strateji ve taktiksel alandaki başarıları dolayısıyla düşmanla arasında kuvvet (sayı) bakımından az olsalar bile, büyük zaferler kazanmışlardır. Türk tarihi Çin'in kuzeyinde Türklerin Ötüken adını verdikleri bölgeden başlayarak, Doğu Avrupa'ya kadar uzanan coğrafyada kesintisiz olarak devam etmiştir ve hâkimiyeti ve varlığı üç kıtada yer almıştır. Türklerin tarihi içerisinde Türkiye Türkleri, Kırgız, Kazak, Türkmen, Özbek, Uygur, Kıpçak, Tuva, vb. Türk kökenli kavimlerin tarihleri için ancak, "ana yola giden ara yollar" diye yapılan tanım son derece yerindedir.

Türklerin tarihinde etkili olan bu savaşlar tabii ki de kültürlerini, edebî eserlerini ve sanatlarını etkilemiştir. Bu etkilenmeden en fazla nasiplenen sözlü kültür ürünü destanlardır. Çünkü destanlar, genellikle tarihî hadiseler, savaşlar, kahramanlıklar gibi toplum hayatını etkileyen konular için söylenmiştir.

Destanlar, toplumların tarihî devirlerde yaşadıkları veya yaşamaları muhtemel olan olaylardan ilham alan sözlü gelenek ürünleridir. Destanların her ne kadar başarı öykülerinin sonucunda ortaya çıktıkları düşünülse de toplumların başından geçen savaşları, acı olayları, göçleri ve ihanetleri de anlatmışlardır. Bu sayede de içinden çıktıkları toplumların kimlikleri, milli şuurları ve idealleri hakkında önemli bilgiler sunan kaynaklar olmalarının yanı sıra bireysel bütünlük, aile bütünlüğü ve en nihayetinde toplumsal bütünlüğün sağlanmaya çalışıldığı, toplumların kültürel birikimleriyle nasıl inşa olduklarının anlatıldığı eserler olmuşlardır.

Türkistan'ın birçok tarihî hadiseye şahit olmuş en eski halklarından birisi de Özbeklerdir. Yaşanılan bu tarihî hadiseler kültürel ve edebî mirası geliştirmiş ve

beslemiştir. Bunun neticesi olarak köklü ve zengin bir halk edebiyatı geleneği ortaya çıkmıştır.

Özbek halk edebiyatı ürünlerinden biri olan Özbek destanlarında, Özbek Türklerinin yaşam biçimleri ve tarihte yaşadıkları mücadeleler nedeniyle savaş teması çok fazla işlenmiştir.

Destanlarda gerçekleşen savaşlar ve düşmanlıklar genellikle kahramanın sevdiğinin yardım isteği, kahramanın kendini ispat etme isteği, kıskançlık ve iftira, adaleti sağlama, farklı bir din ve etnik gruba mensup olma, alplık, dağılmış olan toplumu bir araya toplama mücadelesi, ganimet, evlilik, kahramanın ülküsüne engel olmaya çalışma, kahramanla aynı memlekette yaşayan kişilerin kahramanı kıskanarak ona zarar verme isteği ya da memleketin hâkimiyetini ele geçirme isteği gibi birçok farklı sebepten kaynaklanmaktadır.

Destanlarda kahramanın, ordusunun ve düşman ordusunun savaş hazırlıklarıyla ilgili ayrıntılı ve uzun tasvirlere yer verilerek, dinleyicilerde heyecan unsurunu yüksek tutmak amaçlanmıştır. Ayrıca yapılan hazırlıkların büyüklüğü nazım kısımlarda uzun uzun tasvir edilerek yapılacak olan mücadelenin büyüklüğü ve zorluğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Savaş hazırlıklarının anlatıldığı kısımlarda kahramanın, silahlarının, atının, kendisinin ve ordusunun hazırlıklarının anlatılması, halkın savaşa gidenlerin arkasından ettikleri dualara yer verilmesi, Özbek kültürü, toplum yapısı, halkın savaşçılara duyduğu saygı ve sevgiyi göstermesi açısından büyük öneme sahiptir.

Türk kültüründe savaş aletleri bağımsızlığı ve hükümdarlığı sembolize eder. Bunun yanı sıra kahramanın zaferine, savaş sırasında inanç ve kararlılığına katkı sağlar. Bu gibi hususiyetlerden dolayı savaşçıların silahlarına verilen önem büyüktür. Bu durum destanlara da yansımıştır. Kahramanın silahsız olması düşünülemez, silahsız bir kahraman güçsüz görülür. Alpamış, yayı sayesinde Alpamış adını almıştır. Ayçınar kılıç kuşanınca güçlenmiş ve savaşçı bir özellik kazanmıştır. Arzıgül Destanı'nda ve Alpamış Destanı'nda kahramanların silahları kutsal kişi veya kişiler tarafından verilerek kutsallık kazanmıştır. Savaş aletleri kahramanı tamamlayan yardımcı bir unsurdur ve destan kahramanının statüsünü göstermesi yönünden önemli bir yere sahiptir.

Destanlarda yaşanan mücadelelerde kılıç, hançer, mızrak, ok ve yay gibi ateşsiz; top ve tüfek gibi ateşli silahlar kullanılmıştır. Savaşçılar uzak mücadelelerde düşmanların

oklarından, yakın mücadelelerde de kılıç, kama ve mızrak darbelerinden korunmak için savunma araç ve gereçleri de kullanmışlardır. İncelenen destanlarda savunma araç-gereçlerinden zırh ve kalkan kullanılmakla beraber, miğferden hiç bahsedilmemektedir. Destan kahramanın ve düşmanlarının kılıçları, mızrakları, ok ve yaylarına sıkça yer verilmiş ve bu silahlar sıklıkla olağanüstü epitetlerle anlatılmıştır.

Destanlarda, ana olaylardan bağımsız olarak öne çıkan epizotlardan birisi savaş anlarının anlatıldığı sahnelerdir. Bahşılar dinleyicilere savaş sahnelerini yaşatabilmek ve heyecanı yüksek tutabilmek için savaş sahnelerini ayrıntılı ve canlı tasvirlerle anlatmışlardır. Bu sahneler yerin göğün inlediği, tozun dumana karıştığı kıyamet sahnelerini andıran, olağanüstülüklerin yaşandığı dramatik betimlemelerle anlatılır. Destan kahramanı destan boyunca düşmanlarla, doğa olaylarıyla, dağlarla çöllerle ya da hayvanlarla mücadele hâlindedir. Bu mücadeleler sayesinde destan durağanlıktan uzaklaşır, dinamizm kazanır.

Destanlarda savaş sahneleri kahraman ve askerlerinin savaş meydanındaki yiğitlikleri, düşmanların bu yiğitler karşısında kaldıkları aciz durum nazım olarak uzun uzun betimlemelerle anlatılmıştır.

Destanlardaki savaşılan veya mücadele edilen mekânları “mitik mekânlar” ve “gerçek mekânlar”, savaş zamanını ise “mitik zaman” ya da “gerçek zaman” olarak ikiye ayrılabiliriz.

Türk anlatılarında mitik mekân olarak algılanan yerlerin başında mağaralar gelmektedir. Devlerin “mağaralarda, denizlerde, ormanlarda, dağlarda, saraylarda, köşklerde, yer altında vb.” yerlerde yaşadıklarına inanıldığı için mağaralarda devler ile kahramanlar arasında yaşanan mücadeleler de sıklıkla rastlanmaktadır.

Ayrıca devlerin yaşadığı bir başka yer olduğuna inanılan yeraltına da destanlarda rastlanmaktadır. Melike Ayyar Destanı'nda devler yeraltında yaşamaktadır ve buraya dağ eteğinde bulunan bir kapıdan geçiş yapılmaktadır.

Melike Ayyar gibi arkaik özelliklerini kaybetmemiş destanlarda karşımıza daha çok mitik mekânlar ve mitik zamanlar çıkmaktadır.

Bütün mitolojilerde önemli bir yere sahip olan dağlara destanlarda da rastlanmaktadır. Eski Türkler, dağların koruyucu bir ruhu olduğuna inanmışlardır. Bu

inanış Dalli Destanı'nda "Dağıstan Dağı" olarak karşımıza çıkmaktadır. Destanda yaralanan destan kahramanı Hasanhan'ı Gırat, Dağıstan Dağı'na kaçırmıştır ve Hasanhan bu dağın üzerinde iyileşmiştir.

Çambil Kamali ve Çambil Müdafaası Destanları'nda Çambil Kalesi karşımıza çıkmaktadır. Halk efsanelerinde Çambil eski Turan topraklarında, bugünkü Özbekistan, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan topraklarında diye tasvir edilen efsanevi bir yurt olmasına rağmen günümüzde Özbekistan'ın Surhanderya ilinde ve Kaşkaderya ilinde Çambil isimli yerlere rastlanmaktadır.

Türk savaş tekniğinin vazgeçilmez unsuru olan askerî müziğin amacı, çok uzaklardan duyulan ve gitgide yaklaşan gök gürültüsüne benzer yabancı, değişik bir müzik sesiyle düşmanın moralini bozup, onda savaşacak güç bırakmamak, düşmanı teslim almak suretiyle harbi en kısa zamanda bitirmek ve böylece bir bakıma insan kıyımını önlemektir.

Destanlarda savaş alametleri ve müzik aletlerine de yer verilmiştir. Destanlarda Özbekistan Türklerinin kültüründe önemli bir yere sahip olan "karney ve surney" sıkça geçmektedir. Bunların yanı sıra davul ve sıbızık gibi müzik aletlerine de rastlanmaktadır. Destanlarda tuğların kaldırılması ve savaş çalgılarının vuruşu, "savaş ilanı", "sefere çıkış" ve "gazaya davet"tir. Savaş sonrasında da "zafer kösü" çalınarak zafer duyurulur.

Destan kahramanının düşmanlarla tek başına mücadele etmesi motifi daha fazla karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle ordu düzeni çok fazla karşımıza çıkmamaktadır. Kahraman, sayısız düşman askerine karşı kimi zaman tek başına kimi zaman da az sayıda askeriyle (kırk yiğit) birlikte savaşarak zafere ulaşır.

Destanlarda genel manada savaş stratejileri ve taktiklerine fazla rastlanmamaktadır. Melike Ayyar Destanı, İntizar Destanı ve Dalli Destanı'nda Türk savaş tarihinde en kadim savaş taktiklerinden birisi olan ve Türklerle özdeşleşen "hilal taktiği"ne rastlanmıştır.

Destanlardaki mücadeleler, olumlu tiplerin karşısında yer alan ve olumsuz özellikler gösteren düşman tipler üzerinden yansıtılmaya çalışıldığı için mücadelelere neden olan düşman tipleri de öneme sahiptir. Türk halk anlatmalarından düşmanlar olumsuz tiplerdir. Olumlu tipler ise; kahraman ve kahramanın ülküsü için, onun yolunda hareket eden kişilerdir. Destanlarda çatışma olumlu tipler ile olumsuz tipler arsında

meydana geldiği için, olumsuz tipler aynı olumlu tipler gibi çatışmanın odak noktasındadırlar.

Destanlarda düşman tipler kahramana ya da sevdiklerine zarar verme, kahramanın ülküsünü gerçekleştirmesine engel olma, kahramanı devre dışı bırakma ya da yok etme gibi amaçlarla hareket ederler.

Destanlardaki düşman tipi insan soyundan ya da olağanüstü niteliklere sahip varlıklar (peri, dev, ejderha, cadı) olarak karşımıza çıkar.

Olağan düşman tipleri, kahramanın baba, üvey anne ya da kardeş, dayı gibi aile üyelerinden veya rakip âşık, farklı memleketlerin padişahları ya da casus gibi aile dışından düşman tipleri olarak karşımıza çıkar.

Düşman topluluk ve devletler destandan destana değişmekle birlikte Kalmuk, Kızılbaş İranlılar, Araplar, Şeybânîler ya da Bâbürlüler'dir.

Olağanüstü düşman tipleri ise cadılar, periler, devler ve ejderhalardır. Fizikî bakımdan ve eylemleri bakımından olağanüstü özelliklere sahip, hilekâr ve acımasız özellikleri bünyesinde barındıran düşman tipleridir. Cadı gibi bazı olağanüstü düşman tipleri insan olmalarına rağmen, kötülükle iç içe sürdürdükleri hayat onların olağanüstü bir hâl almasına neden olmuştur.

Destanlarda gayret, sadakat, vefa ve mertlik timsali olarak karşımıza çıkan yardımcı kahramanlar, bazı durumlarda destanda ortaya çıkan karışık meselelerin çözülmesinde etkili rol oynarken bazı durmalarda da başkahramana yardımcı olarak düşmanlara karşı kahramanla birlikte mücadeleye girişir. Kahraman bir sıkıntıyla ya da yeni bir macerayla karşılaştığında, yardımcı kahramanlar bu durumu kolaylaştırmak için anlatılara dâhil edilir. Bu varlıklar insan ve hayvan gibi olağan varlıklar olabileceği gibi, "Hızır, derviş evliya, tüy, dev vb." olağanüstü varlıklar da olabilir.

Olağan yardımcı tipler, anne kız kardeş, eş, sevgili, kırk yiğit, kahramanın dostları, çoban, kahramanın hocası vb. kişiler olabilir.

Olağanüstü yardımcı tipler ise Hızır, derviş, pir, eren, baba, kırklar, evliya, dede, Hz. Ali, cadı, dev vb. olağanüstü özellikler gösteren tipler olabilir. Bu olağanüstü yardımcı tipler destanlarda, çocuksuzluğa çare bulma, ad koyma, yol gösterme, düşmanla

mücadelesinde yardımcı olma, zor durumdan kurtarma, sağaltma gibi konularda yardımcı rol üstlenmektedir.

Ayrıca Alpamış Destanı'nda kaz, Dalli Destanı'nda turnalar ve Ayçınar Destanı'nda da iki köpek kahramanın zor durumdan kurtulmasında yardımcı, haberci ya da yol gösterici olmuştur.

Destanlarda yaşanan savaşlarda en çok karşımıza çıkan hayvan kahramanların atlarıdır. Atlar kahramanın yakın arkadaşı, zafer ortağı, en değerli varlığı olarak karşımıza çıkar. Özellikle Göroğlı ve Alpamış gibi, daireleşme ve varyantlaşma özellikleri gösteren destanlarda at, destan kahramanı ile aynı kaderi paylaşmaktadır. Atın sefere hazırlanması, at ve kahramanın yolculuğu sırasında başından geçenler, kahramanın atını sınaması, atların savaş anında gösterdikleri hünerler, atların kahramanları düştükleri zor durumlardan kurtarması, kahramanların atlarıyla birlikte katıldığı yarışlar, atların fiziksel özellikleri vb. atlarla ilgili birçok motif karşımıza çıkmaktadır.

Destanlarda atlar akıllarıyla, tecrübeleriyle ve olağanüstü özellikleriyle ön plana çıkmaktadır. Destan kahramanını zorlu durumlardan kurtarır, düşmanı hisseder ve sahibini uyarır, savaşta yaptığı manevralarla sahibini ok darbelerinden korur. Savaş meydanında yaralanan kahramanı savaş alanından kaçırır.

Destanlarda kahramanın iyi bir ata sahip olması nasıl kahramana itibar getiriyorsa yaya kalması da itibarını o derecede alçaltır çünkü atsız bir kahraman bir nevi yenik düşmüş demektir. Kahramanın atını bir başkasına vermesi hoş karşılanmaz ya da atsız kahraman kendini güçsüz hisseder. İyi bir at kahramanın gücüne güç katar, atının sırtına binen kahraman yiğitleşir, olağan üstü bir hâl alır ve düşmanla yaptığı mücadelelerde başarılı olur.

Destanlarda savaş sonucu genellikle destanın bitimiyle paralel ilerlemektedir. Destanlarda yapılan savaşları genellikle kahramanlar kazanır, düşmanlar bozguna uğratılır, binlerce düşman askeri ölür ya da kaçar, kaçamayan askerler esir alınır. Düşmandan kalan birçok eşya, at, silah vb. ganimet kahraman ve askerleri tarafından paylaşılır, toylar düzenlenir. Kahraman ülkede bozulan düzeni tekrar sağlar, kanunsuzluğun yerine eski kanunları, kötülüğün yerine iyiliği ve refahı getirir. Adaletli toplum yapısı yeniden tesis edilir, halk eski düzenine kavuşur.

Gök Tanrı inancı çerçevesinde ortaya çıkan cihan hâkimiyeti düşüncesi ve Bozkır Kültürü yaşayış tarzı, Türklerin askeri kültürünün, savaş ve savunma stratejilerinin gelişmesinde etkili rol oynamıştır. Türkler, insanlığı yönetme ve "cihan imparatorluğunu" kurma görevini Türk hakanına Gök Tanrı'nın verdiğine inanmışlardır. İslamiyet'ten sonraki dönemlerde de "Allah tarafından" verildiğine inanılmıştır. Aynı şekilde yaşayış tarzlarından dolayı Türkler askerliğe özel bir meslek gözüyle bakmamışlardır. Türklerin bu savaşçı özellikleri, Türk edebiyatının en köklü sözlü gelenek ürünlerinden olan destanlara da yansımıştır. Özellikle kahramanlık konulu destanlarda savaş motifi sıklıkla yer almaktadır. Özbek destancılık geleneğinin en önemli iki kahramanlık destanı olan Göroğlı ve Alpamış Destanları'nda bu motif zirveye ulaşmıştır.

Türk savaş kültürü çerçevesinde destanlardaki savaş motifi, savaşların nedenleri ve yapılan hazırlıklar, savaşçıların kullandıkları savaş silahları, savaş müzikleri, kahramanın yanında yer alan yardımcı tipler ve karşısında yer alan düşman tipler, savaş sırasında kullanılan hayvanlar, ordu sistemi ve savaş stratejileri incelenerek bir sonuca ulaşılmıştır.

Genelde Türk kültüründe savaşın, özelde de Özbek destanlarında savaş motifinin değerlendirildiği bu tezin, konu ile alakalı yapılacak çalışmalara fayda sağlayacağına inanılmaktadır. Özbek destancılık geleneğinde henüz incelenmeyen ve Türkiye Türkçesine aktarılmayan destanların, Özbek sözlü geleneğinde yaşayan fakat henüz derlenmemiş ve yazıya geçirilmemiş destanların incelenerek Türkoloji ilmine kazandırılmasıyla konu daha da genişleyecektir.

KAYNAKÇA

Açа, M. (1998). "Türk Kahramanlık Destanlarında İç Mücadele ve Yakın Akrabaları Tarafından İhanete Uğrayan Kahraman", *Millî Folklor Dergisi*, S. 44, 18-23.

Açа, M. (2000). "Türk Destancılık Geleneğine Bütüncül Yaklaşabilme ve Alp Kavramı Üzerine Bazı Yaklaşım Denemeleri", *Millî Folklor Dergisi,* S. 12, 5-17.

Akın, B. (2012). "Alpamış Destanı'nda Hz. Ali Tasavvuru", *Millî Folklor Dergisi,* S. 96, 19–28.

Alyanak, N. (2011). *Selçuklu Devri Savaşlarında Strateji ve Taktik* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Atalay, B. (2018). *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk Cilt 1-2.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atnur, G. (2017). "Edigey Destanı'nda Silahlar", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 58, 217-230.

Aydüz, S. (2011). "Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi", *Tarih Okulu Dergisi,* S. X, 1-37.

Bars, M. E. (2008). "Köroğlu Destanı'nda At, Kadın, Silah*", Turkish Studies***,** S. 3, 164-178.

Baş, M. (2013). "Dinlerde ve Geleneksel Türk İnanışlarında Dağ Kültü", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 13, 165-179.

Başgöz, İ. (1998). "Dede Korkut Destanında Epitetler", *Milli Folklor Dergisi,* S. 37, 23–35.

Baydemir, H. (1998). *Rüstem Han Destanı (Metin-İnceleme).* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Baydemir, H. (2010). "Özbek Folklorunda Rekabet ve Yarış", *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi,* S. 2, 47-58.

Bekki, S. (2003). "Merkez Simgeciliği ve At Çakı", *Folklor/Edebiyat Dergisi,* S. 35, 181-184.

Bıyıklı, M. (2019). "Türklerde At Kültürü ve Türk Mitolojisinde Atın Yeri ve Önemi", *International Congress On Afro - Eurasian Research,* S. 5, 404–417.

Bozkurt, N. (2002). "Kılıç", *İslâm Ansiklopedisi,* C. 25., İstanbul: Türk Dil Vakfı Yayınları, 405–408.

Caferoğlu, A. (2010). "Türk Onomastiğinde At Kültü", *Türkiyat Mecmuası,* S. 10, 201-212.

Campbell, J. (2013*). Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*. (Çev.: Sabri Gürses). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Cirlot, J. E. (1971). *A Dictionary Of Symbols (Semboller Sözlüğü).* London: Routledge.

Çanlı, M. (2019). *Millî Mücadele'de Uygulanan Askerî Strateji.* Ankara, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Çetin, N. (2016). "Bir Destan Kahramanı Olarak Alpamış'ın Sosyal Statüsü" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S. 25/1, 328–339.

Çetin, N. (2021). *Roman Çözümleme Yöntemi.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Çobanoğlu, Ö. (2018). *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği,* Ankara: Akçağ Yayınları.

Çoruhlu, T. (1996). "Gürz", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C. 14., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 327-328.

Çoruhlu, T. (2001). "Kalkan", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C. 24., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 260-261.

Çoruhlu, T. (2005a). "Mızrak", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C. 30., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 4-5.

Çoruhlu, T. (2005b). "Miğfer", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C. 30., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 21-23.

Çoruhlu, Y. (2011). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları.* İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Devellioğu, F. (2003). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat.* Ankara: Aydın Kitabevi.

Düzgün, Ülkü Kara (2012). "Türk Destanlarında Merkezi Kahraman Tipinin Tipolojisi", Folklor/Edebiyat Dergisi, S. 70, 9–46.

Düzgün, Ülkü Kara (2012). *"Türk Destanlarında Merkezi Kahraman Tipinin Tipolojisi"*, *Folklor/Edebiyat*, S. 18 (69), 9–46.

Eliade, M. (2006). *Şamanizm*. (Çev.: İsmet Birkan). Ankara: İmge Kitabevi.

Ergin, M. (2018). *Dede Korkut Kitabı 1–2.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Fedakar, S. (2016). "Özbek Destancılık Geleneği", *Türk Dünyası Âşık Edebiyatı.* (ed. Naciye Ata Yıldız, Fatma Ahsen Turan). Ankara: Gazi Kitabevi, 635–705.

Gökçimen, A. (2005). "Türkmen Atasözlerinde At", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* S. 12, 199 – 212.

Göksu, E. (2008). *Türk Kültüründe Silah.* Ankara: Ötüken Yayınları.

Göksu, E. (2017). "Okla Yükselen Millet", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III,* Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2469–2481.

Göksu, E. (2018). *Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı.* İstanbul: Kronik Yayınları.

Günay, U. (1975). *Elâzığ Masalları.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.

Güvenç, A. Ö. (2010). "Bazı Halk Anlatılarında Kırk Yiğit'in İhaneti Üzerine Bir Değerlendirme", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* S. 40, 179 – 190.

Halaçoğlu, Y. (1991). "At", *İslâm Ansiklopedisi,* C. 4., İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 28–31.

Hançerlioğlu, O. (2000). *Dünya İnançları Sözlüğü.* İstanbul: Remzi Kitabevi.

İbrayev, Ş. (1998). *Destanın Yapısı.* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

İnan, A. (1965). "Kazak ve Kırgız Yazı Dillerinde Dudak Benzeşmesi (Labial Attraksiyon) Meselesi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten,* S. 12, 67-76.

İyiat, B. (2010). *Türk Derin Devleti.* Ankara: Kripto Yayıncılık.

İyiat, B. (2019). *Türk Savaş Sanatı.* Ankara: Kripto Yayıncılık.

Kaba, A. (2011). *Altay, Tuva, Hakas ve Şor Destanlarında At Motifi Üzerine Bir İnceleme.* Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Kafesoğlu, İ. (1991), "At", *TDV İslam Ansiklopedisi.* C. 4., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 26-28.

Kafesoğlu, İ. (2001). "İslami Türk Devletlerinde Kültür ve Teşkilat", *Türk Dünyası El Kitabı-I,* Türk Kültürünün Araştırma Vakfı, 2001.

Kanar, M. (2015). *Farsça-Türkçe Sözlük.* İstanbul: Say Yayınları.

Karakaya, H. (2014). *Danişmend Gazi ve Müseyyeb Gazi Destanlarında Mitoloji ve Gerçeklik* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Koçak, K. (2004). *Bozkır Kültürü Çevresinde Askeri Teşkilatlanma (Başlangıçtan Göktürk Dönemi Sonuna Kadar)*(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Komisyon (1956). *O'zbek Xalq Dostonlari, I-Tom.* Toshkent: O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasi Nashriyoti.

Komisyon (1957). *O'zbek Xalq Dostonlari, II-Tom.* Toshkent: O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasi Nashriyoti.

Köprülü, O. F. (1992). "Bayrak", *İslâm Ansiklopedisi,* C. 5., İstanbul: Türk Dil Vakfı Yayınları, s. 247-254.

Körpe, Ö. (2011). "Osmanlı Ordu Teşkilatında Akıncı Ocağının Yeri ve Çağdaş Türk Silahlı Kuvvetlerine Etkileri". *Güvenlik Stratejileri Dergisi,* S. 13, 125-159.

Köse, S. (2013). "Âşık Tarzı Şiir Geleneğinde "Mitik Mêkan" ve "Mitik Zaman" Algısı", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic,* S. 8/1, 1995–2012.

Ma'rufov, Z. M. (1981). *Özbek Tilining İzahlı Lugati I-II.* Moskova: O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasi Nashriyoti A.S. Puşkin Namidagi Til ve Adabiyat İnstitüti.

Olrik, A. (1994). Halk Anlatılarının Epik Kuralları II. *Milli Folklor Dergisi,* S. 24, 4–6.

Ögel, B. (2000a). *Türk Kültür Tarihine Giriş VI: Türklerde Tug ve Bayrak (Hunlardan Osmanlılara).* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Ögel, B. (2000b). *Türk Kültür Tarihine Giriş VIII: Türklerde Devlet ve Ordu Mehteri (Hunlardan Osmanlılara).* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali (2009). (Anlatan: İslam Şair Nazaroğlu; Özbek Türkçesi Metin: Töre Mirzayev; Hazırlayan: Selami Fedakâr). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı (2007). (Anlatan: Fazıl Yoldaşoğlu; Hazırlayan: Dilek Yücel). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özbek Destanları 3 Ayçınar Destanı (2007). (Anlatan: Kadir Rahimov; Hazırlayan: Ayşe Solmaz). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan (2011). (Anlatanlar: Ergeş Cumanbülbüloğlu, Fazıl Yoldaşoğlu; Özbek Türkçesi Metin: Töre Mirzayev, Cabbar İşankul; Türkiye Türkçesine Aktaran: Rıdvan Öztürk). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özbek Destanları 5 Rüstem Han Destanı (2016). (Anlatan: Fazıl Yoldaşoğlu; Hazırlayan: Selami Fedakâr). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özbek Destanları 6 Dalli (2017). (Anlatan: Ergeş Cumanbülbüloğlu; Hazırlayan: Dilek Sezer). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özdal, A. N. (2019). *Türklerin Savaş Sanatı Aldatıcı Taktikler, Farklılaşan Stratejiler,* İstanbul: Timaş Yayınları.

Özdemir, M. (2018). *Aşk ve Kahramanlık Konulu Türk Halk Hikâyelerinde Düşman Tipi Üzerine Bir Araştırma.* Giresun: Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Sarpkaya, S. (2018). *Türklerin Şeytani Masalları: Türk Masal ve Efsanelerinde Demonik Varlıklar.* Ankara: Karakum Yayınları.

Schimmel, A. (2004). *Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri.* (Çev. Ekrem Demirli). İstanbul: Kabalcı Yayınevi,

Şeybani Han Destanı (2010). (Anlatan: Polken Şair; Hazırlayan: Münevver Tekcan, Ümit Özgür Demirci ve Gaybullah Babayarov). Kocaeli: Umuttepe Yayınları.

Taşağıl, A. (2016). *Kök Tengri'nin Çocukları.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Vezvezoğlu, S. (2017). *Eski Türkçede Askerlik Terimleri.* Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Yavuz, C. (2019). *Türklerde Savaş, Strateji ve Askeri Kültür.* İstanbul: Der Yayınları.

Yavuz, K. (2000). *Garib-nâme.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yoldaşoğlu, F. (2000). *Alpamış Destanı*. (Aktaran: Aysu Şimşek Canpolat ve Aynur Öz), Ankara: AKMB Yayınları.

http://devlet.com.tr/makaleler/y160-ISTISARENIN_DANISMANIN_ONEMI.html 6.10.2019.

https://pomaktarih.wordpress.com/deliler-ocagi-nedir/ 5.10.2019